

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 11 • Sayı: 21 • Haziran 2021

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Year: 11 • Number: 21 • June 2021

KTÜSBD
KTUJSS

TRABZON
2021

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl: 11 - Sayı: 21 - Haziran 2021

Karadeniz Technical University Institute of Social Sciences Journal of Social Sciences

Year: 11 - Number: 21 - June 2021

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEK / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Osman Murat TELATAR – Prof. Dr. Abdulkerim DAŞTAN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR / Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU / Batı Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Prof. Dr. Uğur KAYA / İşletme Anabilim Dalı

Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ / Tarih Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Aykut BAŞOĞLU / İktisat Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Vahit GÜNTAY / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Dil Editörleri / Language Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Türkçe)

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU (İngilizce)

Sekretarya / Secretary

Faruk YILMAZ / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEK / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Abdulkerim DAŞTAN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Birol KARAKURT / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Kader ŞAHİN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet Hamdi TOPAL / Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Vasfi HAFTACI / Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Suat OKTAR / Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Tekin AKDEMİR / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Adem DURSUN / Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERYİĞİT / Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Fatma ACUN / Hacettepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman Murat TELATAR / Karadeniz Teknik Üniversitesi

e-ISSN: 2146–3727

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kanuni Kampüsü 61080 Trabzon / Türkiye

E-mail: sbdergi@ktu.edu.tr Tel: +90 462 377 20 22 Fax: +90 462 325 32 10

http://dergipark.gov.tr/sbed | http://www.ktu.edu.tr/sbedergisi

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran ve Aralık sayıları ile yılda iki kez yayınlanan ulusal, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan dergimiz; EBSCO, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

BU SAYININ HAKEM KURULU

Ahmet ÇETİNTAŞ	Kübra MERT
Ahmet Mutlu AKYÜZ	Mehmet CURAL
Aykut EKİNCİ	Nagihan BİRİNCİ
Aykut KÜÇÜKPARMAK	Oğuzhan SUNGUR
Bahtinur MÖNGÜ	Ömer Selçuk EMSEN
Egemen İPEK	Özgür YILMAZ
Emrah KOPARAN	Salih MEMİŞ
Erkan DİKİCİ	Seher Gülşah TOPUZ
Erol TEKİN	Sema AY
Hasan AYYILDIZ	Tarhan OKAN
Haydar AKYAZI	Tarık VURAL
Hilmi ÇOBAN	Uğur ARCAĞÖK
İhsan ERDİNÇLİ	Yakup ÇELİKBİLEK
Kader ŞAHİN	Zehra ABDİOĞLU
Kemal SAYLAN	

İÇİNDEKİLER

Karadeniz Bölgesi İçin Tersine Lojistik [Araştırma Makalesi] Reverse Logistics for Black Sea Region [Research Paper] <i>Muhlis ÖZDEMİR</i>	7
Obezite İle Mücadelede İlave Şekerli İçeceklerin Vergilendirilmesi [Araştırma Makalesi] Taxation of Sugar-Sweetened Beverages Fighting Against Obesity [Research Paper] <i>Cemil RAKICI Tanık Zeki YILMAZ</i>	25
Türkiye'nin Az Gelişmiş İllerinde İç Göçün Belirleyicileri: Panel Çekim Modelinden Bulgular (2008-2013) [Araştırma Makalesi] The Determinants of Internal Migration in Underdeveloped Provinces of Turkey: Findings From the Panel Gravity Model (2008-2013) [Research Paper] <i>Mürşit RECEOĞLU Mustafa Kemal DEĞER</i>	47
Piyasa Yoğunlaşması: Yapısalci Yaklaşım Bağlamında Bilişim Sektörü Üzerine Bir Uygulama [Araştırma Makalesi] Market Concentration: An Application on the Informatics Sector in the Context of Structural Approach [Research Paper] <i>Hasan Önder SARIDOĞAN</i>	67
Toplumsal Kültür İle Algılanan Takım Performansı Arasındaki İlişkide Güvenin Aracılık Rolü [Araştırma Makalesi] The Mediating Role of the Trust in Relationship Between National Culture and Perceived Team Performance [Research Paper] <i>Tülay İLHAN NAS Fatma Betül ŞÜKÜR</i>	83
Tarih Humması: Yaşam Yüceliğinin Geçmişte Hapsolmesi [Araştırma Makalesi] The Febricity of History: Being Confined of the Glory of Life in the Past [Research Paper] <i>Zeynep KANTARCI BİNGÖL</i>	111
Trabzon'da Yaşayan Bireylerin Tüketim ve Arzu Eğilimlerinin Diğer İllerle Karşılaştırılması Üzerine Bir Çalışma [Araştırma Makalesi] A Study on the Comparison of Consumption and Desire Tendencies o Individuals Living in Trabzon With Those Living in Other Provinces [Research Paper] <i>Ersoy Özmen ALKAN Gökhan KONAT Mustafa SOLMAZ</i>	127
Hisse Senedi Getirileri ve Enflasyon İlişkisi: Gelişmiş Ülke Borsalarından Kanıtlar [Araştırma Makalesi] Stock Returns and Inflation Relationship: Evidence From Developed Countries Stock Markets [Research Paper] <i>Mercan HATİPOĞLU</i>	155

KARADENİZ BÖLGESİ İÇİN TERSİNE LOJİSTİK*

REVERSE LOGISTICS FOR BLACK SEA REGION

Araştırma Makalesi
Research Paper

Muhlis ÖZDEMİR**

Öz:

Lojistik endüstrisi, artan maliyetlerin düşürülmesi, taşıma faaliyetlerinin planlanması gibi problemlerin yanında son dönemde pandemi nedeniyle yaşanan yoğunluktan kaynaklanan zorluklarla da mücadele etmek durumundadır. Firmaların, tersine lojistik faaliyet boyutunda da sorumlulukları bulunmaktadır. Çevresel sorumluluk bağlamında, tersine lojistik sürecine dahil edilmek üzere, geri dönüştürülebilir ürünlerin belirli merkezlerde toplanabilmesi için toplama noktalarının belirlenmesi son derece önemlidir. Bu çalışmada, Karadeniz bölgesinde yer alan 19 şehir için geri dönüştürülebilir ürünlere ait toplama noktalarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Karadeniz bölgesinin coğrafi koşulları nedeniyle doğu, orta ve batı Karadeniz olmak üzere 3 bölge dikkate alınarak analiz gerçekleştirilmiştir. Geri dönüşüm toplama noktalarının belirlenmesinde, sürekli optimizasyon problemleri için geliştirilmiş sezgisel tekniklerden biri olan tavlama benzetimi yöntemi kullanılmış ve Karadeniz bölgesi için 3 adet tersine lojistik geri dönüşüm toplama noktası önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tersine Lojistik, Tavlama Benzetimi, Sezgisel Teknik, Sürekli Optimizasyon, Karadeniz.

Abstract:

The logistics industry has to deal with the difficulties arising from the intensity of the pandemic recently, as well as the problems such as reducing the increasing costs and planning transportation activities. Firms also have responsibilities in the reverse logistics activities. In the context of environmental responsibility, it is extremely important to determine collection points so that recyclable products can be collected in specific centers to be included in the reverse logistics process. In this study, it was aimed to determine the collection points of recyclable products for 19 cities in the Black Sea region. Due to the geographical conditions of the Black Sea region, the analysis was carried out by considering 3 regions, namely the eastern, central and western Black Sea. To determine recycling collection points, simulated annealing method, one of the heuristic technique developed for continuous optimization problems were used and 3 reverse logistics recycling collection points were proposed for the Black Sea region.

Keywords: Reverse Logistics, Simulated Annealing, Heuristic Technique, Continuous Optimization, Black Sea.

* Makale Geliş Tarihi: 13.12.2020

Makale Kabul Tarihi: 16.05.2021

** Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü, muhliozdemir@gazi.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4921-8209

GİRİŞ

Elektronik ticaret hacminin ve buna imkân tanıyan platform sitelerin son on yılda hızla yükselmiş olması nedeniyle ve son dönemde yaşanan pandemi süreci ile birlikte, insan ihtiyaçları hiç olmadığı kadar dijital mecralar vasıtasıyla karşılanmaya başlamıştır. Lojistik endüstrisi, maliyetlerin düşürülmesi, taşıma faaliyetlerinin planlanması, zamanında ve hasarsız teslimat gibi uğraşların yanında son dönemde yaşanan yoğunluktan kaynaklanan zorluklarla da mücadele etmek durumundadır. Firmalar, ürünlerini nihai tüketicilere ulaştırmak amacıyla ya lojistik endüstrisinden faydalanmakta ya da kendi lojistik ağlarını kurmaktadır.

Geleneksel anlamda, üreticiden tüketiciye doğru bir akış şeklinde tanımlanan lojistik kavramı, günümüz ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılayamamaktadır. Üreticiler ya da firmalar, marka olmanın getirdiği imaj kaygısı, ekonomik etkenler, yasal zorunluluk, çevresel sorumluluk gibi nedenlerle akışın tersi yönünde bir faaliyeti de gerçekleştirmek durumundadır. Geleneksel anlamda ürünün nihai tüketici ile buluşmasıyla sona eren lojistik süreci artık günümüzde tersi yönde bir süreci de kapsamakta ve bu süreç tersine lojistik olarak adlandırılmaktadır (Fleischmann vd., 2001).

Firmaların, tersine lojistik faaliyeti boyutunda da birtakım sorumlulukları bulunmaktadır. Beş başlık altında toplanan tersine lojistik faaliyeti; geri dönüşüm, onarım, yenileme, yeniden üretim ve yeniden kullanım şeklindedir (Theierry vd., 1995). Nihai tüketici ile buluşturulan ürünün, ayıplı mal olması, tüketici tarafından beğenilmemesi ya da yanlış beden seçimi nedeniyle iadesi, arızalanan ürünlerin yasal yükümlülük gereği tamiratlarının yapılması, nadir de olsa periyodik bakım amaçlı gönderimler, distribütörlerin elde kalan ürünleri iade etmesi, geri dönüştürülebilen ürünlerin toplanıp geri dönüşüm merkezlerine ulaştırılması vb. örnekler tersine lojistik faaliyetinin konusuna girmekte ve etkili bir biçimde yönetilmesi gerekmektedir. Bu durumun üstesinden gelmek adına, kimi firmalar lojistik endüstrisinde faaliyet gösteren iş yürütücülerle antlaşmalar vasıtasıyla iş birliği yapmakta ve daha ucuza tedarik ihtiyacını karşılayıp ürün gönderimi gerçekleştirmekte, kimi firmalar ise kendi lojistik ağlarını kurma yolunu izlemektedirler. Firmalar tarafından bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi, müşteri memnuniyeti ve firmanın ekonomik ömrünü sürdürmesi açısından son derece önem arz etmektedir. Bu öneme ek olarak tersine lojistik faaliyetinin firmaya olan katkıları da yadsınmaz.

Tersine lojistik faaliyetine konu olan ürün ile firmalar müşterilerinden, distribütörlerinden geri dönüşler almakta, arızalanan ürünleri ile ilgili sıklıkla hangi şikayetlerin oluştuğunu tespit edip, ilgili sorunu düzeltme imkânı bulabilmektedirler. Distribütörlerden gelen iadeler kapsamında ürünlerin satış trendi ile ilgili bilgi edinmek ve buna göre üretim planlamak pek tabii mümkündür. Bu sayede; depolama, ürün sevkiyat maliyetleri, tersine lojistik maliyetleri, işgücü maliyetleri gibi alanlarda maliyet iyileşmeleri söz konusu olacaktır. Ayrıca daha kaliteli ve az sorunlu ürünlerin piyasaya sürülmesi firmanın prestiji açısından da son derece önemlidir. İlgili iyileştirmelerin gerçekleşmesi tersine lojistik faaliyetine konu

olan ürünlerin azalmasına ve bu alanda oluşan maliyetlerin düşmesine neden olacaktır. Bu durum, bir döngü şeklinde hem lojistik hem de tersine lojistik faaliyetlerini etkileyecektir.

Tersine lojistik ağının ilk birimini, geleneksel lojistik ağlarından farklı olarak, tüketiciler ya da son kullanıcılar oluşturmaktadır. Bu nedenle tersine lojistik ağının ilk aşaması olan toplama işlemini kimin başlatacağı ya da gerçekleştirenin kim olacağı oldukça önemli bir sorundur. Bu işlem, firma tarafından, firmanın müşterileri tarafından ya da devlet tarafından gerçekleştirilebilmektedir. Firmalar tarafından eskiyi getir, yeniyi götür kampanyaları sıklıkla karşılaşılan durumlardır. Bu durumda firma tersine lojistik faaliyetini başlatmak için müşterilerinden yararlanmaktadır. Bazı durumlarda firmalar lojistik firmaları ile anlaşarak geri dönüştürülebilir ürünlerini başka lojistik firmaları vasıtası ile toplamaktadır. Verilebilecek bir başka örnek ise geri dönüştürülebilir ürünlerin belediyeler tarafından toplandığı, AB projelerince desteklenen faaliyetlerdir. Çevresel sorumluluk bilincinin yeterince oluşmasına paralel olarak nihai kullanıcılar yeniden ekonomiye kazandırılacak ürünleri önceden belirlenen toplama noktalarına bırakabilirler ya da firmalar ve belediyeler tarafından bu faaliyeti gerçekleştirmek üzere birimlerin kurulması sağlanabilir.

Ülkemizde geri dönüşüm bilinci yeterince oluşmadığından genellikle kâğıt toplayıcılar vasıtasıyla kâğıt, plastik ve cam ürünleri, hurdacılar tarafından ise metal ürünler toplanarak ülke ekonomisine yeniden kazandırılmaktadır. Evlerde kullanılan ağır metal içeren ürünler doğaya son derece zararlıdır. Benzer şekilde kullanılmış pillerin de tersine lojistik faaliyeti kapsamında değerlendirilmesi gerektiği bir gerçektir. Bu noktada, geri kazanım için Akçalı vd.'nin 2009 yılında gerçekleştirdikleri çalışmalarında çeşitli öneriler yer almaktadır (Akçalı vd., 2009).

Tersine lojistik sürecine dahil edilmek üzere, geri dönüştürülebilir ürünlerin belirli merkezlerde toplanabilmesi için toplama noktalarının belirlenmesi son derece önemlidir. Bu çalışmada, Karadeniz bölgesinde yer alan Karabük, Ardahan, Düzce, Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Gümüşhane, Samsun, Trabzon, Sinop, Zonguldak, Tokat, Rize, Ordu, Çorum, Kastamonu, Giresun illeri için geri dönüştürülebilir ürünlerin toplama noktalarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Karadeniz bölgesinin enine geniş, boyuna dar bir alana yayılmış coğrafi koşulları nedeniyle doğu, orta ve batı Karadeniz olmak üzere 3 bölge dikkate alınarak analiz gerçekleştirilmiştir. Bu üç bölge için geri dönüşüm toplama lokasyonlarının belirlenmesinde sezgisel tekniklerden biri olan tavlama benzetimi yöntemi kullanılmış ve Karadeniz bölgesi için 3 adet tersine lojistik için geri dönüşüm toplama noktaları önerilmiştir. Gerek ekonomik etkenler gerek yasal zorunluluklar ya da çevresel sorumluluklar nedeniyle, tersine lojistik faaliyetinde bulunacak belediyeler, firmalar ya da lojistik endüstrisi için önerilen bu noktaların son derece yararlı olacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde tersine lojistik ile ilgili literatür taramasına yer verilmiş olup, üçüncü bölümde tavlama benzetimine değinilmiştir. Dördüncü bölümde ise bu çalışmada kullanılan verilere, analiz sonuçları ve bulgulara yer verilmiştir. Son bölümde ise sonuç ve önerilere değinilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde araştırmacılar tarafından lojistik ve tersine lojistik konusu sıklıkla çalışılmış olup lokasyon önerilerinin yapıldığı çalışma sayısı oldukça sınırlı sayıdadır. Bu çalışmanın kapsamına giren lojistik ve tersine lojistik yer seçimi ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalar şu şekildedir;

Barros vd. Hollanda’da inşaat atıkları için ağ tasarımı modellemesinin yapıldığı bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada, karma tam sayılı doğrusal programlama kullanılmış, kapasite sınırı bulunan toplama ve yeniden işleme tesislerinin lokasyonlarına karar verilerek maliyet minimizasyonunun sağlanması amaçlanmıştır (Barros vd., 1998).

Jayaraman vd. tarafından 1999 yılında gerçekleştirilen çalışmada, yeni bir ürüne kıyasla, geri dönüşüm ile yeniden üretilmiş ya da tamir edilerek yeniden kazanılmış daha az maliyetli ürünlerin Kuzey Amerika’da yeniden üretim tesislerinin konumu 0-1 karma tamsayılı programlama ile önerilmiştir (Jayaraman vd., 1999).

Fleischmann vd. tesis konumu için model önerisinde buldukları çalışmalarında ürün iade akışlarının lojistik ağlar üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Ürün geri kazanım etkisinin büyük ölçüde ürün muhteviyatına bağlı olduğunu ortaya koydukları çalışmalarında bir şirketin lojistik ağını bütünsel bir şekilde yeniden tasarlamak için kendi önerdikleri modelden daha kapsamlı bir yaklaşımın kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir (Fleischmann vd., 2001).

Krikke vd. çevresel, ekonomik ve ekolojik hassasiyetler nedeniyle tedarik zincirlerinin yeni teknikler ile tasarlanması gerektiğine vurgunun yapıldığı çalışmada, hem bir ürünün tasarım yapısı, yani modülerlik, onarılabilirlik ve geri dönüştürülebilirlik hem de lojistik ağı tasarım yapısı ile ilgili karar vermeyi desteklemek için nicel modelleme geliştirmişlerdir. Bir Japon firma için geliştirilen model, merkezi ve merkezi olmayan işleme, alternatif ürün tasarımları, değişen getiri kalitesi ve miktarı, üretici sorumluluğuna dayalı potansiyel çevre mevzuatı gibi farklı parametre ayarları kullanılarak farklı senaryolar için çalıştırılmıştır (Krikke vd., 2003).

Jayaraman vd. tarafından 2003 yılında gerçekleştirilen çalışmada ise tersine dağıtım modeli için “*heuristic concentration*” adlı sezgisel tersine lojistik test problemlerine uygulanmış, sonuçları karşılaştırmalı olarak paylaşmışlardır (Jayaraman vd., 2003).

Schultmann vd. tarafından 2003 yılında gerçekleştirilen çalışmada geri dönüşüm ürünlerinden piller için tersine lojistik toplama ve yeniden işleme tesis yer seçimi çalışması yapılmıştır. Pillerin kategorize edilerek ayrıldığı bu çalışma, Almanya’da senaryo analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir (Schultmann vd., 2003).

Baemon ve Fernandes ürünlerin yeniden kazanımı için tedarik zinciri ağı yapılandırması önerisinde bulunmuşlardır. Çalışmada çeşitli senaryolara göre problem; deterministik, statik, çok dönemli, karışık tamsayı doğrusal bir program (MILP) olarak formüle edilmiştir (Baemon ve Fernandes, 2004).

Listeş ve Dekker, geri dönüşüm ağ tasarımı için deterministik bir konum modelinin belirsizliklerini açık bir şekilde ortaya koymak adına, stokastik programlama tabanlı bir model önerisinde bulunmuşlardır. Geliştirdikleri modeli alanında uzman kişilerden edindikleri alternatif senaryolar üzerine uygulamışlardır. Çalışmanın, Hollanda'da yıkım atığının geri dönüşümü için gerçek bir vaka çalışması olduğu belirtilmiştir (Listeş ve Dekker, 2005).

Queiruga vd. PROMETHEE yöntemi ile İspanyol belediyeleri için geri dönüşüm merkezlerinin konumlarına karar verilmesinde kullanılan kriterleri dikkate alarak yer seçim modeli önerisinde bulunmuşlardır. Ayrıca önerdikleri yöntemin geri dönüşüm sistemi için optimal bir çözüm sunmadığını ancak mevcut durumlar için iyi bir alternatif olduğu çalışmalarında belirtilmiştir (Queiruga vd., 2008).

Gülsün vd. tersine lojistik ağ tasarımında tavlama benzetimi yöntemini kullandıkları çalışmalarında uygun miktar ve toplama merkezi-müşteri, dönüş merkezi-toplama merkezi için uygun yerlerin belirlenmesini konu edinmişlerdir (Gülsün vd., 2008).

Aras ve Aksen çalışmalarında test problemlerinden yararlanmış ve toplama merkezlerinin seçimi için kâr maksimizasyonu sağlamak adına karmaşık tamsayı doğrusal olmayan programlama, daha büyük problemler için ise Fibonacci araması ve tabu aramayı birlikte kullandıkları bir çalışma gerçekleştirmişlerdir (Aras ve Aksen, 2008).

Aras vd. kapasite kısıtlı araçlar ile teslim alma politikası kapsamında teşviğe bağlı iadeler için ürünlerin müşterilerden toplama merkezleri vasıtasıyla alındığı toplama merkezlerinin konumlarının belirlenmesi için Nelder-Mead simpleks arama ve tabu arama sezgiselinin kullanıldığı bir çalışma gerçekleştirmişlerdir (Aras vd., 2008).

Figueiredo ve Mayerle Brezilya'daki belediyelerce açılması planlanan toplama merkezlerinin belirlenmesi üzerine doğrusal olmayan programlamanın ve "*Fibonacci search algorithm*", "*Teitz and Bart algorithm*" ve "*the bisection algorithm*" adındaki üç aşamalı algoritmik yöntemin kullanıldığı bir çalışma yürütmüşlerdir (Figueiredo ve Mayerle, 2008).

Pati vd. Hindistan'da tersine lojistik ağ tasarımı kâğıt geri dönüşüm sistemi yer seçimi için bir karma tam sayılı hedef programlama önerisinde bulunmuşlardır. Çalışmada, tersine lojistik maliyetlerinin azaltılması, ürün kalitesinin artırılması ve çevresel faydalar gibi unsurlar dikkate alınmıştır. Önerilen modelin ayrıca, çok parçalı, çok kademeli ve çok tesisli karar verme çerçevesinde farklı geri dönüştürülebilir atık kâğıt türlerinin tesis yeri, yolu ve akışının belirlenmesine yardımcı olduğu belirtilmiştir. Modelin kullanımı, Hindistan'da bir kâğıt geri dönüşümü sorunu ile örneklenmiştir (Pati vd., 2008).

Demirel ve Gökçen, çalışmalarında hem ileri hem de ters akışları içeren bir yeniden üretim sistemi için yeni bir karma tam sayı matematiksel model önermiş ve sayısal bir örnek üzerindeki sonuçlarını paylaşmışlardır. Önerilen model, demontaj, toplama ve dağıtım tesislerinin nereye kurulacağı problemini çözerken, üretilen ve yeniden üretilen ürünlerin üretim ve nakliye miktarlarının optimal değerlerini de sağlamaktadır. Model, pratik iş durumunu yansıtan bir dizi deneysel veri kullanılarak doğrulanmış ve modelin duyarlılık analizi de çalışmada sunulmuştur (Demirel ve Gökçen, 2008).

Lee ve Dong, çalışmalarında Asya Pasifik'te bulunan uluslararası bir elektronik firmanın bilgisayar parçalarının hem ileri hem de ters akışlarını içeren bir sistem için iki aşamalı, ağ simpleks algoritması ve tabu arama sezgiselinin kullanıldığı bir model önerisinde bulunmuşlardır (Lee ve Dong, 2008).

Cruz-Rivere ve Ertel, çalışmalarında Meksika'da ekonomik ömrünü tamamlamış araçların toplanması için kapalı döngü bir tedarik zinciri kurmanın özelliklerini açıklamışlardır. Kapasitesiz tesis yerleşim problemi olarak ele aldıkları çalışmada senaryo analizi altında kullanılmış araç miktarlarını tespit etmeye çalışmışlardır (Cruz-Rivere ve Ertel, 2009).

Aksen vd. hükümet ile bir şirket arasındaki sübvansiyon anlaşmasına istinaden her iki tarafın da çıkarını gözetten bir çift düzeyli programlama (BP) modeli önerisinde bulunmuşlardır. Toplama ve geri dönüşüm faaliyetinde bulunan şirket, devletten alacağı destekleme tutarını maksimize etmeye çalışırken, ödenek tutarını minimize etmeye çalışan hükümet arasındaki ödeme tutarının belirlenmesine çalışılmıştır. Çalışmada Brent methodu ve tabu arama sezgiseli kullanılmıştır (Aksen vd., 2009).

Salema vd. çalışmalarında ters akışlı tedarik zincirlerinin eşzamanlı tasarımı ve planlanması için çok dönemli ve çok ürünlü bir ağ modeli önermişlerdir. Önerilen Modelin gerçek dünya problemlerine hem uygulanabilirliğini hem de yeterliliğini doğrulamak için Portekiz endüstri vakasına dayalı bir örnek incelenmiş, çalışmada bir cam firması için tesis yeri seçimi önerilmiştir (Salema vd., 2010).

Gomes vd. tarafından toplama ve ayırma merkezleri için en iyi lokasyonların taktik bir ağ planlaması tanımıyla eş zamanlı olarak seçildiği genel bir karma tam sayılı doğrusal programlama modeli önerilmiştir. Tesis yerlerinin seçiminde, çok sayıda merkezin açılması için şirketin stratejik genişleme planlarına bağlı olduğu ve başlıca WEEE kaynaklarına yakın konumlarda olması gerektiği çalışmanın sonuçlarına göre elde edilen bulgular arasındadır (Gomes vd., 2011).

Elgün tarafından gerçekleştirilen çalışmada, lojistik köyleri ile ilgili kapsamlı bir araştırma paylaşılmış olup, "Delphi uzmanlık uygulamalarıyla" yürütülen "Çok kriterli ağırlıklılandırma" tekniği ile Mersin, Konya, Bilecik-Bozüyük ve Eskişehir'in lojistik kriterleri açısından uygun merkezler olduğu belirtilmiştir (Elgün, 2011).

Yılmaz vd. tesis sayısı ve tesis yerinin belirlenmesinde genetik algoritma kullandıkları çalışmalarında en kısa mesafeyi kat ederek taşıma ve teslimatı gerçekleştirebilmek adına hızlı tüketim malları için dört bölgeyi belirleyerek depo yeri seçimi problemini ele almışlardır (Yılmaz vd., 2011).

Alamur vd. tersine lojistik ağ tasarımı problemleri için bir kar maksimizasyonu modelleme çerçevesi önerdikleri çalışmada karma tam sayılı doğrusal programlama kullanmışlardır. Önerilen model, Almanya'daki çamaşır ve kurutma makineleri için ters lojistik ağ tasarımı bağlamında bir vaka çalışmasıyla gerekçelendirilmiştir. Statik yerine dinamik bir model kullanmanın potansiyel faydalarını göstermek ve ayrıca bir dizi yönetsel içgörü elde etmek için kapsamlı bir parametrik ve senaryo analizi gerçekleştirmişlerdir (Alamur vd., 2012).

Aydın, TCDD tarafından inşa edilmesi planlanan üç lojistik merkezi için Bulanık AHP yöntemi ile 4 kriter 13 alt kriterin yer aldığı bir model ile bu lojistik merkezlerden hangisinin inşa edilmesi gerektiğini ortaya koyan bir analiz gerçekleştirmiştir (Aydın, 2016).

Uysal ve Özcan, merkezi olmayan lojistik merkezlerine örnek teşkil eden süpermarketlerin sayısının ve yerlerinin belirlenebilmesi amacı ile geliştirdikleri tavlama benzetimini test problemleri üzerinde sınadıkları bir çalışma gerçekleştirmişlerdir (Uysal ve Özcan, 2019).

Görgülü vd. kapalı döngü tedarik zincirinde yer seçimi için taşıma maliyeti ve karbondioksit emisyon maliyeti arasındaki ilişkiyi ele aldıkları karma tamsayılı programlama modeli önerisinde bulunmuşlardır. Önerdikleri modelin başarısını ortaya koymak adına sayısal bir örnek üzerinde durarak analiz gerçekleştirmişlerdir (Görgülü vd., 2020).

Yalçiner tarafından gerçekleştirilen çalışmada, lojistik sektöründe faaliyet gösteren işletmeler için araç sayısı ve kat edilen mesafenin minimizasyonunun amaçlandığı, Karadeniz’de yer alan illere İstanbul merkezli bir depodan dağıtım gerçekleştirildiği senaryosu ile tavlama benzetimi algoritmasının başarısı sınanmıştır (Yalçiner, 2021)

Yapılan yazın taramasında lojistik, tedarik zinciri, tersine lojistik konularında araştırmacıların çokça çalıştığı görülmüştür. Bu alanda doğrudan tesis/depo yeri seçim önerisinde bulunan çalışmalar dikkate alınmış, alandaki diğer çalışmalar dikkate alınmamıştır. Elde edilen bulgulara göre literatürde Karadeniz Bölgesi için tersine lojistik toplama noktalarının önerilmediği görülmüştür.

2. TAVLAMA BENZETİMİ

Literatürde benzetilmiş tavlama olarak da bilinen Tavlama benzetimi (TB) yöntemi, fiziksel olarak bir metalin belirli bir süre boyunca belirli bir sıcaklığa kadar ısıtılması ve soğutulması işleminden esinlenilerek geliştirilmiş meta-sezgisel tekniklerden bir yöntemdir. Rastgele bir çözüm noktası ile başlayıp çözüm uzayında stokastik arama esasına dayanan TB, 1983 yılında Kirkpatrick ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir (Kirkpatrick vd., 1983). Grafik bölüntüleme ve gezgin satıcı problemlerine tekniğin uygulandığı ikinci bir makale 1984 yılında Kirkpatrick tarafından kaleme alınmış ve yöntemin gelişmesi hız kazanmıştır (Kirkpatrick, 1984).

Yerel komşuluk arama yöntemine dayalı bir teknik olan TB’de, belirli bir başlangıç noktası seçilerek çözüm uzayında arama yapılır (Blum ve Andrea, 2003). Uygun olmayan çözüm değerlerinin de tesadüfi olarak kabul ediliyor olması, yöntemin yerel minimumda ya da maksimumda takılmasına engel olmaktadır. Uygun olmayan çözümün kabul edilmesi soğuma katsayısı değerine bağlıdır. Uygun olmayan bu çözüm değerlerinin kabul edilme olasılığı algoritmanın ilk iterasyonlarında daha yüksektir. Tekniğin temel bileşenlerinden olan başlangıç sıcaklığının, soğutma katsayısının ve komşuluk fonksiyon tipinin belirlenmesi oldukça önemlidir (Aarts vd., 1997). Fonksiyon tipinin belirlenmesinde sıklıkla üstel, logaritmik, geometrik, aritmetik fonksiyonlar tercih edilmektedir.

Belirli bir sıcaklığa kadar ısıtılan ve soğuma sürecine bırakılan metal için ortaya çıkan enerji, bu enerjiye göre çözümün kabul edilip edilmeyeceği, hangi durumlarda çözüm kalitesini artırmayan çözümlerin kabul edileceği ile ilgili matematiksel gösterimler şu şekildedir (Metropolis vd., 1953);

Isıtılan bir metal için x_i metalin mevcut durum sıcaklığı, x_j metalin ısıtıldıktan sonraki durum sıcaklığı, E_i mevcut durum enerjisi, E_j ısıtıldıktan sonraki enerjisi olmak üzere enerji değişimi denklem (1)'deki gibi olacaktır.

$$DE = E_j - E_i \quad (1)$$

Eğer enerjide meydana gelen değişim sıfırdan büyükse, metal halen ısındığından x_j çözümü ya yeni çözüm olarak kabul edilmeyecektir ya da belirli bir olasılığa göre kabul edilecektir. K_B Boltzmann sabitini ve T sıcaklığı temsil etmek üzere bu olasılık değeri denklem (2)'de yer alan formül ile hesaplanmaktadır.

$$e^{-\left(\frac{DE}{K_B T}\right)} \quad (2)$$

TB'nin, komşu arama tabanlı bir algoritma olmasından dolayı, rastgele bir başlangıç çözüm noktası ile çözüm değeri aranmaya başlanır. Algoritmanın ilk iterasyonlarında çözümü iyileştiren yeni komşu çözüm değerleri kabul edilir. Bu kabul etme durumu iniş algoritması (gradient descent algorithm) olarak da adlandırılır ve yerel minimuma ulaşıncaya kadar devam eder. Belirli bir süre boyunca çözüm değerini daha fazla iyileştiremeyen noktaya ulaşıldığında iniş algoritması sonlandırılır ve rastgele bir çözüm değeri kabul edilip bu çözüm değerine ait komşu çözüm değerleri araştırılmaya başlanır. Böylelikle yerel minimumda takılıp kalma riskine engel olunmaya çalışılır.

Algoritma sayesinde mevcut yerel minimumlar tespit edilir ve bu yerel minimumların arasından global minimum tespit edilmeye çalışılır (Ingber vd., 2012). Rastgele seçilen başlangıç çözüm noktası ve bu noktaya karşılık gelen çözüm değeri oldukça önemlidir. Hangi rastgele çözüm noktası ve değeri ile algoritmaya başlanırsa başlansın, iyi bir sezgisel tekniğin, başlangıç çözümünden bağımsız olarak en iyi çözümü üretmesi beklenir. Bunu sağlayabilmek adına, kötü çözüm değerlerinin kabulüne bu nedenden dolayı da izin verilir. Bu noktada, çözüm değerini kötüleştiren hangi hareketlerin kabul edileceğine x_j ile x_i arasındaki farkın bir başka ifade ile D 'nin, sıcaklığa oranının negatifi irrasyonel bir sayı olan, Euler sabiti olarak da bilinen e sayısının üssü olarak alınır. Bir başka ifade ile denklem (3)'teki gibi hesaplanır. Bu fonksiyon, aynı zamanda literatürde kabul fonksiyonu olarak da bilinmektedir.

$$e^{-\left(\frac{D}{T}\right)} \quad (3)$$

Sıcaklık değeri ne kadar yüksek olursa, elde edilen çözüm değerlerinin büyük bir çoğunluğu uygun çözüm olarak kabul edilecektir. Daha önce de belirttiği üzere algoritmanın ilk iterasyonlarında uygun olmayan çözüm değerlerinin kabul edilme olasılığının yüksek

olma nedeni budur. Bu sebepten ötürü, TB’de çözüm uzayında arama yapılırken yeterince yüksek sıcaklık değeri ile algoritmaya başlanması daha uygun olacaktır. Uygun olmayan çözüm değerlerinin kabul olasılığının düşürülmesi için ise sıcaklık değerinin kontrollü bir şekilde düşürülmesi gerekir. Sıcaklığın düşmesi ile birlikte, kabul edilen uygun olmayan çözüm değerleri sayısı azalacağından arama uzayında yapılan arama da zamanla azalacaktır. Böylelikle algoritmanın hem sonsuz döngüye girmesi engellenmiş hem de soğutma katsayısına paralel olarak daha az iterasyonla algoritmanın sonlanması sağlanacaktır.

TB’nin ne kadar süreceği, algoritmanın durdurma kriterine bağlıdır (Ingber vd., 2012). Durdurma kriterinin belirlenmesinde bazı yöntemler tercih edilmektedir. Önceden belirlenen iterasyon adedince, optimum sonucu bilinen problemlerde optimum değer elde edilinceye ya da optimum sonuca yakın değerlere ulaşıncaya kadar algoritma çalıştırılabilir.

TB algoritması ile ilgili kaba kod aşağıdaki gibidir;

- **Adım 1:** başla.
- **Adım 2:** durdurma koşulu, sıcaklık, soğutma katsayısı, popülasyon büyüklüğü, hareket sayısı ve mutasyon oranı değerlerini belirle.
- **Adım 3:** tesadüfi çözüm noktası oluştur.
- **Adım 4:** tesadüfi çözüm noktasının çözüm değerini hesapla.
- **Adım 5:** en iyi çözüm değerini belleğe kaydet.
- **Adım 6:** sıcaklık güncellenmeyecekse adım 3’e dön aksi taktirde bir sonraki adıma geç.
- **Adım 7:** sıcaklığı, soğutma katsayısına göre güncelle.
- **Adım 8:** durdurma koşulu sağlanmıyorsa adım 3’e dön aksi taktirde algoritmayı sonlandır.
- **Adım 9:** bitir.

Aynı zamanda bu çalışmanın da kapsamına giren, minimizasyon probleminde çözüm uzayı S ile çözüm değerleri ise x_i ile temsil edilirse, $x_i \in S$ olmak üzere, maliyet fonksiyonu $f(x)$ ile temsil edilebilir. Çalışmada tersine lojistik geri dönüşüm toplama noktaları ile şehir merkezleri arasındaki mesafe minimize edilmeye çalışıldığından problemin amaç fonksiyonu aşağıdaki şekilde olacaktır.

$$\min f(x) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2} \quad (4)$$

Gerçekleştirilen TB analizi için parametre ayarlaması çalışması yapılmış olup, tercih edilen parametre değerleri aşağıda yer alan tablo 1’deki gibidir;

Tablo 1: Tavlama Benzetimi Parametre Ayarları

Parametre Adı	Sınanan Değerler	Tercih Edilen Değer
İterasyon Sayısı	10, 20, 30	20
Başlangıç Sıcaklığı	0,80, 0,85, 0,90	0,80
Soğutma Katsayısı	0,97, 0,98, 0,99	0,99
Popülasyon Sayısı	5, 10, 20	5
Hareket Sayısı	5, 10, 15	5
Mutasyon Oranı	0,4, 0,5, 0,6	0,5

Çözüm üretilmeye çalışılan problemlerin küçük olmasından dolayı, düşük parametre değerlerinde bile etkili sonuçlar elde edilmiş, yüksek parametre değerleri denendiği halde sonuçlarda herhangi bir iyileşme gözlenmemiştir.

Algoritma, Macintosh işletim sistemine sahip 2.7 GHz Quad-Core Intel Core i7 işlemci mimarili, 512 GB SSD sabit bellek, 16 GB 2133 MHz LPDDR3 rastgele erişimli hafızaya sahip makinede, açık kaynak kodlu bir yazılım olması nedeniyle *R* programlama dili tercih edilmiş ve kodlanarak koşturulmuştur.

3. ANALİZ VE BULGULAR

Bu çalışmada, Karadeniz bölgesinde yer alan şehir merkezlerine ait koordinatlar kullanılarak tavlama benzetimi yöntemi ile optimizasyon gerçekleştirilmiştir. Karadeniz bölgesinde yer alan üç bölgeyi en iyi temsil edecek olan tersine lojistik geri dönüşüm toplama noktalarını belirlemek amacıyla, toplama noktaları ile şehir merkezleri arasındaki mesafe minimize edilmeye çalışılmıştır. Problemin amacı, koordinatlar arası mesafenin minimize edilmesidir. Bu nedenle problem kesikli optimizasyon probleminden ayrışmakta ve sürekli optimizasyon problemi haline almaktadır.

Mesafe minimizasyonu gerçekleşirken koordinatları bilinen iki nokta arasındaki Öklid uzaklığı minimize edilmiştir. Tersine lojistik toplama noktalarına ait koordinatlar tavlama benzetimi ile belirlendikten sonra uzaklıklar kilometre cinsinden raporlanmıştır. Mesafeler, aracın toplama noktasından şehir merkezine, şehir merkezinden tekrar toplama noktasına olan uzaklık şeklindedir.

Taşıma faaliyetini gerçekleştiren araçların, yakıt olarak mazot kullanan kamyonlar ve sonsuz kapasiteli olduğu varsayılmıştır. Uzaklığın minimize edilmesi ile tersine lojistik faaliyetinde kullanılan kamyonların yakıt maliyetlerinin minimize edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Böylelikle tersine lojistik faaliyetini gerçekleştirmek üzere bir aracın toplamda ne kadar yol kat etmesi gerektiği tespit edilmiştir.

Bir alt başlıkta çalışmada kullanılan veri setine değinilmiş olup, doğu, orta ve batı Karadeniz için ilgili analizler gerçekleştirilmiş ve toplama noktalarına ait koordinatlar belirlenmiştir.

3.1. Veri Seti

Karadeniz bölgesi Karabük, Ardahan, Düzce, Amasya, Artvin, Bartın, Bayburt, Bolu, Gümüşhane, Samsun, Trabzon, Sinop, Zonguldak, Tokat, Rize, Ordu, Çorum, Kastamonu, Giresun olmak üzere 19 ilden oluşmaktadır.

Şekil 1: Karadeniz Bölgesi Görsele

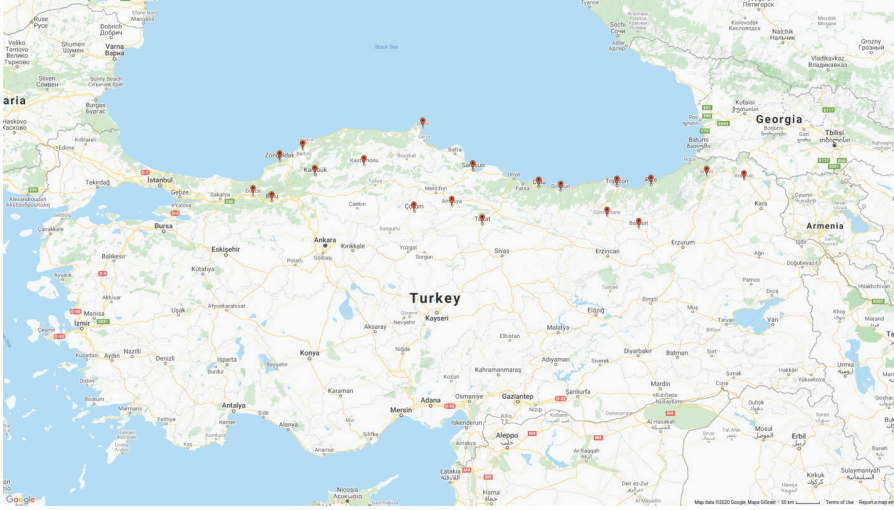
Kaynak: www.paintmaps.com/tr (Erişim tarihi Ekim 2020)

Tavlama benzetimi analizinde kullanılan, Karadeniz bölgesinde yer alan şehirlere ait veriler aşağıda yer alan tablodaki gibidir. İlgili şehirlere ait koordinat bilgileri, Google Haritalar uygulaması aracılığıyla elde edilmiştir. Koordinatlar, her bir şehrin şehir merkezini gösterir koordinatlardır.

Tablo 2: Karadeniz Bölgesinde Yer Alan İller

Şehir Merkezi			Şehir Merkezi		
Şehir	Enlem	Boylam	Şehir	Enlem	Boylam
Amasya	40.659	35.838	Karabük	41.200	32.622
Ardahan	41.114	42.702	Kastamonu	41.379	33.777
Artvin	41.184	41.820	Ordu	40.997	37.878
Bartın	41.639	32.334	Rize	41.031	40.515
Bayburt	40.262	40.228	Samsun	41.284	36.336
Bolu	40.737	31.609	Sinop	42.033	35.152
Çorum	40.554	34.953	Tokat	40.328	36.553
Düzce	40.808	31.182	Trabzon	41.016	39.718
Giresun	40.923	38.392	Zonguldak	41.462	31.789
Gümüşhane	40.463	39.480			

Karadeniz Bölgesi şehir merkezleri koordinatlarının gerçek manada şehir merkezini temsil edip etmediğini kontrol etmek amacıyla www.maps.co (erişim Ekim 2020) çevrim içi harita uygulaması kullanılmıştır. Tabloda yer alan koordinatlar haritada iğnelendiğinde her bir koordinatın gerçek manada şehir merkezini temsil ettiği belirlenmiştir.

Şekil 2: Karadeniz Bölgesi Şehir Merkezleri Koordinatları Görseli

Kaynak: www.maps.co (Erişim tarihi Ekim 2020)

Karadeniz bölgesi coğrafya olarak boyuna dar, enine geniş olması nedeniyle doğu, orta ve batı Karadeniz olmak üzere 3 bölge olarak dikkate alınmış ve bu üç bölge için geri dönüşüm toplama noktaları belirlenmiştir. Analiz sonucunda toplama noktaları belirlendikten sonra uzaklıklar yine Google Haritalar uygulaması kullanılarak kilometreye çevrilmiş, alternatif yolların bulunması durumunda en kısa uzaklığa sahip rota tercih edilmiştir.

3.2. Doğu Karadeniz

Karadeniz'in doğusunda yer alan bu bölge, Ardahan, Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon olmak üzere 7 ilden oluşmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesi için gerçekleştirilen tavlama benzetimi analizi sonucuna göre tersine lojistik geri dönüşüm merkezi toplama noktası olarak 40.8005 enlemi ve 40.2026 boylamı tespit edilmiştir. Tespit edilen lokasyonun açık adresi Yenice, Dernekpazarı/Trabzon'dur. Tersine lojistik toplama noktası (TLTN) ile şehir merkezi (ŞM) arasındaki mesafeler hesaplanırken en kısa rotalar tercih edilmiştir. Güzergâh farklılıkları nedeniyle TLTN - ŞM ile ŞM - TLTN arasında uzaklık bakımından farklılıklar söz konusudur.

Tablo 3: Doğu Karadeniz Bölgesi için Önerilen Tersine Lojistik Toplama Noktası Uzaklıkları

	Enlem	Boylam	UZAKLIKLAR		
			TLTN-ŞM**	ŞM-TLTN	TOPLAM
TLTN*	40.8005	40.2026			
Ardahan	41.1142	42.7021	309	310	619
Artvin	41.1838	41.8203	199	200	399
Bayburt	40.2623	40.2281	92,6	90,6	183,2
Giresun	40.9234	38.3923	207	207	414
Gümüşhane	40.4634	39.4803	173	172	345
Rize	41.0309	40.5154	52,5	52,6	105,1
Trabzon	41.0161	39.7176	77,3	78,2	155,5

*TLTN: Tersine lojistik toplama noktası

**ŞM: Şehir merkezi

Toplama noktasından çıkan bir aracın, şehir merkezinden geri dönüşüme konu olan ürünü alıp tekrar toplama noktasına dönmesi için kat etmesi gereken mesafeler yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Tersine lojistik toplama noktasının Yenice, Dernekpazarı/Trabzon adresine kurulması halinde bir defaya mahsus taşıma için 2220,8 km yol kat edilmesi gerekmektedir.

Doğu Karadeniz için gerçekleştirilen analize ait çözüm kalitesini ve kaç iterasyonda en iyi çözüm değerinin elde edildiğini gösteren görsel şekil 3(a)'da yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre algoritma, 11. iterasyondan sonra en iyi çözüm değerini elde etmektedir. Küçük sayıda iterasyon ile uygun çözüm değerinin elde edilmesinde lokasyon sayısının az olması etkilidir. Önerilen noktanın bölgede bulunan 7 ile olan uzaklığı 8,25128843 Öklid uzaklığıdır.

3.3 Orta Karadeniz

Orta Karadeniz, Amasya, Çorum, Ordu, Samsun ve Tokat illerinden oluşmaktadır. Orta Karadeniz bölgesi için gerçekleştirilen tavlama benzetimi analizi sonucuna göre tersine lojistik geri dönüşüm merkezi toplama noktası olarak 40.7369 enlemi ve 36.1698 boylamı tespit edilmiştir. Tespit edilen lokasyonun açık adresi Taşova/Amasya'dır. TLTN ile ŞM arasındaki mesafeler hesaplanırken en kısa rotalar tercih edilmiştir. Güzergâh farklılıkları nedeniyle TLTN - ŞM ile ŞM - TLTN arasında uzaklık bakımından farklılıklar söz konusudur.

Tablo 4: Orta Karadeniz Bölgesi için Önerilen Tersine Lojistik Toplama Noktası Uzaklıkları

	Enlem	Boylam	UZAKLIKLAR		
			TLTN-ŞM**	ŞM-TLTN	TOPLAM
TLTN*	40.7369	36.1698			
Amasya	40.6590	35.8381	36	34,6	70,6
Çorum	40.5545	34.9529	130	128	258
Ordu	40.9965	37.8780	213	217	430
Samsun	41.2845	36.3360	129	134	263
Tokat	40.3277	36.5528	105	102	207

*TLTN: Tersine lojistik toplama noktası

**ŞM: Şehir merkezi

Toplama noktasından çıkan bir aracın, şehir merkezinden geri dönüşüme konu olan ürünü alıp tekrar toplama noktasına dönmesi için kat etmesi gereken toplam mesafe 1228,6 km'dir. Orta Karadeniz için gerçekleştirilen analize ait çözüm kalitesini ve kaç iterasyonda en iyi çözüm değerinin elde edildiğini gösteren görsel şekil 3(b)'de yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre algoritma, 10. iterasyondan sonra en iyi çözüm değerini elde etmektedir. Önerilen noktanın bölgede bulunan 5 ile olan uzaklığı 4,43173901 Öklid uzaklığıdır.

3.4. Batı Karadeniz

Batı Karadeniz, Bartın, Bolu, Düzce, Karabük, Kastamonu, Sinop ve Zonguldak olmak üzere 7 şehirden oluşmaktadır. Batı Karadeniz bölgesi için gerçekleştirilen tavlama benzetimi analizi sonucuna göre tersine lojistik geri dönüşüm merkezi toplama noktası olarak 41.3420 enlemi ve 32.3742 boylamı tespit edilmiştir.

Tablo 5: Doğu Karadeniz Bölgesi için Önerilen Tersine Lojistik Toplama Noktası Uzaklıkları

	Enlem	Boylam	UZAKLIKLAR		
			TLTN-ŞM**	ŞM-TLTN	TOPLAM
TLTN*	41.3420	32.3742			
Bartın	41.6394	32.3340	44,6	44,6	89,2
Bolu	40.7373	31.6088	169	169	338
Düzce	40.8080	31.1819	199	230	429
Karabük	41.2000	32.6222	48,7	49	97,7
Kastamonu	41.3788	33.7768	115	112	227
Sinop	42.0327	35.1519	344	343	687
Zonguldak	41.4620	31.7892	90,8	94,3	185,1

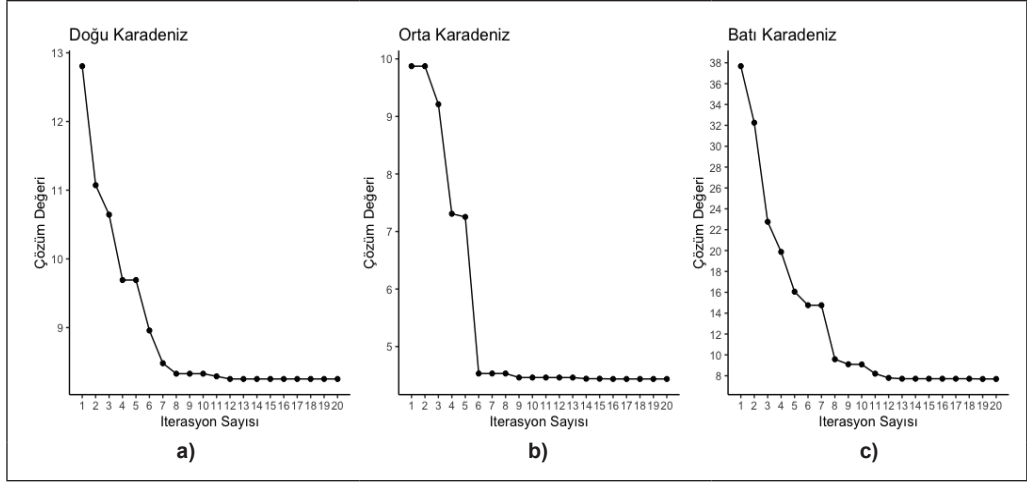
*TLTN: Tersine lojistik toplama noktası

**ŞM: Şehir merkezi

Tespit edilen lokasyonun açık adresi Hasankadı/Bartın'dır. Önerilen lokasyon Karabük, Kastamonu ve Zonguldak illeri arasında yer almaktadır. TLTN ile ŞM arasındaki mesafeler hesaplanırken en kısa rotalar tercih edilmiştir. Güzergâh farklılıkları nedeniyle TLTN - ŞM ile ŞM - TLTN arasında uzaklıklar bakımından farklılıklar söz konusudur.

Toplama noktasından çıkan bir aracın, şehir merkezinden geri dönüşüme konu olan ürünü alıp tekrar toplama noktasına dönmesi için kat etmesi gereken toplam mesafe 2053 km'dir.

Batı Karadeniz için gerçekleştirilen analize ait çözüm kalitesini ve kaç iterasyonda en iyi çözüm değerinin elde edildiğini gösteren görsel şekil 3(c)'de yer almaktadır.

Şekil 3: İteratif Çözüm Değerleri Görseli

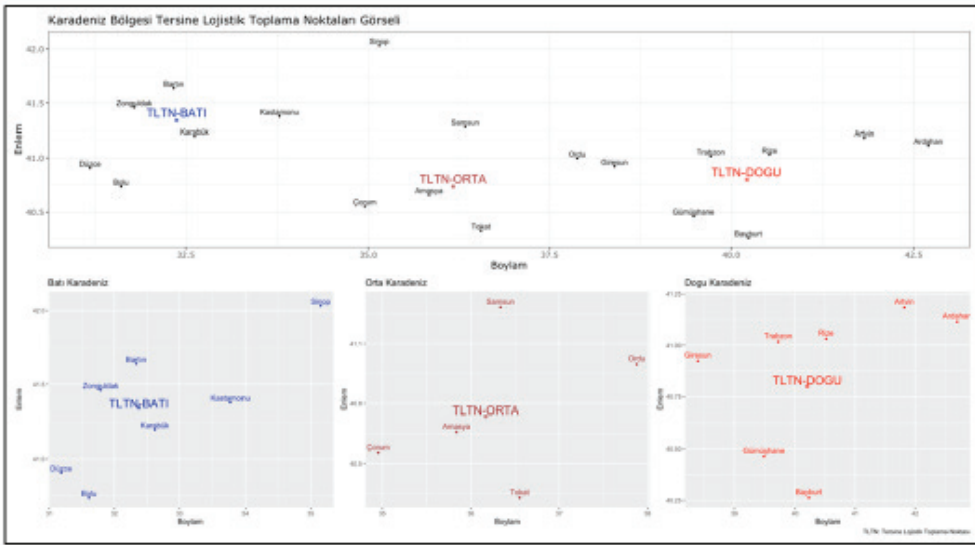
Elde edilen bulgulara göre algoritma 12. iterasyondan sonra en iyi çözüm değerini elde etmektedir. Önerilen noktanın bölgede bulunan 7 ile olan uzaklığı 7,72984905 Öklid uzaklığıdır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Gerçekleştirilen tavlama benzetimi sonucunda, doğu Karadeniz bölgesi için 40.8005 enlemi ve 40.2026 boylamı, orta Karadeniz bölgesi için 40.7369 enlemi ve 36.1698 boylamı, batı Karadeniz bölgesi için ise 41.3420 enlemi ve 32.3742 boylamı tersine lojistik geri dönüşüm noktası olarak tespit edilmiştir. Toplama noktaları, doğu Karadeniz için Yenice/Trabzon, orta Karadeniz için Taşova/Amasya ve batı Karadeniz için ise Hasankadı/Bartın olarak belirlenmiştir. Önerilen bu noktaların, tersine lojistik faaliyetinde bulunacak belediyeler, firmalar ya da lojistik endüstrisi için faydalı olacağı düşünülmektedir. Toplama noktalarından bir defaya mahsus hizmet verebilmek için toplamda 5502,4 km yol kat edilmesi gerekmektedir. Aşağıda yer alan şekil 4'te TLTN noktaları harita üzerinde ayrıntılı olarak işaretlemiştir.

Karadeniz Bölgesi için literatürde buna benzer bir çalışma ile karşılaşılmadığından, analiz sonuçlarını kıyaslamak mümkün olmamıştır. Tavlama benzetimi algoritması ile optimizasyon gerçekleştirilirken tek bir husus, bir başka ifade ile yalnızca uzaklık kriteri dikkate alınmış

ve minimizasyon sağlanmaya çalışılmıştır. Geri dönüşüm toplama noktalarının belirlenmesinde, geri dönüşüme konu olan ürünün muhteviyatına göre daha başka kısıtlar da dikkate alınarak problem yeniden modellenebilir ve başka sonuçlar elde edilebilir. Sezgisel teknikler hiçbir zaman optimum çözümü garanti etmediklerinden, bu çalışmada tavlama benzetimi yöntemi ile önerilen toplama noktalarının koordinatlarının kesinlikle optimum olduğu söylenebilir. Bununla birlikte her bir bölgede yer alan şehir sayısının az olmasından ötürü elde edilen sonuçların optimuma en yakın sonuçlar olduğu düşünülmekte ise de, ilerleyen çalışmalarda başka yöntemlerle de sonuçların doğruluğunun teyit edilmesi gerekmektedir. Tablolarda yer alan uzaklık bilgilerinin zamanla değişkenlik gösterebileceği unutulmamalıdır. Kullanıcı en kısa rotaya sahip güzergahı tercih edebileceği gibi yol koşulları (virajlı, dağlık, engebeli vs.), ücretli olup olmaması gibi nedenlerle alternatif güzergahları da tercih edebilir. Bu durumda tablolarda yer alan uzaklık bilgilerinin yeniden araştırılıp tespit edilmesi gerekecektir.

Şekil 4: Karadeniz Bölgesi için Önerilen Tersine Lojistik Toplama Noktaları Görseli

İlerleyen çalışmalarda Türkiye'nin 7 coğrafi bölgesinin dikkate alındığı ve bu bölgeleri temsil edecek lokasyonların belirlenmesi değerlendirilecektir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aarts, E., Aarts, E. H. & Lenstra, J. K. (Eds.). (2003). *Local search in combinatorial optimization*, Princeton University Press.
- Akçalı, E., Çetinkaya, S. & Üster, H. (2009). Network design for reverse and closed-loop supply chains: An annotated bibliography of models and solution approaches, *Networks*, 53(3), 231-248.
- Alumur, S. A., Nickel, S., Saldanha-da-Gama, F. & Verter, V. (2012). Multi-period reverse logistics network design, *European Journal of Operational Research*, 220(1), 67-78.
- Aras, N. & Aksen, D. (2008). Locating collection centers for distance and incentive dependent returns, *International Journal of Production Economics*, 111(2), 316-333.
- Aras, N., Aksen, D. & Tanuğur, A.G. (2008). Locating collection centers for incentive-dependent returns under a pick-up policy with capacitated vehicles, *European Journal of Operational Research*, 191(3), 1223-1240.
- Aksen, D., Aras, N. & Karaaslan, G. (2009). Design and analysis of government subsidized collection systems, *International Journal of Production Economics*, 119(2), 308-327.
- Aydın, S. (2016). Lojistik Merkez Değerlendirmesi İçin Karar Verme Modeli ve Uygulama, 5. *Ulusal Lojistik ve Tedarik Zinciri Kongresi*, 2016.
- Barros, A. I., Dekker, R. & Scholten, V. (1998). A two-level network for recycling sand: A case study, *European Journal of Operational Research*, 110(2), 199-214.
- Beamon, B. M. & Fernandes, C. (2004). Supply-chain network configuration for product recovery, *Production Planning & Control*, 15(3), 270-281.
- Blum, C. & Roli, A. (2003). Metaheuristics in combinatorial optimization: Overview and conceptual comparison, *ACM computing surveys (CSUR)*, 35(3), 268-308.
- Cruz-Rivera, R. & Ertel, J. (2009). Reverse logistics network design for the collection of end-of-life vehicles in Mexico, *European Journal of Operational Research*, 196(3), 930-939.
- Demirel, N. Ö. & Gökçen, H. (2008). A mixed integer programming model for remanufacturing in reverse logistics environment, *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 39(11-12), 1197-1206.
- Elgün, M. N. (2011). Ulusal ve Uluslararası Taşıma ve Ticarete Lojistik Köylerin Yapılanma Esasları ve Uygun Kuruluş Yeri Seçimi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 203-226.
- Fleischmann, M., Beullens, P., Bloemhof-Ruwaard, J. M. & Van Wassenhove, L. N. (2001). The impact of product recovery on logistics network design, *Production and operations management*, 10(2), 156-173.
- Figueiredo, J. N. & Mayerle, S. F. (2008). Designing minimum-cost recycling collection networks with required throughput, *Transportation Research*, 44(5), 731-752.
- Gomes, M. I., Barbosa-Povoa, A. P. & Novais, A. Q. (2011). Modelling a recovery network for WEEE: A case study in Portugal, *Waste Management*, 31(7), 1645-1660.
- Görgülü, H., Paksoy, T. & Çalık, A., (2020). Kapalı Döngü Tedarik Zincirinde Yeşil Lojistik ve Yer Seçimi için Bir Karma Tamsayı Programlama Modeli Önerisi, *Verimlilik Dergisi*, (3), 201-217.
- Gülsün, B., Tuzkaya, G. & Bildik, E. (2008). Reverse logistics network design: a simulated annealing approach, *Journal of Engineering and Natural Sciences*, 26(1), 68-80.

- Ingber, L., Petraglia, A., Petraglia, M. R. & Machado, M. A. S. (2012). *Stochastic Global Optimization and Its Applications with Fuzzy Adaptive Simulated Annealing (Vol. 35)*, Springer Science & Business Media.
- Jayaraman, V., Guide Jr., V. D. R. & Srivastava, R. (1999). A closed-loop logistics model for remanufacturing, *Journal of the Operational Research Society*, 50(5), 497–508.
- Jayaraman, V., Patterson, R. A. & Rolland, E. (2003). The design of reverse distribution networks: Models and solution procedures, *European Journal of Operational Research*, 150(1), 128–149.
- Kirkpatrick, S., Gelatt, C. D. & Vecchi, M. P. (1983). Optimization by simulated annealing, *Science*, 220(4598), 671-680.
- Kirkpatrick, S. (1984). Optimization by simulated annealing: Quantitative studies, *Journal of Statistical Physics*, 34(5-6), 975-986.
- Krikke, H., Bloemhof-Ruwaard, J. & Van Wassenhove, L. N. (2003). Concurrent product and closed-loop supply chain design with an application to refrigerators, *International Journal of Production Research*, 41(16), 3689-3719.
- Lee, D. H. & Dong, M. (2008). A heuristic approach to logistics network design for end-of-lease computer products recovery, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 44(3), 455-474.
- Listeş, O. & Dekker, R. (2005). A stochastic approach to a case study for product recovery network design, *European Journal of Operational Research*, 160(1), 268-287.
- Metropolis, N., Rosenbluth, A. W., Rosenbluth, M. N. & Teller, A. H. (1953). Equation of State Calculations by Fast Computing Machines, *The Journal of Chemical Physics*, 21(6), 1087-1092.
- Pati, R. K., Vrat, P. & Kumar, P. (2008). A goal programming model for paper recycling system, *Omega*, 36(3), 405–417.
- Queiruga, D., Walther, G., Gonzalez-Benito, J. & Spengler, T. (2008). Evaluation of sites for the location of WEEE recycling plants in Spain, *Waste Management*, 28(1), 181-190.
- Salema, M. I. G., Barbosa-Povoa, A. P. & Novais, A. Q. (2010). Simultaneous design and planning of supply chains with reverse flows: A generic modelling framework, *European Journal of Operational Research*, 203(2), 336-349.
- Schultmann, F., Engels, B. & Rentz, O. (2003). Closed-loop supply chains for spent batteries, *Interfaces*, 33(6), 57–71.
- Thierry, M., Salomon, M., Van Nunen, J. & Van Wassenhove, L. (1995). Strategic issues in product recovery management, *California Management Review*, 37(2), 114-136.
- Uysal, M. & Özcan, U. (2019). Süpermarket Yerleşim Problemi İçin Tavlama Benzetimi Algoritması Yaklaşımı, *Karadeniz Fen Bilimleri Dergisi*, 9(1), 58-69.
- www.paintmaps.com/tr (Erişim tarihi: Ekim 2020)
- www.maps.co (Erişim tarihi: Ekim 2020)
- Yalçınar, A. Y. (2021). Tavlama Benzetimi Temelli Yaklaşım ile Kapasite Kısıtlı Araç Rotalama Optimizasyonu: Karadeniz Bölgesi Örneği, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (22), 239-248.
- Yılmaz, B., Dağdeviren, M. & Akçayol, M. A. (2011). Hızlı Tüketim Malları Depo Yeri Seçimi Problemi için Genetik Algoritma ile Bir Çözüm, *XI. Üretim Araştırmaları Sempozyumu*, 23-24 Haziran 2011.

OBEZİTE İLE MÜCADELEDE İLAVE ŞEKERLİ İÇECEKLERİN VERGİLENDİRİLMESİ*

TAXATION OF SUGAR-SWEETENED BEVERAGES FIGHTING AGAINST OBESITY

Araştırma Makalesi
Research Paper

Cemil RAKICI**
Tarık Zeki YILMAZ***

Öz:

Obezite, dünyada hemen her ülkede görülen ve birçok hastalığa neden olan ciddi bir sağlık sorunudur. Obeziteye bağlı olarak ortaya çıkan maliyetler kamu bütçeleri üzerinde ciddi bir baskı oluşturmaktadır. Bu durum, hükümetleri obezite konusunda birtakım önlemler almaya sevk etmektedir. Obeziteye neden olan birçok faktör olmakla birlikte, hareketsiz yaşam ve sağlıksız beslenme temel nedenler olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmanın konusu, obeziteye neden olan faktörlerden sağlıksız beslenme kapsamında değerlendirilen ilave şekerli içecekler ve bu içeceklere yönelik vergi uygulamalarıdır. Çalışmanın amacı, Dünyada ilave şekerli içeceklere yönelik vergi uygulamalarını ortaya koymak ve Türk vergi sisteminde ilave şekerli içeceklere yönelik vergi uygulamalarını inceleyerek, mevcut duruma ilişkin öneriler sunmaktır. Bu doğrultuda hazırlanan çalışmada, şekerli içecek vergilerinin teorik arka planı incelenmiş ve seçilmiş ülkelerin uyguladıkları vergilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Obezite, İlave Şekerli İçecekler, Şekerli İçecek Vergileri.

Abstract:

Obesity is a serious health problem which is seen in almost every country in the world and causes many diseases. Costs arising from obesity generate a serious pressure on public budgets. This situation prompts governments to take some precautions regarding obesity. Although there are many factors that cause obesity, sedentary life and unhealthy diet stand out as the main reasons. The subject of this study is the additional sugary drinks considered within the scope of unhealthy diet among the factors that cause obesity and the tax practices for these drinks. The subject of this study is the additional sugary drinks considered within the scope of unhealthy diet among the factors that cause obesity and the tax practices for these drinks. The aim of the study is to reveal the tax practices for added sugar drinks in the World and to examine the tax practices for added sugar drinks in the Turkish Tax System, and to present recommendations regarding the current situation. In this study, the theoretical background of sugared beverage taxes was examined and taxes applied by selected countries were included.

Keywords: Obesity, Sugar-Sweetened Beverages, Sugar-Sweetened Beverage Taxes.

* Makale Geliş Tarihi: 08.12.2020

Makale Kabul Tarihi: 10.05.2021

** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, crakici@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1053-0411

*** Öğr. Gör., Trabzon Üniversitesi, Vakfıkebir Meslek Yüksekokulu, Maliye Programı, tz.yilmaz@trabzon.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0620-1308

GİRİŞ

Obezite, psikolojik ve genetik faktörlerin yanı sıra gelişen teknolojinin getirdiği kazanımlara bağlı olarak çağın hastalığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulaşım araçlarının yaygınlaşması nedeniyle insanlar artık yürümek yerine söz konusu araçları tercih etmektedir. Bu durum, sedanter yaşam da denilen bireylerin fiziksel aktivitelerinin az olduğu bir hayat sürmesine neden olmaktadır. Diğer taraftan, gıda maliyetlerini azaltmak uğruna, maliyeti düşük ancak sağlıklı olmaktan uzak katkı maddeleri geliştirilerek gıdalara ilave edilmeye başlanmıştır. Söz konusu ilave maddelerden biri de tatlandırıcılardır. İçeceklere ilave edilen tatlandırıcılar, düşük maliyetli ancak sağlıksız katkı maddeleri olup, besin değerleri sıfıra yakındır. Ayrıca, tüketen kişilerin çabuk acıkmasına ve böylece olması gerekenden daha fazla besin tüketerek hızla kilo almalarına neden olmaktadır.

Obezite, kanser, diyabet, kalp, böbrek gibi ciddi hastalıkların yanı sıra psikolojik sorunlara da neden olmakta ve insanların yaşam kalitelerini düşürmektedir. Belirtilen hastalıklara bağlı olarak sağlık maliyetleri artmakta ve bunun sonucunda kamu bütçeleri üzerinde ciddi bir baskı oluşmaktadır. Bu durum, devletleri obezite ile alakalı birtakım tedbirler almaya sevk etmektedir.

Söz konusu tedbirlerden biri de çalışmanın konusunu oluşturan vergilerdir. Hükümetler, obeziteye neden olan gıdalar üzerindeki vergi yükünü arttırarak söz konusu ürünlerin satın alınması ve tüketimini kısıtlama yoluna gitmektedirler. Bu noktadan hareketle hazırlanan çalışmanın konusu, obezite üzerindeki etkisi tüm çevrelerce kabul edilmiş ilave tatlandırıcı içeren içeceklerin vergilendirilmesidir. Bu bağlamda, seçilmiş ülkelerin ilave şekerli içecekler için uyguladıkları vergileri inceleyerek, Türk Vergi Sistemi için bir vergi önerisi ortaya koymak çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Bu amaçla hazırlanan çalışmada, öncelikle obezite kavramı açıklanmış ve obeziteye neden olan faktörler belirtilerek, çalışmanın konusunu oluşturan ilave şekerli içecekler incelenmiştir. Daha sonra, obezitenin neden olduğu maliyetler ve hükümetlerin bunlara ilişkin almış oldukları tedbirlere yer verilmiştir. Son olarak da Dünyada şekerli içeceklere uygulanan vergiler incelenmiş ve Türkiye’de bu konudaki mevcut vergi sistemine yer verilmiştir.

1. OBEZİTE KAVRAMI

Son 40 yılda, sanayileşmiş ülkeler, nüfus içinde kronik hastalık geliştirme riskini arttıran sosyal ve ekonomik bir değişim sürecinden geçtiler. Bu bağlamda, çalışma ortamları daha hareketsiz hale gelmiş, fiziksel aktivite gerektiren bir işi olan kişi sayısı azalmış, ulaşım otomobil kullanımı yaygınlaşmış ve bilişim teknolojisinin yükselmesiyle ekranların önünde harcanan sürenin artışına bağlı olarak hareketsizlik artmıştır. Fiziksel aktivite seviyelerindeki bu düşüşün yanında gıda sistemi de son yıllarda önemli değişiklik geçirmiş, tarımsal üretim sanayileşmiş ve yüksek enerjili, düşük kalorili ve düşük fiyatlı yiyecekler hayatımıza girmiştir (Blouin vd., 2015: 2).

Belirtilen gelişmelere bağlı olarak zaman içerisinde insanlar kilo almaya başlamış ve bunun sonucunda “aşırı kilolu” veya “obezite” adı verilen kavramlar ortaya çıkmış ve zamanla önlem alınması gereken bir sorun haline gelmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından “sağlığı bozacak ölçüde vücutta aşırı yağ birikmesi” olarak tanımlanan obezite hastalığı, gerek gelişmiş gerekse de gelişmekte olan ülkelerde hızlı bir şekilde artmaktadır. Obezite, ölümcül olabilecek hastalıkların çıkış sebebi olarak görülmesi ve yaşam kalitesinde azalmaya neden olması nedeniyle önemli bir sağlık sorunu olarak görülmekte ve DSÖ tarafından en riskli 10 hastalık arasında sayılmaktadır (Sandalcı, 2019a: 2).

DSÖ, bir kişinin kilogram cinsinden ağırlığının, boyunun metre cinsinden karesine bölünmesiyle hesaplanan vücut kitle endeksinin 25 ve üzeri olduğu kişileri aşırı kilolu, 30 ve üzerinde olduğu kişileri ise obez olarak tanımlamıştır (World Health Organization; t.y.).

DSÖ, her yıl obezite ile ilgili çalışmalar yapmakta ve bu çalışmalarının sonuçlarını güncelleyerek yayınlamaktadır. Buna göre, DSÖ’nun 2020 yılında obezite ile ilgili ulaşılmış olduğu sonuçlar aşağıdaki şekildedir (World Health Organization; 2020):

- Obezite, 1975 yılından beri dünya çapında yaklaşık üç kat artmıştır.
- 2016 yılında, 18 yaş ve üzerindeki 1,9 milyardan fazla yetişkin birey aşırı kilolu olup, bunların 650 milyondan fazlası obezdir.
- 2016 yılında, 18 yaş ve üzeri yetişkinlerin %39’u aşırı kilolu, %13’ü ise obezdir.
- Dünya nüfusunun çoğunluğunun yaşadığı ülkelerde, aşırı kilolu ve obez bireyler, zayıf bireylere oranla daha fazla cinayet suçu işlemektedir.
- 2016 yılında, 5-19 yaş arası 340 milyondan fazla çocuk ve genç aşırı kilolu veya obezdir.
- 2019 yılında, 5 yaşın altındaki 38 milyon çocuk aşırı kilolu veya obezdir.
- Obezite önlenebilir bir sağlık sorunudur.

Aşırı kilo ve obezitenin ekonomik ve sosyal sonuçları, kardiyovasküler hastalıklar, kanser, diyabet, sakatlık, kronik böbrek hastalığı, kas-iskelet sistemi hastalıkları ve psiko-sosyal sorunlar olarak kendini gösterir. Buna ek olarak, aşırı kilo, artan tıbbi harcamalara ve buna bağlı olarak düşük sağlık standartlarına erişime neden olmakla birlikte, verimlilik kaybı, kısa ve kötü yaşam kalitesine de sebep olmaktadır (Pan American Health Organization, 2015: 12).

Obezitenin ortaya çıkmasında hem genetik hem de çevresel faktörler etkilidir. Bu bağlamda, genetik yatkınlık, enerji dengesinde bozulma ile çevresel ve sosyal faktörler obeziteye neden olan üç ana unsur olarak kabul edilmektedir. Genetik yapı binlerce yıl boyunca yavaş bir değişim gerçekleştirdiği için şişmanlıktaki hızlı artışların temel sebebi olarak görülmemekte, buna karşılık çevre unsuru ise, son birkaç on yıl boyunca çarpıcı bir şekilde değiştiğinden, obezitede son zamanlarda meydana gelen yükselişin nedeni olarak kabul

edilmektedir. Ayrıca, modern hareketsiz yaşam tarzları da obezitenin gelişiminde önemli görünmektedir. (Rössner, 2002: 1-2).

1.1. Obeziteye Neden Olan Faktörlerden “Şeker”

Kanser gibi birçok hastalıkla yakın ilişkisi olan obeziteye neden olan temel faktörler genel olarak, fiziksel aktivite yetersizliği, sedanter yaşam, diyetle alınan yağ, fast food beslenme tercihleri olarak görülmektedir (Demirözü ve Doğukan, 2011: 56). Ayrıca, beslenme hızından kaynaklanan regülasyon bozukluğu, olumsuz psikolojiden kaynaklanan yeme isteği, nörojenik bozukluklar ile aileden gelen genetik etmenler gibi şişmanlığa neden olan faktörlerin de obeziteye neden olduğu kabul edilmektedir (Altunkaynak ve Özbek, 2006: 138-139).

Aşırı beslenme ve fiziksel hareketsizlik hızla yayılmakta olan obezitenin en büyük suçluları kabul edilmekle birlikte, dünya genelinde yaygınlaşan şekerli içeceklerin tüketiminin artması da obezitenin artışında önemli bir faktördür (Ko vd., 2010: 1386).

Yapılan çalışmalar ve konuyla ilgili literatür incelendiğinde, şekerli tatlandırılmış içecekler olarak tanımlanan ve ilave şeker içeren; alkolsüz içecekler, kolalar, diğer tatlandırılmış gazlı içecekler ve meyveli içeceklerin kullanımının artması ile obezite riskinde önemli bir nedensel role sahip olduğu kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak, yapılan çalışmalarda ilv içecekler ile obezite riski arasında kuvvetli bir nedensel korelasyon ilişkisi ortaya konulmuştur (Pereira, 2006: 28).

Bu doğrultuda, DSÖ, obeziteyi önlemek için yetişkinler ve çocukların şeker tüketimini günlük enerji alımlarının %10'unun altına düşürmelerini tavsiye etmektedir. Bu rakam yetişkinler için yaklaşık 12 çay kaşığı şekere eşdeğerdir. Örgüt ayrıca, sağlıklı bir yaşam açısından ise, söz konusu oranın %5 seviyesine düşürülmesini önermektedir ki, bu da yetişkinler için 6 çay kaşığı şekere karşılık gelmektedir (World Health Organization, 2017: 1).

Şekerin insan vücuduna etkisi aşağıda belirtilen şekillerde ortaya çıkmaktadır (Fitzroy, 2018: 17):

- Şekerli içeceklerdeki şeker ve asit seviyesi diş çürüklerine neden olmaktadır.
- Yüksek şeker alımı, alkole dayalı olmayan karaciğer yağlanmasına sebep olmaktadır.
- Aşırı şişman veya obez olmak kalp krizi, böbrek hastalıkları, tip 2 diyabet felç ve bazı kanser risklerini arttırmaktadır.
- Günde bir adet 340ml büyüklüğünde şekerli içecek tüketimi tip 2 diyabet riskini %22 oranında arttırmaktadır.
- Günde bir adet şekerli içecek yılda 6,5 kg alımına sebep olabilmektedir.
- Şekerli içecekler kemik yoğunluğunu zayıflatabilmektedir.
- Şekerli içeceklerin kan şekerini hızlı bir şekilde yükseltmesi, açlığı ve aşırı yemeyi tetiklemektedir.

Görüldüğü üzere şeker, sadece obeziteye değil, daha pek çok farklı sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Aşırı şeker tüketimi, fazla kilo ve şişmanlığı destekleyen bir faktördür. Şeker yaygın olarak bulunan ve ucuz bir üründür. Bununla birlikte, şeker tüketimi özellikle az ve orta gelişmiş ülkelerde artış göstermektedir (World Cancer Research Fund International, 2015: 3). Şeker tüketimi dünyada yıllar itibariyle sürekli artış göstermektedir. Buna göre, 2000’li yılların başında 154 milyon ton seviyesinde olan toplam şeker tüketimi, 2015 yılına gelindiğinde 168 milyon tona yükselmiştir. Dünyada şeker tüketimi son yıllarda azalış gösterse de 2020 yılı itibariyle tüketim 171 milyon ton olarak gerçekleşmiştir (Statista; 2020).

Meksika ve ABD gibi ülkelerde mısırdan üretilen ve yüksek fruktoz içeren mısır şurubu şekere güçlü bir alternatif oluşturmakla birlikte şekere erişimi kolaylaştırmakta ve kullanımının artmasına sebep olmaktadır (World Cancer Research Fund International, 2015: 3).

İngiltere’de yapılan bir araştırmada, yüksek şekerli atıştırmalıkların satın alımlarının azaltılmasının toplum sağlığı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada, söz konusu atıştırmalıkların fiyatlarının %20 oranında artırılmasının enerji tüketiminde tüm bireyler için yıllık ortalama 8.900 kalori azalmaya yol açtığı hesaplanmıştır. Bunun da tüm gruplar için vücut kitle indeksinde ortalama 0,53 puan azalmaya sebep olacağı hesaplanmıştır (Mahase, 2019: 1).

1.2. Şekerle Tatlandırılmış İçecekler

İlave şekerli içecek, beslenme yararları sifıra yaklaşan, zarar verme potansiyeli kanıtlanmış ve yaygın olarak tüketilen bir gıda türüdür. Bu kategoriye giren içecekler, geleneksel (kamış şekeri veya mısır şurubu ile tatlandırılmış) sodalı içecekler, sporcu içecekleri, tatlandırılmış çaylar, meyveli içecekler ile limonatalar ve “vitaminli su” gibi yanıltıcı isimler taşıyan içeceklerdir. Bu içeceklerin ortak yönü, az veya hiç besin değeri olmaması ve bol miktarda şeker içermesidir (Wang, 2018: 42).

DSÖ, bu konuda “serbest şeker” (free sugar) tanımını yapmıştır. DSÖ’ye göre serbest şeker içeren yiyecek ve içeceklerin tüketimi günlük besin tüketiminin %10’undan az olmalıdır. Buna göre, üretici tarafından eklenen monosakkarit ve dissakkaritli gıdalar ile doğal şeker içeren bal ve şurup ile meyve suları serbest şekerli olarak tanımlanmıştır. Monosakkaritler; glukoz, galaktoz ve fruktoz içerirken, dissakkaritler ise, sakkaroz ve sofra şekeri olarak bilinmektedir. Bu tanım, “intrinsik şekerler” olarak bilinen ve bütün meyve ve sebzelerde bulunan şekerleri içermez. Bu gruptaki şekerler, serbest şekere göre daha yavaş sindirilir ve kan dolaşımına girmeleri daha uzun sürer. Bu noktada “şeker ilaveli” kavramı ABD ve bazı ülkeler tarafından kullanılmakta olup, bu kavram serbest şeker tanımında yer alan grubu da kapsamaktadır. DSÖ, birbirine benzeyen bu iki kavramdan, daha kesin tanıma sahip olan serbest şekeri tercih etmiş olup, bu kavram daha yaygın olarak kullanılmaktadır (Mann ve Fleck, 2014: 780).

Gerek yetişkinlerde gerekse de çocuklarda ilave şekerli içeceklerin tüketiminin artan enerji alımı, kilo alımı ve tip 2 diyabet ve metabolik sendrom gibi hastalık riskleri ile ilişkili olduğuna dair güçlü kanıtlar mevcuttur. Ulusal Sağlık ve Tıbbi Araştırma Konseyi, ilave

şekerli içeceklerin tüketimi ile aşırı kilo alımı arasındaki bağı son yıllarda güçlendiğini belirtmektedir. Bunun nedeni, ilave şekerli içeceklerin hızla emilmesi ve açlığı tetikleyerek daha yüksek miktarda enerji alımına neden olmasıdır (Duckett ve Swerissen, 2016: 26).

Yapılan araştırmalar, sıvı şeker (şurup) tüketimi ile obezite arasında doğru yönlü ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, sodalı ve ilave şekerle tatlandırılmış içecekler yoluyla sıvı kalori tüketen kişilerin, katı halde kalorili gıdaları tüketenlerden daha az tokluk sergilediği ve daha fazla kalori tüketimine neden olduğuna yönelik çalışmalar literatürde yer almaktadır. Şöyle ki, yapay olarak tatlandırılmış meyveli içecek alımından sonra hissedilen açlık hissi, portakal suyu ve yarım yağlı süt alımına göre daha erken ortaya çıkmaktadır (Pan ve Hu, 2011: 387).

2. OBEZİTENİN MALİYETLERİ (EKONOMİK ETKİLERİ)

Obezitenin ve aşırı kilonun ekonomik etkisini ölçen dünya üzerinde yapılan 129 çalışma incelendiğinde, obezitenin ve fazla kilonun önemli maliyetlere neden olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Blouin vd., 2015: 2).

Obezitenin maliyetleri denince her ne kadar ilk akla gelen, hastalığın sebep olduğu sağlık problemlerine bağlı olarak ortaya çıkan sağlık harcamaları (doğrudan maliyet) olsa da işe devamsızlık, engellilik ve obezitenin neden olduğu diğer verimlilik kayıpları gibi maliyetler (dolaylı maliyetler) de en azından sağlık hizmeti ile ilgili maliyetler kadar yüksektir (Blouin, 2014: 1). Obezitenin neden olduğu hastalıklara bağlı olarak ortaya çıkan maliyetler, doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayrılır. Bu bağlamda, ortaya çıkabilecek söz konusu maliyetler aşağıda sıralanmıştır (Eroğlu ve Koyuncu, 2018: 182):

a. Doğrudan Maliyetler:

- İlaç giderleri,
- Hekim maaşları,
- Hasta bakım giderleri,
- Hastalığın sebep olduğu diğer rahatsızlıkların tedavisi nedeniyle ortaya çıkan masraflar.

b. Dolaylı Maliyetler:

- Obezite nedeniyle işgücünde yaşanabilecek verimlilik kaybı,
- Obeziteye bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklar nedeniyle gerçekleşen erken ölümler,
- Obez bireylerin karşılaştığı psikolojik ve sosyal kısıtlamalar nedeniyle eğitim ve mesleki hayatlarındaki fırsatlardan yararlanamama,
- Obez bireylerin kendilerini beğenmemeleri ve bunun yanında akranlarının olumsuz kabul edilebilecek nitelikteki tutumları,
- Obeziteye bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklar nedeniyle belirli iş imkânlarından dışlanma,

- Bireyin işten uzaklaşmasının sonucunda başarısız olması vb. maliyetler,

Obesitenin sebep olduğu ekonomik yükü ilişkin çalışmalar, bunun yalnızca sağlık sektörü için bir endişe kaynağı olmadığını ortaya koymaktadır. Obesite kaynaklı sağlık sorunları, ekonominin birçok sektörünü ve bunun sonucunda ortaya çıkan ekonomik yükü etkilemektedir (Blouin, 2014: 1). Örneğin, obesitenin neden olduğu hastalıklar arasında kabul edilen diyabetten kaynaklanan doğrudan ve dolaylı maliyetlerin dünya genelinde 2011 – 2030 yılları arasında gayri safi yurtiçi hasılda toplamda 1,7 trilyon \$ kayba neden olacağı tahmin edilmektedir. Bu rakamın, yüksek gelirli ülkelerde 900 milyar \$, düşük ve orta gelirli ülkelerde ise, 800 milyar \$ olması ön görülmektedir (World Health Organization, 2017: 2).

Obesitenin yaygın olarak görüldüğü ABD’de 2016 yılında, aşırı şişmanlık ve obesiteye bağlı kronik hastalıkların ekonomiye doğrudan maliyeti yaklaşık 481 milyar \$ olurken, dolaylı maliyetler ise, 1,24 trilyon \$ olarak hesaplanmıştır. Bu rakam ABD GSYH’sının %9,3’ünü oluşturmaktadır (Waters ve Graf, 2018: 1).

Obesitenin neden olduğu maliyetleri doğrudan ve dolaylı maliyetlerin yanı sıra kamusal ve bireysel maliyetler şeklinde sınıflandırmak da mümkündür. Buna göre, obesitenin neden olduğu kamusal ve bireysel maliyetler aşağıda sıralanmıştır (Özkan ve Güzel, 2018: 696):

a. Kamusal Maliyetler:

- Hastane ve tedavi masrafları
- İlaç ve laboratuvar giderleri
- Ameliyat masrafları
- Sağlık araştırma giderleri
- Beşeri sermaye giderleri

b. Bireysel Maliyetler:

- İşsizlik
- Ücret kaybı
- Yaşam standartlarına bağlı giderler
- Bireysel sağlık harcamaları

Ekonomik maliyetler açısından bakıldığında obesite, işgücü kaybına neden olmakta ve kamu sağlık harcamaları üzerindeki yükü artırmaktadır. Obesitenin neden olduğu söz konusu negatif dışsallıklar toplumun tamamını etkilemektedir. Obesite nedeniyle bireylerin artan sağlık harcamaları kamu sağlık harcamalarını artırmakta ve bu durum sosyal devleti olumsuz yönde etkilemektedir (Çukur ve Arıttı Erdem, 2017: 124).

Günümüzde obesitenin önlenmesine yönelik vergi uygulamaları ile obesite nedeniyle ortaya çıkan negatif dışsallıklar arasında yakın bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Obesiteye bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik yük ve dışsallıklar nedeniyle hastalığa neden olan

davranışların ve oluşan negatif dışsallıkların vergilendirilmesi görüşüne iktisat teorilerinde yer verilmektedir. Bu görüşe göre, toplum sağlığını olumsuz yönde etkileyen gıdaların neden olduğu negatif dışsallığa bağlı olarak oluşan marjinal sosyal maliyetler, marjinal özel maliyetlerin üzerinde olacaktır. Bunun sonucunda, optimal üretim seviyesinin belirlenebilmesi için marjinal sosyal maliyetler ile marjinal özel maliyetlerin arasında oluşan fark kadar vergilendirme yapılması literatürde savunulmaktadır. Bu durumda, tüketici de gerçekleştirdiği ekonomik faaliyet sonucu ortaya çıkan tüm maliyetlere katlanmış ve dışsallıklar içselleştirilmiş olacaktır (Eroğlu ve Koyuncu, 2018: 183).

Sosyal maliyeti özel maliyetinin üzerinde olan yani negatif dışsallığa sahip bu tür besinler üzerine koyulacak vergiler, hem ilave şekerli gıdaların caydırıcı olmasını sağlayacak hem de devlete gelir sağlayacaktır. Vergilerin bu özelliği “çifte yarar” etkisinin ortaya çıkmasına neden olabilecektir. Bununla birlikte, ortaya çıkacak söz konusu çifte etkinin, ancak bahsedilen vergilerden elde edilecek gelirlerle, sağlıklı ürünlerin sübvansede edilmesi yoluyla sağlanabileceği savunulmaktadır (Eroğlu ve Koyuncu, 2018: 183).

Obezite, aynı zamanda erdemsiz mal olarak da kabul edilmekte ve bu doğrultuda obez bireyler için zararlı olduğu düşünülen davranışların devlet tarafından kısıtlanmasına yönelik uygulamalar gündeme gelmektedir. Çocukların ve gençlerin yüksek kalorili yiyeceklerin verdiği zararı kavramada ve bu ürünlerin tüketimi hakkında yanlış karar verme ve bu karardan zarar görme olasılıklarının yüksek oluşu, bu konuda devlet müdahalesini gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, bazı Avrupa ülkelerinde çocuklara yönelik televizyonlarda yayınlanan gıda reklamları yasaklanmıştır. Gıda tüketim ve egzersiz alışkanlıklarının erken yaşta kazanıldığı düşünüldüğünde, devlet, rasyonel karar verme yeteneğine sahip olmayan çocuk ve gençlerin tüketim tercihlerine müdahale etmekte ve bu kişilerin sosyal refahlarını arttırmaya çalışmaktadır (Sandalcı, 2019b: 472-473).

3. OBEZİTE SORUNUNA KAMU MÜDAHALESİ

Obezite oranının artması sonucunda ortaya çıkan sağlık sorunları ve buna bağlı olarak sağlık maliyetlerinin yükselmesi, hükümetleri bu konuda birtakım tedbirler almaya sevk etmektedir. Bu kapsamda hükümetler, çoğunlukla obeziteye neden olan gıdaların tüketimini etkileyebilecek bir dizi önlem almaktadır (Akar, 2015: 34).

Obezite ile ilgili DSÖ tarafından sunulan gıda eksenli politika önerileri; sağlıksız gıdalara vergi koyulması ve sağlıklı gıdaların sübvansede edilmesi, gıdalarda ve alkollü içeceklerde kullanılan şekerin azaltılması, sağlıksız yiyecekler için çocuklara yönelik reklamların azaltılması, gıda üreticilerine yönelik sağlıklı ürünlerin üretiminin yaygınlaşmasını teşvik eden politikalar ve geliştirilmiş gıda etiketleme sistemleri olarak sıralanmaktadır (Schaller ve Mons, 2018: 35).

Bu bağlamda, vergiler ve sübvansiyonlar, sağlıklı gıdaların, sağlıksız gıdalara göre fiyatını değiştirebilir ve böylece daha iyi bir yaşam kalitesi olanağı sağlayabilir. Bu tür fiyat değişiklikleri ile sağlıksız gıdaların fiyatları daha yüksek hale gelecek ve böylece kiloyla

ilişkili kronik hastalıkların yüksek ekonomik ve sosyal maliyetiyle ilgili dışsallığı telafi etmeye veya azaltmaya yardımcı olacaktır (Thow vd., 2010: 176).

Obezite sorununun çözümüne ilişkin devletler tarafından aşağıda belirtilen farklı kamu politikası araçlarının obezite ile mücadelede etkili olabileceği düşünülmektedir (Saruç'tan aktaran Gergerlioğlu, 2016: 151):

- Okul kantinlerine müdahale edilerek, çocukların şişmanlamasına neden olacak ürünlerin satışının kısıtlanması gibi doğrudan yasak ve sınırlandırmalar,
- Toplumda hareketli yaşamı arttırabilmek için inşa edilen parklar ve herkese açık oyun alanları gibi erdemli malların sunulması,
- Gıdaların üzerine kalori içeriğini gösteren ve uyaran etiketleme uygulaması,
- Obeziteye ilişkin yapılacak eğitim ve bilgilendirmeler,
- Vergi, teşvik vb. maliye politikası araçlarıyla fiyatlara müdahale edilmesi,
- Özellikle şeker ve yağ içeren gıdalar üzerine vergi koyulması.

3.1. Obeziteye Yönelik Vergi Uygulamaları

Obezite hastalığı, zaman içerisinde bireysel bir problem olmaktan çıkıp, toplumsal bir halk sağlığı sorunu haline gelmiştir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan maliyetler ise, devlet bütçeleri üzerinde önemli bir yük oluşturmaktadır. Hükümetler, bütçe üzerinde oluşan baskıyı telafi edebilmek amacıyla, sağlıksız gıdalar üzerinden veya Vücut Kitle İndeksi normalin üstünde olan bireylerin kilolarına göre ek bir vergi alınması uygulamalarını gündeme getirmiştir (Sandalcı ve Tuncer, 2019: 113).

1791 yılında ABD'nin Pennsylvania Eyaletinde sağlığa zararlı gıdaların tüketimini azaltmak amacıyla özellikle bağımlılık yapan gıdalara yönelik bir vergi yürürlüğe girmiştir. Günah vergisi olarak da adlandırılan ve alkol, içki, sigara, kumar gibi insan sağlığını olumsuz etkileyen mal ve hizmetler üzerinden alınan verginin konuluş amacı hem devlete gelir getirmek hem de bu malların tüketimini kısımdır. Bu uygulama, obezite ya da aynı amaç doğrultusunda uygulanmakta olan vergilerin ilk örneğini teşkil etmektedir (Eroğlu ve Koyuncu, 2018: 185); (Avcı ve Demirci; 2017: 50).

Obezite ile mücadelede mali tedbirler kapsamında bir taraftan içerisindeki yağ, şeker ve tuz oranı yüksek olan ve sağlıksız olarak tanımlanabilecek gıdalar üzerinden alınan vergiler arttırılmakta, diğer taraftan ise sağlıklı gıdaların tüketimi de sübvansiyonlar ile teşvik edilmektedir. Vergi uygulaması olarak, yağ içeren ve şekerle tatlandırılmış içecekler üzerinden alınan vergiler tercih edilmektedir. Söz konusu uygulamalar sağlıklı gıdaların nispeten daha ucuz, sağlıksız gıdaların ise daha pahalı hale gelmesini amaçlamaktadır. Bireylerin tercihlerini etkileyerek, daha sağlıklı seçeneklere yönelmesini sağlayan obezite vergileri, bu yönüyle sigara, alkol ve çevre emisyonları gibi negatif dışsallığa yol açan faaliyetler üzerinden alınan Pigocu vergilerle benzer nitelik taşımaktadır (Akar, 2015: 33).

Vergilerin obezite üzerindeki olumlu etkilerinin yanında, özellikle düşük gelirli gruplar için bir takım olumsuz sonuçları da söz konusu olmaktadır. Şöyle ki, düşük gelir grupları diğer gelir gruplarına göre oransal olarak gelirlerinin daha büyük bir kısmını gıda harcamalarına ayırmaktadır. Bu durumda, yüksek gelir düzeyine sahip hanehalkı ile kıyaslandığında, gıda malları üzerine koyulacak obezite vergileri, dar gelirli hanehalkı üzerinde daha olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Bunun yanı sıra, sağlıklı ürünlere kıyasla daha ucuz olan sağlıksız ürünlerin nispeten düşük gelir seviyesinde yer alan bireyler tarafından daha fazla tercih edildiği kabul edilmektedir (Gergerlioğlu, 2016: 153).

3.2. İlave Şekerli İçeceklerin Vergilendirilmesi

İlave şekerli içeceklerin, özellikle çocuklar ve ergenlerde, diş çürüğünden, obezite, hiperaktivite ve diyabete kadar değişen ve kanıtlanmış bir dizi sağlık sorunlarına yol açtığı bilinmektedir. Bununla birlikte, düşük fiyatları ve neredeyse bağımlılık yapıcı nitelikleri, ağır, akıllı pazarlama kampanyaları ile birleştiğinde, bu içeceklerin tüketimi her yerde yaygın hale gelmiştir. Böylece, bu içeceklerin tüketimini caydırmak için dünya çapında gittikçe daha fazla ülke tarafından mali bir önlem olarak vergisel tedbirler ön plana çıkmıştır (Wang, 2018: 42).

Şeker vergilerinin, şeker alımını azaltarak toplum sağlığını iyileştireceğine dair güçlü kanıtların varlığı, henüz şeker vergisi uygulamayan ülkelerin çeşitli lobi grupları tarafından baskı altına alınmasına yola açmaktadır. Farklı yapılardaki şeker vergileri dünya çapında bir dizi farklı politika bağlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte şeker vergilerinin belirlenen amaca ulaşabilmesi için aşağıdaki 5 bileşeni sağlaması gerekmektedir (Wilson ve Hogan, 2017: 11):

- Koyulan vergi, hedeflenen ürünün fiyatını arttırmalıdır,
- Fiyattaki artış, ürünün tüketiminde azalmaya yol açmalıdır,
- Ürünün tüketiminin azaltılması şeker ve/veya enerji alımında azalmaya yol açmalıdır
- Düşük enerji alımı, daha düşük fizyolojik risk faktörlerine neden olmalıdır,
- Düşük fizyolojik risk faktörleri sağlık sonuçlarını iyileştirmelidir.

Bu vergilerin ilave şekerli içeceklerin fiyatlarını yükselterek, tüketimini düşürmek ve yerel halk sağlığı ve eğitim çabalarını finanse etmek için gelir elde etmek üzere iki temel amacı bulunmaktadır (Wang, 2018: 42).

1980'lerden bu yana, birçok ülke, şekerle tatlandırılmış içecekler üzerindeki vergileri artırmaya yönelik, sadece gelir amaçlı değil, aynı zamanda bu tür içeceklere olan talebi ve tüketimi de azaltmak için mali ve düzenleyici önlemler uygulamaktadır. Değerlendirmeler, bu mali önlemlerin sağlık üzerindeki etkisine ilişkin tahminler hala eksik olmakla birlikte, bu ürünlerin satış ve alımında bir azalma sağladığını teyit etmektedir (Pan American Health Organization, 2015: 5).

Ayrıca, ilave şekerli içecekler üzerine koyulacak vergilerin yanı sıra, meyve ve sebze gibi sağlıklı gıdalar üzerindeki katma değer vergisinin eşzamanlı olarak azaltılması, düşük

gelirli bireyler üzerinde oluşabilecek orantısız yükünü önleyebilecek ve aynı zamanda sağlıklı gıdalara geçişi teşvik edebilecektir (Schaller ve Mons, 2018: 36).

Obezite vergilerinin konusu kapsamındaki ürünler çoğunlukla düşük gelir grupları tarafından tüketilmekte olup, bu durum obezite vergilerinin regresif özelliği olarak ifade edilmektedir. Nitekim, Türkiye'nin de içinde olduğu birçok ülkede obezite, daha çok düşük gelir gruplarında görülmektedir. Gelir düzeyi düşük gruplar çoğunlukla, sağlıklı gıdalara kıyasla daha düşük maliyeti olan ve daha yüksek enerji sağlayan besinleri tercih etmektedirler. Düşük gelir düzeyi, bireylerin obezite vergilerinden kaçmak için nispeten daha sağlıklı olarak nitelendirilen ancak fiyatı yüksek ürünlere yönelmelerine engel olmaktadır. Bu durum, obeziteye yol açan ürünleri tüketen ve düşük gelir grubu içerisinde yer alan bireyler açısından vergilerin regresif etkisini ortaya çıkarmaktadır (Çukur ve Arıtı Erdem, 2017: 124).

İngiliz Tıp Dergisinde (BMJ) yayınlanan bir çalışmaya göre, İngiltere'de bisküvi, kek ve şekerleme gibi şekerli atıştırmalıkların fiyatını arttırmak, şişmanlık seviyelerinin azaltılmasında şekerle tatlandırılmış içeceklerin fiyatının artırılmasından daha etkili olabilir. Çalışmada şekerli atıştırmalıklarda meydana gelecek %20 oranındaki fiyat artışının vücut kitle indeksi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna göre, şekerli atıştırmalıklardaki fiyat artışının vücut kitle indeksi üzerinde %2,7 düzeltici etkisi ile şekerli içeceklere göre yaklaşık 2 kat daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Mahase, 2019: 1).

Ulusal Sağlık Araştırmaları Enstitüsü (İngiltere) tarafından finanse edilen bir başka çalışmada ise, yüksek şekerli atıştırmalıkların fiyatını %20 arttırmanın, enerji alımını ve vücut kitle indeksini şekerle tatlandırılmış içeceklere göre iki katından daha fazla düşürebileceği ortaya koyulmuştur (Mahase, 2019: 1).

Şekerli içecek vergileri, şeker tüketiminin azaltılması konusunda potansiyele sahip olmakla birlikte bunların uzun dönemde şekerli atıştırmalık vergileri ile birlikte uygulanması durumunda obezite ve diyabetin önüne geçme noktasında faydalı olacaktır. Bununla birlikte çok az sayıda ülke şekerli içecek ve atıştırmalıkları birlikte vergilendirmektedir (Bridge, 2019: 2).

3.3. İlave Şekerli İçeceklerin Vergilendirilmesine İlişkin Uygulamalar

I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda, artan savaş harcamaları sebebiyle gelir ihtiyacı duyan ABD, şeker-şekerleme ve meşrubatlardan vergi almaya başlamıştır. Söz konusu uygulama, şeker oranı yüksek besin maddelerin üzerine ilave vergi koyulmasının ilk örneğini oluşturmaktadır. Her ne kadar bu verginin esas amacı I. Dünya Savaşı'nı finanse etmek olsa da obezite vergilerinin ilk örnekleri olarak kabul edilebilir. İlerleyen zamanda, obeziteye yönelik toplumsal farkındalığın daha da artmasına bağlı olarak, obezite ile mücadele söz konusu vergilerin temel amacı haline gelmiştir (Çukur ve Arıtı Erdem, 2017: 129).

Birçok ülkede, sağlıksız olduğu düşünülen ilave şekerli içeceklere ilişkin alınan vergi tedbirlerine rastlanmaktadır. Bu doğrultuda tercih edilen vergi araçları ise ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bu bağlamda bazı ülkeler ad valorem vergileri, bazıları ise spesifik vergileri tercih etmektedir (Doğan ve Kabayel, 2017: 68).

Tablo 1: İlave Şekerli İçeceklerle İlişkin Vergi Seçenekleri

Seçenekler	Örnek	Avantajlar	Dezavantajlar	Mevcut Vergi Örneği
İlave şekerli içecekler içindeki şekerle özel tüketim ("Şeker içeriği" vergisi)	İlave şekerli içeceklerde 40 cent/100 gr şeker	<ul style="list-style-type: none"> - Her gram şeker sürekli olarak vergilendirilir - Ürün yeniden formülasyonunu teşvik eder - Tüketiciler daha az şekerli tercih edebilir - Toplu alımları engeller 	<ul style="list-style-type: none"> - Hacimsel bir tüketim vergisinden potansiyel olarak daha karmaşık - Enflasyon tarafından aşınma riski 	Bira tüketim vergisi (47.95 \$/lt alkol)
İlave şekerli içeceklerin hacmine göre spesifik vergileme / kademeli ücretler (kademeli) hacimsel vergi)	<ul style="list-style-type: none"> - Şeker içeriği < 8gr/100ml olan ilave şekerli içeceklerde 20cent/lt - Şeker içeriği > 8gr/100ml olan ilave şekerli içeceklerde 40cent/lt, 	<ul style="list-style-type: none"> - Şeker içeriğini belirli bir seviyenin altına indirmek için ürün yeniden formülasyonunu teşvik eder - Toplu alımları engeller 	<ul style="list-style-type: none"> - Tek tip hacimsel vergilemeye göre daha karmaşıktır - Enflasyon tarafından aşınma riski - Şeker içeriği sürekli olarak vergilendirilmez 	İngiltere meşrubat vergisi
İlave şekerli içeceklerin hacmine göre spesifik vergileme	İlave şekerli içeceklerde 30cent/lt vergi	<ul style="list-style-type: none"> - Uygulaması kolaydır - Toplu alımları engeller 	<ul style="list-style-type: none"> - Enflasyon tarafından aşınma riski - Düşük şekerli içeceklerde gram şeker başına daha fazla vergi ödenmesi 	Petrol Tüketim Vergisi (0,396\$/lt)
Ad valorem tüketim vergisi	İlave şekerli içeceklerin perakende değeri üzerinden %20 vergi	<ul style="list-style-type: none"> - Uygulaması kolaydır - Enflasyona ayak uydurur 	<ul style="list-style-type: none"> - Daha ucuz içeceklerin toplu olarak satın alınmasını ve tercih edilmesini teşvik eder - Gelirler öngörülemez - Fiyat indirimlerinden etkilenir 	Şarap dengeleme vergisi (şarabın toptan satış değerinin %29'u)

Kaynak: Duckett ve Swerissen, 2016: 34

Tablo 1'de ilave şekerli içeceklerle ilişkin vergi seçenekleri ve bu seçeneklerin yansımalarına yer verilmiştir. Tabloda belirtildiği üzere, ilave şekerli içeceklerle yönelik temelde spesifik ve ad valorem tipi vergi uygulamaları öne çıkmaktadır. Daha yaygın kullanılan seçenek, içecekler içerisindeki şeker miktarına göre spesifik matrahlı vergileme olduğu görülmektedir. Bu yöntem, üreticilerin şeker içeriğini belirli bir seviyenin altına indirmek için ürünleri yeniden formüle etmelerini sağlarken, tüketicileri de daha az şekerli ürünleri tercih

etmeye yönlendirebilmektedir. Vergi hasılatının enflasyon tarafından aşınma riskine sahip olması ise, spesifik yöntemin ortak dezavantajını oluşturmaktadır. Ad valorem matrahlı vergiler ise gelirlerin enflasyon tarafından aşınma riskini taşımamakla birlikte bu tür vergiler, daha ucuz içeceklerin toplu olarak satın alınması ve tercih edilmesine neden olabilir. Ayrıca, vergi gelirlerinin fiyat indirimleri nedeniyle öngörülebilir olmadığı da söylenebilir.

Tablo 2: Dünyada Şekerli İçecek Vergileri

Avrupa	Batı Pasifik	Afrika – Doğu Akdeniz – Güneydoğu Asya	Amerika
Estonya (2018)	Filipinler (2018)	Fas (2019)	Kolombiya (2019)
İrlanda (2018)	Brunei (2017)	Güney Afrika (2018)	Bermuda (2018)
İngiltere (2018)	Vanuatu (2014)	Bahreyn (2017)	Peru (2018)
Portekiz (2017)	Kiribati (2014)	Hindistan (2017)	Barbados (2015)
Belçika (2016)	Cook Adaları (2013)	Maldivler (2017)	Dominik (2015)
Fransa (2012)	Tonga (2013)	Sri Lanka (2017)	Şili (2014)
Macaristan (2011)	Fiji (2007)	Suudi Arabistan (2017)	Meksika (2014)
Letonya (2004)	Nauru (2007)	Tayland (2017)	
Norveç (1981)	Palau (2003)	B.A.E. (2017)	
Finlandiya (1940)	Fransız Polonezyası (2002)	St. Helena (2014)	
	Samoa (1984)	Mauritius (2013)	

Kaynak: Allcott vd., 2019: 204

Tablo 2’de vergi sistemlerinde şekerli içeceklere ilişkin uygulamalara yer veren ülkeler yer almaktadır. Tablo 2 incelendiğinde, şekerli içeceklere uygulanan vergilerin özellikle son yıllarda arttığı gözlemlenmektedir. Avrupa’da şekerli içecekler üzerinden vergi alan ülke sayısının az olması dikkat çekmektedir. Finlandiya, 1940 yılında söz konusu içecekler üzerine saldıği vergi ile bu konuda en eski uygulamaya sahip ülke konumundadır.

ABD’de ise şekerli içecekler üzerinden alınan vergiler eyaletlere göre değişmekle birlikte, genellikle belirlenen spesifik ya da belirli bir kalori sınırını aşan içecekler için ons başına 1 ila 2 cent arasında vergi alınması şeklinde uygulanmaktadır (Allcott vd., 2019: 203).

Tablo 3: Seçilmiş Ülkelerin İlave Şekerli İçeceklerle İlişkin Vergi Uygulamaları¹

Ülkeler	Yürürlük Tarihi	Vergi Uygulaması
Meksika	2014	Süt ve yoğurt hariç şeker içeren tüm içeceklerde 1 peso/lt
Şili	2014	- 6,25gr/100ml'den fazla şeker içeren içeceklerde %18 ad-valorem vergi, - 6,25gr/100ml'den az şeker içeren içeceklerde ise %10 ad-valorem vergi
Belçika	2016	- İlave sıvı tatlandırıcı içeren alkolsüz içeceklerde €0,41/lt, - Toz tatlandırıcı içeren konsantre içeceklerde €0,68/100 kg
Fransa	(2011) 2018	- Şeker ilaveli içeceklerde €0,11/1,5lt, - 11gr/100ml'den fazla şeker içeren içeceklerde €20/hl'ye kadar değişen ölçekte vergilendirme
Portekiz	2017	- 80gr/lt'den daha az şeker içeren içeceklerde €8,22/hl, - 80gr/lt'den daha fazla şeker içeren içeceklerde €16,46/hl
İngiltere	2018	- 5gr/100ml'den daha fazla şeker içeren içeceklerde £0,18/lt, - 8gr/100ml'den daha fazla şeker içeren içeceklerde £0,24/lt
Norveç	1981	- İlave şeker veya tatlandırıcı içeren içeceklerde 3,34NOK/lt, - Şurup konsantrelerinde 20,32NOK/lt
Finlandiya	(1940) 2011	- Şeker içeren alkolsüz içeceklerde €0,22/lt, - Şekersiz ve alkolsüz içecekler ile mineralli içeceklerde €0,11/lt,
Macaristan	2011	- Alkolsüz içkilerde 7HUF/lt, - Şurup konsantreli içeceklerde 200HUF/lt
Estonya	2018	- 5-8gr/100ml şeker veya sadece yapay tatlandırıcılı içeceklerde €0,10/lt, - 5-8gr/100ml şeker ve yapay tatlandırıcılı içeceklerde €0,20/lt, - 8gr/100ml'den fazla şeker içeren içeceklerde €0,30/lt
Suudi Arabistan	(2017) 2019	- Enerji içeceklerinde %100 tüketim vergisi - Karbonatlı içeceklerde %50 tüketim vergisi, - İlave tatlandırıcı içeren içeceklerde %50 tüketim vergisi ¹
B.A.E.	2017	- Enerji içeceklerinde %100 tüketim vergisi, - Maden suyu hariç tüm karbonatlı içeceklerde %50 tüketim vergisi
Güney Afrika	2018	- Şekerli ve konsantre içeceklerde (4gr/100ml hariç) 0,021ZAR/gr şeker - Şeker eklenmemiş ise varsayılan tarife 20gr şeker/100ml (günlük içecekler ve meyve suları hariç) için uygulanmaktadır
Tayland	2017	- 6gr/100ml'den fazla şeker içeren içeceklerde 3 aşamalı ad valorem tarife uygulanmaktadır. Ad valorem vergi oranı tüketim arttıkça zamanla azalmaktadır. Buna göre; - 6gr/100ml'den fazla şeker içeren içecekler için yüksek vergi oranları, - 2023 yılından itibaren 10gr/100ml'den fazla şeker içeren içecekler için; 44baht/lt
Filipinler	2018	- Şeker kullanılmış ve yapay tatlandırıcı içeren içeceklerde P6/lt, - Yüksek fruktozlu mısır şurubu içeren içecekler için P12/lt - Günlük içecekler, şekerli hazır kahveler, kakaolu şeker veya stevya içeren içecekler ile %100 meyve suları muaftr.

Kaynak: Fitzroy, 2018: 9-11

¹ (KPMG; 2019).

Seçilmiş bazı ülkelerde şekerli içeceklere ilişkin vergi uygulamaları Tablo 3'te yer almaktadır. Tablo 3 incelendiğinde, ülkelerin özellikle son yıllarda ilave şekerli içeceklere ilişkin vergisel önlemler aldığı dikkat çekmektedir. Vergi uygulamalarının birkaç ülke haricinde daha çok spesifik matrah üzerinden alındığı ve vergi tutarının içeceğin içerdiği şeker miktarına göre kademeli olarak arttığı görülmektedir.

3.4. Türkiye'de İlave Şekerli İçeceklerin Vergilendirilmesi

Yaşam tarzının hızla değişmesi ülkemizde de etkisini göstermektedir. Bunun sonucunda obezitenin toplum içinde görülme sıklığı (prevalans) zamanla giderek artmıştır. Günümüzde obezitenin toplum sağlığını ciddi bir biçimde tehdit eden bir sorun haline geldiği kabul edilmektedir. Türkiye'de yetişkinlerdeki obezite görülme sıklığının gelişmiş batı ülkeleri seviyesinde olduğu söylenebilir. DSÖ'ye göre, 2016 yılında Türkiye'deki obez birey sayısı 16.092.644'tür. Bununla birlikte, Türkiye %29,5 görülme sıklığı ile Avrupa'da obezitenin en sık görüldüğü ülke konumuna gelmiştir. OECD'nin 2017 yılında yayınladığı rapora göre, 2015 yılında 34 ülke içinde 20-79 yaş yetişkinlerde ortalama obezite görülme sıklığı %19,4 iken, aşırı kilolu bireylerin görülme sıklığı %34,5 olarak hesaplanmıştır. Türkiye'de ise bu oran sırasıyla %22,3 ve %33,1 düzeyindedir. Türkiye'de çocuklar açısından durum ele alındığında², ilkokul 2. sınıfa giden 7-8 yaş grubundaki çocukların %14,6'sı fazla kilolu ve %9,9'unun da obez olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, Türkiye'de 7-8 yaş grubundaki her 4 çocuktan birinin fazla kilolu veya obez olduğu söylenebilir (Türkiye Endokrinoloji ve Metabolizma Derneği, 2018: 12-16).

Türkiye'nin obezite ile mücadelesi incelendiğinde, bu konuda halihazırda herhangi bir vergileme politikasının olduğunu söylemek mümkün değildir. Türk vergi sisteminde yer alan Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) ve Katma Değer Vergisi (KDV) gibi vergiler obezite ile mücadeleye hizmet etseler bile söz konusu vergilerin konuluş amacı obezite ile mücadele değildir. Bu bağlamda, çeşitli yiyecek ve içecekler ÖTV ve KDV konusu içerisinde yer almaktadır (Eroğlu ve Koyuncu, 2018: 188); (Akar, 2015: 41). Buna göre;

- Türkiye'de KDV kapsamında yer alan ve kilo alımını arttırdığı kabul edilen ve nispeten sağlıksız olarak kabul edilen katı yağlar, margarinler, şeker ve şekerli mamuller, kolalı ve meyveli gazozlar gibi yiyecek ve içecekler üzerinden %8 oranında vergi alınmaktadır. Ancak bununla birlikte, kilo alımını arttırmayan ve sağlıklı olarak nitelendirilen sebzeler, meyveler, süt ve süt ürünleri, turunçgiller ve balıklar üzerinden de %8 oranında vergi alınmaktadır (Akar, 2015: 43). Bu yapısı ile KDV, her ne kadar obezite ile mücadeleye katkıda bulunsa da söz konusu vergiyi tam anlamıyla bir obezite vergisi olarak nitelendirmek mümkün olmamaktadır.
- Türkiye'de ÖTV'de 2018 yılında yapılan değişiklikle tarifinin kapsamı genişletilmiş ve obezite üzerindeki olumsuz etkisi bilinen gıdalar vergi kapsamına alınmıştır (Eroğlu ve Koyuncu, 2018: 188) Söz konusu değişiklik Tablo 4'te yer almaktadır.

² Çocukluk Çağı Obezite Araştırma Girişimi Çalışması-2016 verilerine göre

Tablo 4: ÖTV Kapsamındaki Alkolsüz ve Şeker İçeren İçecekler (III Sayılı Liste)³

Mal İsmi	Vergi Oranı (%)
Meyve suları (üzüm şırası dahil) ve sebze suları (fermente edilmemiş ve alkol katılmamış), ilave şeker veya diğer tatlandırıcı maddeler katılmış olsun olmasın (Yalnız ambalajlanmış olanlar ve/veya toptan teslimatı konu edilenler) (Sebze suları ve Türk Gıda Kodeksine göre %100 meyve suyu sayılanlar hariç)	10
Sular (minerall sular ve gazlı sular dahil) (ilave şeker veya diğer tatlandırıcı maddeler katılmış veya aromalandırılmış) ve alkolsüz diğer içecekler (20.09 pozisyonundaki meyve ve sebze suları hariç) (Yalnız ambalajlanmış olanlar ve/veya toptan teslimatı konu edilenler) (Doğal mineralli doğal maden suyu ile üretilmiş, tatlandırılmış, aromalandırılmış meyveli gazlı içecekler hariç)	10
Sade gazozlar	10
Meyvalı gazozlar	10
Kolalı Gazozlar	35 ³
Alkolsüz biralar	10

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı; 2018

Tablo 4'te yer alan Özel Tüketim Vergisi tarifesi incelendiğinde, belirlenen içecek grupları için düz oranlı bir tarife yapısının uygulandığı görülmektedir. Buna göre, meyve suları, mineralli ve gazlı sular, sade gazozlar, meyvalı gazozlar ve alkolsüz biralar için sabit %10 oranında ÖTV alınmaktadır. Kolalı gazozlar için ise bu oran %35'tir. Tabloda görüldüğü üzere, ilave şeker içermeyen gazlı ve mineralli sular ile ilave şekerle tatlandırılmış içecekler arasında vergileme açısından bir farklılık bulunmamaktadır.

Türkiye'de şekerli içecekler üzerinden alınan vergilerin matrahlarının, çalışmada yer verilen ülkelerin aksine, içerdikleri şeker miktarına göre olmadığı görülmektedir. Bu noktada, Türkiye'de nispeten basit ve düz oranlı bir tarife yapısından söz edilebilir. Bu hali ile mevcut vergilerin, şekerli içeceklerin tüketimini azalmaya yönelik bir misyonu taşımaktan uzak olduğu ve obezite ile mücadelede olumlu anlamda herhangi bir katkı sağlamayacağı söylenebilir. Şekerli içecekler üzerinden alınan vergilerin söz konusu ürünlere olan talebi ciddi oranda düşürecek düzeyde bir tarife yapısına sahip olması gerekmektedir. Bu hali ile Türkiye'de şekerli içecekler üzerinden alınan vergilerin obezite ile mücadeleden daha çok bütçeye gelir elde etme amacı taşıdığı ifade edilebilir.

Bu noktadan hareketle, Türk vergi sisteminde ilave şekerli içeceklere yönelik yeni bir vergi uygulamasının gerekli olduğu kanaatindeyiz. Çalışmada yer verilen ülke uygulamaları da dikkate alındığında, önerimiz her 100 ml için miktarı belirlenecek ilave şeker karşılığında maktu bir tutarın vergi olarak alınması (örneğin 5gr/100ml'den daha fazla ilave şeker içeren içeceklerde 1₺/lt) ve ilave şeker miktarının arttıkça alınacak tutarın da yükseleceği bir vergi tarifesinin uygulamaya koyulmasıdır. Bu tarife yapısıyla uygulanacak yeni verginin devletin obeziteyle mücadele amacına yürürlükteki vergi uygulamalardan daha fazla katkı sunacağını düşünmekteyiz.

³ 26 Mart 2020 tarihinde yayımlanan Cumhurbaşkanlığı Kararı ile kolalı gazozlarda ÖTV oranı %25'ten %35'e yükseltilmiştir (T.C. Resmi Gazete; 2020: 10).

SONUÇ

Son yıllarda teknolojinin gelişmesi ile birlikte insanlar arasında otomobilin kullanımının yaygınlaşması, ev yaşamında televizyon, iş hayatında ise bilgisayar ekranı başında geçirilen sürelerinin uzaması, bireylerin hareketsiz kalmalarına ve fiziksel aktivitelerinin düşmelerine sebep olmaktadır. Tüm bunlara ilave olarak beslenme alışkanlıklarının değişmesi ve nispeten ucuz ve yüksek kalorili gıdalara yönelmek, insanların hızla kilo almalarına ve obezite adı verilen sorunla karşılaşmalarına neden olmuştur.

Aşırı beslenme ve fiziksel hareketsizlik toplumda hızla yayılan obezite hastalığının en büyük suçluları kabul edilmekle birlikte, dünya genelinde yaygınlaşan, beslenme yararları sınıra yakın, obezite üzerindeki etkisi kanıtlanmış ve toplum tarafından yaygın olarak tüketilen şekerli içeceklerin tüketiminin artması da obezitenin artışında önemli bir faktördür.

Gerek yetişkinlerde gerekse de çocuklarda ilave şekerli içeceklerin tüketiminin artan enerji alımı, kilo alımı ve tip 2 diyabet ve metabolik sendrom gibi hastalık riskleri ile ilişkili olduğuna dair güçlü kanıtlar ortaya koyulmaktadır. Ulusal Sağlık ve Tıbbi Araştırma Konseyine göre, ilave şekerli içeceklerin vücut tarafından hızla emilmesi ve açlığı tetikleyerek daha yüksek miktarda enerji alımına neden olması nedeniyle, söz konusu içeceklerin tüketimi ile aşırı kilo alımı arasındaki bağ son yıllarda güç kazanmıştır.

Obezite oranlarının artması sonucunda ortaya çıkan sağlık sorunları ve buna bağlı olarak sağlık maliyetlerinin yükselmesi, hükümetleri bu konuda birtakım tedbirler almaya sevk etmektedir. Bu kapsamda hükümetler, çoğunlukla obezite ile mücadelede gıdaların tüketimini etkileyebilecek şekilde, sağlıksız gıdalara vergi koyulması ve sağlıklı gıdaların sübvansede edilmesi gibi bir dizi önlem almaktadır. Obeziteye yapılacak kamu müdahalesi ile birlikte hem neden olduğu negatif dışsallık içselleştirilecek hem de devlet, paternalist bir yaklaşımla erdemsiz mal olarak bireylerin tüketim tercihlerine müdahale edecektir.

Obeziteye neden olan faktörler ülkemizde de etkisini göstermektedir. Bunun sonucunda obezite, toplum sağlığını önemli ölçüde tehdit bir sorun haline gelmiştir. Türkiye’de yetişkinlerdeki obezite görülme sıklığının gelişmiş batı ülkeleri seviyesinde olduğu söylenebilir. DSÖ’ye göre 2016 yılında, Türkiye’de obezite görülme sıklığı yetişkinlerde %29,5 olup, bu oran Türkiye’yi, Avrupa’da obezitenin en sık görüldüğü ülke konumuna getirmektedir. Bu verilere göre, Türkiye’de yetişkinlerdeki obezite görülme sıklığının gelişmiş batı ülkeleri seviyesinde olduğu söylenebilir. Çocuklarda ise, Türkiye’de 7-8 yaş grubundaki her 4 çocuktan biri fazla kilolu veya obezdir.

Türkiye’de ÖTV’nin konusu olan malların her ne kadar obeziteye yol açtığı bilinen içecekleri kapsayacak şekilde genişletilmiş olduğu görülse de dünyadaki şekerli içecekler üzerinden alınan vergi uygulamaları incelendiğinde, içeceklerin içerdiği ilave şeker miktarına göre kademeli olarak vergilendirildiği görülmektedir. Bu bakımdan, Türkiye’de ÖTV kapsamındaki uygulamanın yetersiz olduğu görülmektedir.

KDV açısından ise, tarife incelendiğinde obeziteye neden olan gıdalar ile nispeten sağlıklı olarak kabul edilen gıdalar aynı liste içerisinde yer almakta ve vergilendirilmektedir. Bu kapsamda özellikle kolalı ve meyve aromalı içecekler üzerinden %8 oranında vergi alınması, tarifinin obezite sorununu önlemeden uzak bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de şekerli içecekler üzerinden alınan vergilerin matrahları belirlenirken diğer ülkelerin aksine içeceklerin içerdikleri şeker miktarı dikkate alınmamaktadır. Bu hali ile mevcut vergiler, şekerli içeceklerin tüketimini azalmaya yönelik olmaktan uzaktır. Dolayısıyla, söz konusu vergilerin obezite ile mücadeleye olumlu anlamda herhangi bir katkı sağlamayacağı söylenebilir. Şekerli içecekler üzerinden alınan vergilerin söz konusu ürünlere olan talebi ciddi oranda düşürecek düzeyde bir tarife yapısına sahip olması gerekmektedir. Bu hali ile Türkiye’de şekerli içecekler üzerinden alınan vergilerin obezite ile mücadeleden daha çok bütçe için gelir elde etme amacı taşıdığı ifade edilebilir.

Bu doğrultuda, çalışmada sunduğumuz öneri Türkiye’de obezitenin önlenmesi bakımından yeni bir verginin kanunlaştırılmasıdır. Bu kapsamda obeziteye neden olduğu konunun tüm uzmanları tarafından kabul edilmiş ilave şekerli içeceklerin ÖTV kapsamından çıkarılarak, belirlenecek spesifik matrahlı tarife esasına göre ve içeceğin içerdiği şeker miktarı doğrultusunda kademeli olarak artacak şekilde vergilendirileceği yeni bir verginin çıkarılması çalışmada sunulan öneridir.

Bununla birlikte, ilave şekerli içeceklerin yanı sıra şekerli atıştırmalıkların da vergilendirilmesinin, vergi politikasının obezite ve diyabeti önleme amacını gerçekleştirmesindeki etkinliğini artıracığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda, İngiltere’de yapılan ve yüksek şekerli atıştırmalıkların satın alımlarının azaltılmasının toplum sağlığı üzerindeki etkisini konu alan bir çalışmada, söz konusu atıştırmalıkların fiyatlarının %20 oranında artırılmasının kişilerin yıllık ortalama enerji tüketimlerinde 8.900 kalori azalmaya yol açtığı hesaplanmıştır. Böylece tüm gruplar için vücut kitle indeksinin ortalama 0,53 puan azalmasının sağlanacağı hesaplanmıştır.

Yürürlüğe koyulması önerilen vergi vasıtasıyla elde edilecek gelirin sağlıklı gıdaların ve bunların üretimini sübvansede edilmesinde kullanılması doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu uygulamanın aynı zamanda, bireylerin obezite vergilerinden kaçmak için fiyatı yüksek ancak nispeten daha sağlıklı ürünlere yönelmelerini teşvik edeceği ve böylece meydana gelebilecek regresif etkinin önlenmesine katkı sağlayabileceği düşüncesindedir.

KDV tarifesinin ise, oluşturulacak yeni vergiyi destekleyecek şekilde düzenlenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Buna göre, kilo alımını arttırmayan ve sağlıklı olarak nitelendirilen gıdalar üzerindeki KDV oranının düşürülmesinin, diğer taraftan kilo alımını arttıran gıdalar üzerindeki KDV oranının ise yükseltilmesi uygulamalarının obezite ile mücadelede önemli bir rol oynayacağını düşünmekteyiz.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın sürecinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “Etik Kurallara Uygunluk” başlığı altında belirtilen ilkelere uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

İki yazarlı ele alınan makale, yazarların eşit katkısıyla üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akar, S. (2015). Obezite ile Mücadelede Vergilendirme: Türkiye’de Mümkün mü? *Journal of Life Economics*, 2(4), 29-46.
- Allcott, H., Lockwood, B. B. & Taubinsky, D. (2019). Should We Tax Sugar-Sweetened Beverages? An Overview of Theory and Evidence, *Journal of Economic Perspectives*, 33(3), 202-227.
- Altunkaynak, B. Z. & Özbek, E. (2006). Obezite: Nedenleri ve Tedavi Seçenekleri, *Van Tıp Dergisi*, 13(4), 138-142.
- Avcı, O. & Demirci, Z. (2017). *Türkiye’de Günah Vergisi Olarak ÖTV: III Sayılı Listenin İncelenmesi*, Gerçek, Adnan & Çetinkaya, Özhan (Ed.), Maliye Araştırmaları – 1 içinde, 47-60. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Blouin, C., Vandal, N., Barry, A. D., Jen, J., Hameli D., Lo, E. & Martel, S. (2015). The Economic Consequences Associated With Obesity and Overweight in Québec: Costs Tied to Hospitalization and Medical Consultations, *Institut National de Santé Publique du Québec*, https://www.inspq.qc.ca/pdf/publications/1943_Economic_Consequences_Obesity.pdf (15.05.2020).
- Blouin, C. (2014). The Economic Impact of Obesity and Overweight, *Institut National de Santé Publique du Québec*, https://www.inspq.qc.ca/sites/default/files/publications/1799_topo_9_va.pdf, (15.05.2020).
- Bridge, G. (2019). Sugary Drinks Tax is Working: Now It’s Time to Target Snacks, <https://medicalxpress.com/news/2019-10-sugary-tax-snacks.html> (23.05.2020).
- Çukur, A. & Arıtı Erdem, İ. (2017). Obezite Vergilerinin Obezite ile Mücadelede Yeri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme, *Sayıştay Dergisi*, Temmuz-Eylül 2017 (106), 121-146.
- Demirözü, B. & Doğukan, M. N. (2011). Diyet Tarzımız Kanser Oluşumunda Bir Risk Faktörü mü?, *Gıda Dergisi*, Haziran 2011, 55-57.
- Doğan, A. & Kabayel, M. (2017). Dünya Uygulamaları Perspektifinde Obezite Vergilerinin Uygulanabilirliği”, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 64-71.
- Duckett, S. & Swerissen, H. (2016). A Sugary Drinks Tax: Recovering the Community Costs of Obesity, *Grattan Institute*, <https://grattan.edu.au/wp-content/uploads/2016/11/880-A-sugary-drinks-tax.pdf> (23.05.2020).
- Eroğlu, O. & Koyuncu, C. (2018). Obezite Vergisi ve Türk Vergi Sisteminde Obeziteye Yönelik Uygulamalar, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 178-194.
- Fitzroy, J. H. (2018). Implementing a Sugar Tax in Cariba, *INGSA*, https://www.ingsa.org/wp-content/uploads/2018/03/Sugar-Tax-Policy_FHenry-compressed.pdf (16.05.2020).
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2018). https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/mevzuatek/otv_oranlari_tum/03_01_2018_III_sayili_liste.htm (16.05.2020).
- Gergerlioğlu, U. (2016). Bazı OECD Ülkeleri Bağlamında Obezite Vergilerinin Değerlendirilmesi, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 149-166.
- Ko, G. T., So, W-y., Chow, C-c., Wong, P. T., Tong, S. D., Hui, S. S., Kwok, R., Chan, A., Chan, C. L. & Chan, J. C. (2010). Risk Associations of Obesity with Sugar-Sweetened Beverages and Lifestyle Factors in Chinese: The ‘Better Health for Better Hong Kong’ Health Promotion Campaign, *European Journal of Clinical Nutrition*, 64, 1386–1392.

- KPMG (2019). <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/sa/pdf/2019/excise-tax-on-sweetened-drinks-in-ksa.pdf> (16.05.2020).
- Mahase, E. (2019). Obesity: Raising Price of Sugary Snacks May Be More Effective Than Soft Drink Tax, *BMJ*, (366), <https://www.bmj.com/content/366/bmj.l5436> (16.05.2020).
- Mann, J. & Fleck, F. (2014). The Science Behind the Sweetness in Our Diets, *Bulletin of the World Health Organization*, 92(11), 780-781.
- Özkan, E. & Güzel, S. (2018). Türkiye'deki Özel Tüketim Vergisinin Obezite ile Mücadelede Kullanılabilirliği, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (Özel Sayı), 693-705.
- Pan American Health Organization (2015). *Taxes on Sugar-Sweetened Beverages as a Public Health Strategy: The Experience of Mexico*, Mexico DF, Mexico.
- Pan, A. & Hu, F. B. (2011). Effects of Carbohydrates on Satiety: Differences Between Liquid and Solid Food, *Current Opinion in Clinical Nutrition and Metabolic Care*, 14, 385-390.
- Pereira, M. A. (2006). The Possible Role of Sugar-Sweetened Beverages in Obesity Etiology: A Review of the Evidence, *International Journal of Obesity*, 30, 28-36.
- Rössner, S. (2002). Obesity: The Disease of the Twenty-First Century, *International Journal of Obesity*, 26 (4), 2-4
- Sandalcı, U. (2019a). Obezite ile Mücadelede Mali Cezalar: Japonya Örneği, Karadeniz Zirvesi 2, *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 23-25 Ağustos 2019, Rize*, Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı, Gültekin Gürçay ve Khorram Manafidzaji (Ed.), 1-13.
- _____(2019b). Obeziteye Karşı Kamu Politikasını Gerektiren Nedenler, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 459-478.
- Sandalcı, U. & Tuncer, G. (2019). Obezite Vergisinin Kabul Edilebilirliğine İlişkin Yapısal Eşitlik Modeli Analizi, *Sayıştay Dergisi*, (113), 71-102.
- Schaller, K. & Mons, U. (2018). Tax on Sugar Sweetened Beverages and Influence of the Industry to Prevent Regulation, *Ernahrungs Umschau*, 65(2), 34-41.
- Statista (2020). <https://www.statista.com/statistics/249681/total-consumption-of-sugar-worldwide/> (06.12.2020).
- T.C. Resmi Gazete (2020). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200326-2.pdf> (23.05.2020).
- Thow, A. M., Heywood, P., Leeder, S. & Burns, L. (2010). The Global Context For Public Health Nutrition Taxation, *Public Health Nutrition*, 14(1), 176-186.
- Türkiye Endokrinoloji ve Metabolizma Derneği (2018). *Obezite Tanı ve Tedavi Kılavuzu*, 6. Baskı, Ankara, http://www.temd.org.tr/admin/uploads/tbl_gruplar/20180525144116-2018-05-25tbl_gruplar144108.pdf (23.05.2020).
- Wang, Y. C. (2018). Taxes on Sugar-Sweetened Beverages Reach a Turning Point, *Clinical Chemistry*, 64:1, 42-43.
- Waters, H. & Graf, M. (2018). America's Obesity Crisis the Health And Economic Costs of Excess Weight, *Milken Institute*, <https://milkeninstitute.org/sites/default/files/reports-pdf/Mi-Americas-Obesity-Crisis-WEB.pdf> (15.05.2020)
- Wilson, P. & Hogan, S. (2017). Sugar Taxes: A Review of the Evidence, <https://nzier.org.nz/publication/sugar-taxes-a-review-of-the-evidence> (23.05.2020).

World Cancer Research Fund International (2015). Curbing Global Sugar Consumption: Effective Food Policy Actions to Help Promote Healthy Diets & Tackle Obesity, <https://www.wcrf.org/sites/default/files/Curbing-Global-Sugar-Consumption.pdf> (16.05.2020).

World Health Organization. (2020). <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight> (16.05.2020).

_____(2017). Taxes on Sugary Drinks: Why Do It?, World Health Organization, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/260253> (16.05.2020).

_____(t.y.). <http://www.euro.who.int/en/health-topics/disease-prevention/nutrition/a-healthy-lifestyle/body-mass-index-bmi> (16.05.2020).

TÜRKİYE’NİN AZ GELİŞMİŞ İLLERİNDE İÇ GÖÇÜN BELİRLEYİCİLERİ: PANEL ÇEKİM MODELİNDEN BULGULAR (2008-2013)^{*,**}

THE DETERMINANTS OF INTERNAL MIGRATION IN UNDERDEVELOPED PROVINCES OF TURKEY: FINDINGS FROM THE PANEL GRAVITY MODEL (2008-2013)

Araştırma Makalesi
Research Paper

Mürşit RECEOĞLU***
Mustafa Kemal DEĞER****

Öz:

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin en önemli sorunlarından birisi olan iç göçün belirleyicilerini az gelişmiş iller için ampirik olarak tespit etmektir. Bu nedenle çalışmada iç göç ve uluslararası göç çalışmalarında sıklıkla kullanılan çekim modeline dayalı panel veri analizlerine yer verilmiştir. Veri mevcudiyetine bağlı olarak çalışmada 2008-2013 dönemi dikkate alınmış ve analizler az gelişmiş illerden gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş illere yapılan göçler için ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan panel çekim modeli sonuçlarına göre Türkiye’de az gelişmiş illerdeki iç göçün temel belirleyicileri olarak iller arası mesafe, nüfus, reel GSYH, lise veya dengi okul mezun oranı, SO₂ miktarı ve ceza infaz kurumlarına giren hükümlü sayıları dikkati çekmektedir. Çalışma ayrıca illerin ortak sınıra sahip olmasının ve cazibe merkezi konumundaki şehirlerin iç göç üzerindeki anlamlı etkilerini de ortaya koymuştur. Dolayısıyla çalışmanın ampirik bulguları, iç göçün engellenmesi için Türkiye’de bölgesel dengesizlik sorununu azaltmaya yönelik politikaların uygulanması ve mevcut politikaların iyileştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İç Göç, Çekim Modeli, Bölgesel Kalkınma, Az Gelişmiş İller.

Abstract:

The objective of this study is to determine the determinants of internal migration, which is considered to be one of the most significant problems of Turkey, empirically with regards to underdeveloped provinces. Thus, panel data analysis based on gravity model, which is frequently used in studies concerning internal migration and international migration, is included in the study. The period of years between 2008 and 2013 is considered in the study based on data existence and analyses are carried out regarding the migrations carried out from underdeveloped provinces to developed, developing and underdeveloped provinces separately. In accordance with the results of panel gravity model used in the study, distance between the provinces, population, real GDP, ratio of graduates from high

* Makale Geliş Tarihi: 22.12.2020

Makale Kabul Tarihi: 07.05.2021

** Bu çalışma, danışmanlığını Prof. Dr. Mustafa Kemal DEĞER’in yürüttüğü, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı’nda Mürşit RECEOĞLU tarafından 2019 yılında tamamlanan “Türkiye’de İç Göçün Belirleyicileri: İller Üzerine Çekim Modeli Sonuçları” adlı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

*** Dr. Öğr. Üyesi., Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, orcid.org/0000-0002-6861-2607

**** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, orcid.org/0000-0001-6425-9052

school or equivalents, amount of SO₂ and number of convicts in penal institutions draw attention as the determinants of internal migration in underdeveloped provinces of Turkey. Study also presented significant effects of conterminous cities and cities that are center of attraction on internal migration. Therefore, empirical findings of the study present the necessity of implementation of policies aimed at reducing the regional imbalance in Turkey and of betterment of current policies in order to prevent internal migration.

Keywords: Internal Migration, Gravity Model, Regional Development, Underdeveloped Provinces.

GİRİŞ

İnsanlığın varlığı ile birlikte ortaya çıkan en temel sosyal olgulardan biri hiç şüphesiz göçtür. Farklı dinamiklere bağlı olarak dünyanın hem ilkel toplumlarında hem de günümüz modern toplumlarında göç hareketleri ile karşılaşmaktadır. Göçü ortaya çıkaran nedenler, ülkeden ülkeye, dönemden döneme ve kültürden kültüre farklılaşmakla birlikte daima bilimsel araştırmaların konusu haline gelmiştir. Çünkü göçün nedenlerinin ortaya çıkarılması ve buna bağlı olarak politika geliştirilmesi göç sonrasında ortaya çıkacak sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi sorunların azaltılmasına yardımcı olmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan bu yana farklı dönemlerde farklı dinamiklere bağlı olarak birçok göç hareketi ile karşılaşmıştır. Ancak bu göç hareketlerindeki ilk belirgin artış 1950’li yıllar ile başlamıştır. 1923-1950 döneminde nüfusun %75’inin kırsal alanlarda yaşaması ve tarımsal faaliyetlerle meşgul olması nedeniyle tayin ve atamalar haricinde göç hareketi yaşanmamıştır. Öte yandan devletin bazı isyanları bastırmak için gerçekleştirmiş olduğu iç iskân politikalarına bağlı olarak yaşanan birtakım zorunlu nüfus hareketleri de gerçekleşmiştir. 1950’lilerde ise tarımda makineleşme ve modernizasyon başlamış, bu durum ise kırdan kente göç hızlandırmıştır. Kırsalda yaşayanların oranı, bu dönemde itici faktörlerin etkisiyle %68’lere gerilemiştir. 1960-1980 döneminde ise kentsel alanda meydana gelen sosyo-ekonomik gelişimin etkisiyle çekici faktörlere bağlı olarak nüfus hareketleri yaşanmış ve kırsal alandaki nüfusun oranı ilk defa %60’ın altına inmiştir. Ayrıca nüfus yapısındaki bu değişimin etkisi istihdama da yansımış ve istihdamda tarım sektörünün payı giderek azalırken, sanayi ve hizmetler sektörünün payı ise giderek artmıştır. 1980’li yıllarda Türkiye ekonomisinde meydana gelen dönüşüm, nüfus yapısını da etkilemiştir. Özellikle ulaşım ve haberleşme alanında meydana gelen gelişmeler, göçmenlerin birbiri ile iletişimini artırmıştır. Bu durum daha önceki dönemlerde artış gösteren göç hareketlerini daha da hızlandırmış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonraki süreçte ilk defa toplam nüfus içerisindeki kent nüfusunun oranı %50’nin üzerine çıkmıştır.

Türkiye’de yapılan göç hareketleri incelendiğinde özellikle ülkenin doğu ve kuzey bölgelerinden batı bölgelerine büyük bir göç yaşandığı göze çarpmaktadır. Türkiye’nin sosyo-ekonomik olarak az gelişmiş bölgelerinden gelişmiş bölgelerine ve daha çok metropol özelliği taşıyan büyük şehirlerine göç hareketleri, 2000’li yıllar ile daha da hız kazanmıştır. 2008-2017 döneminde en fazla net göç sayısı, İstanbul, Ankara ve Antalya’ya aitken, en az net göç sayısı Diyarbakır, Ağrı ve Van’a aittir. Ayrıca 2017 yılı verilerine göre İstanbul’un Marmara bölgesi haricinde en yüksek göç aldığı bölgeler %13,4 ile Doğu Karadeniz, %13,1

ile Batı Karadeniz, %10,4 ile Güney Doğu Anadolu ve %8,8 ile Ortadoğu Anadolu bölgesidir. Bu durum Türkiye'de ülkenin az gelişmiş bölgelerinden gelişmiş bölgelerine doğru bir göç akımı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak gelişmiş bölgelerde nüfusun hızla artması birçok sosyal, ekonomik ve çevresel sorunları da ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda Türkiye'de az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru gerçekleşen göçün nedenlerini ortaya koyacak ampirik bir çalışmanın yapılması ortaya çıkan sorunların azaltılmasına ve gerçekleşen göçün şiddetinin düşürülmesine katkı sağlayacaktır.

Bu motivasyondan hareketle bu çalışmada, Türkiye'nin az gelişmiş illerinde meydana gelen iç göçün belirleyicileri çekim modeli çerçevesinde 2008-2013 dönemi için panel veri analizi (PVA) ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkiye'de il düzeyinde işgücü göstergelerinin 2013 yılından sonra yayımlanmaması bu çalışmanın en temel kısıtını oluşturmaktadır. Çünkü göç çalışmalarında işsizlik veya istihdam gibi işgücü göstergeleri sıklıkla kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada işgücü göstergelerinden biri olan illerdeki işsizlik oranının göç üzerindeki etkilerini tespit edebilmek için çalışma 2008-2013 dönemi ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde göç ile ilgili geliştirilen teorik yaklaşımlardan bahsedilmiş ve bu yaklaşımlardan hareketle dünyada ve Türkiye'de yapılan ampirik çalışmalara değinilmiştir. Ardından ise çalışmada kullanılan model, veri seti ve metodoloji hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonrasında çekim modeline dayalı PVA'dan elde edilen ampirik bulgular ortaya koyulmuştur. Sonuç kısmında ise Türkiye'nin az gelişmiş illerinde meydana gelen göç hareketlerini azaltmak için ne tür politika tedbirlerinin alınması gerektiği üzerine durulmuş ve çeşitli politika önerilerine yer verilmiştir.

1. GÖÇ TEORİLERİ ve AMPİRİK LİTERATÜR

Göçü sistematik olarak açıklamaya çalışan ilk analistlerden biri İngiliz coğrafyacı Ernest Ravenstein, hem iç göç hem de uluslararası göç modellerini açıklayan "Göç Kanunları"nı geliştirmiştir. Bu kanunlara göre göçmenler ağırlıklı olarak kısa mesafeli yerlere göç etmektedirler. Uzun mesafelere göç çoğunlukla cazibe merkezi konumundaki kent ve bölgelere yapılmaktadır. Öte yandan kırsal nüfus, kentsel nüfusa göre daha fazla göç etme eğilimi içerisinde (Ravenstein, 1885: 198-199).

Ravenstein'nin 1885 yılında geliştirmiş olduğu ilk sistematik göç çalışması, basit temellere dayanması nedeniyle daha sonraları eleştirilerin odağı haline gelmiştir. Çalışma üzerinde ilk düzenlemeyi ve değişikliği 1889 yılında kendi yapan Ravenstein, kendinden sonra göç akımlarını açıklamaya çalışan birçok yazara ise ilham kaynağı olmuştur. Göçü özellikle mesafe kavramı üzerinden açıklamaya çalışan Ravenstein'in 1885 ve 1889 yılındaki çalışmalarının ardından göç edilecek yerdeki fırsat kavramı üzerinde yoğunlaşan Stouffer (1940) ile itici-çekici faktörler ve göç üzerindeki engeller konusuna yoğunlaşan Lee (1966) temel göç teorisyenleri olarak dikkatleri çekmektedir.

Lewis (1954), Todaro (1969) ve Harris ve Todaro (1970) göç hareketlerini açıklamak için ücret farklılığı ve gelir üzerine odaklanırken, Sjaastad (1962) ve Borjas (1989) ise be-

şeri sermaye, rasyonel karar alma ve beklentiler üzerine odaklanmıştır. Piore (1979) ise ikili iş gücü piyasası kavramını ortaya atarak göçün düşük ücret ve yüksek işsizlik gibi itici faktörlerden daha çok hedef ülkenin yabancı işçiye olan ihtiyacı nedeniyle çekici faktörlerden kaynaklandığını öne sürmüştür. Stark ve Bloom (1985) ise göçün bireysel bir karar olmadığını göç kararının aile ve ortak düşünce yapısındaki gruplarla birlikte alındığını ifade etmiştir. İş gücü göçünün yeni ekonomi teorisi olarak adlandırılan bu yaklaşımda hanehalkı geliri, yatırım sermayesine erişim, güvenli iş şansı ve uzun dönemli risk yönetimi gibi daha güncel ekonomik konuların göç üzerinde etkili olduğu vurgulanmıştır. Castells (1989), Moravska (1990) ve Sassen (1988, 1991) ise dünya sistemleri ve merkez-çevre yaklaşımı çerçevesinde göçün sermayenin kitlesel işgücü talebi nedeniyle ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Mabogunje (1970) ise göç üzerinde sosyal ve ekonomik şartların, kamu politikalarının, ulaşım ve iletişim altyapısının ve çevresel faktörlerin etkili olduğunu belirtmiştir. Göçün özellikle sosyal ağırlıklı teorilerinde göçmenler arasındaki ilişkiler ağına önem verilmiştir. Göçmenlerin göç kararlarında birbirini etkilediği ve daha önce göç eden bireylerin birikim ve tecrübeleriyle sonradan göç edecek kişilerin maliyetlerini düşürdüğü ifade edilmiştir.

Ampirik olarak iç göç akımlarını test eden çalışmalar ise özellikle Greenwood (1971)'un Hindistan üzerine yapmış olduğu çalışmasından itibaren artış göstermiştir. Türkiye dışındaki çalışmalardan Isserman vd.(1985), Bouare (2001), Etzo (2011), Van Lottum ve Marks (2012), Bunea (2012), Jandova ve Paleta (2015), Zhang (2016), Wajdi vd. (2017) çekim modeli kullanılarak iç göçün belirleyicilerini ampirik olarak tespit etmeye çalışmışlardır. Türkiye’de ise Filiztekin ve Gökhan (2008), Bindak (2015), Karagöz ve Keskin (2017), Akarca ve Tansel (2018), Önder (2018) çekim modeli kullanarak il düzeyinde, Filiz (2008) ise bölgesel düzeyde iç göçün belirleyicileri üzerine ampirik çalışma yapmışlardır. Çekim modelinin kullanılmadığı çalışmalardan Topbaş (2007), Abar (2011), Uysal ve Aktaş (2011), Ercilasun vd. (2011), Başar (2015), Doğan ve Kabadayı (2015), Yayar vd. (2016), Tatlı (2016), Yüksel vd. (2016), Albayrak ve Abdioğlu (2017) ve Anavatan (2017) il düzeyinde, Çatalbaş ve Yarar (2015), Manavgat ve Saygılı (2016), Dücan (2016), Sigeze ve Ballı (2016), Tatoğlu (2017), Çetin ve Çetin (2018) ve Topçu (2018) ise Türkiye’de bölgesel düzeyde iç göçün belirleyicilerini ampirik olarak irdelemişlerdir.

Türkiye dışındaki çalışmalardan Greenwood (1971)'un 1961 yılı için Hindistan üzerine yaptığı çalışmada yatay kesit veri analizi (YKVA) kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre mesafe, kırsal ve kentsel gelir iç göçün nedeni konumundadır.

Isserman vd. (1985), çekim modeline dayalı YKVA kullandıkları çalışmalarında ABD’de iç göçün nedenlerini irdelemişlerdir. 1975-1976 ve 1976-1977 yıllarının analiz edildiği çalışmada nüfus, mesafe ve ortalama ücretin iç göçün belirleyicileri olduğu sonucuna varılmıştır.

Bouare (2001) ise Güney Afrika’da iç göçün nedenlerini çekim modeli kapsamında YKVA ile incelemiştir. 1996 yılı için yapılan analize göre ekonomik büyüme, işsizlik oranı, akrabalık faktörü ve suç oranı iç göçün belirleyicileridir.

Etzo (2011), İtalya'da iç göçün belirleyicilerini çekim modeline dayalı PVA ile 1996-2005 dönemi için tespit etmeye çalışmıştır. Sonuçlar kişi başı gelir, sosyal bağlantı faktörü ve işsizlik oranının iç göçün nedeni olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde çekim modeline dayalı PVA gerçekleştiren Van Lottum ve Marks (2012) ise Endonezya üzerine çalışma yürütmüştür. 1930-2000 dönemini kapsayan analizden elde edilen bulgular mesafe, gelir oranı ve ücret farklılıklarının iç göçün önemli belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunea (2012) ise Romanya'da iç göçün nedenlerini 2004-2008 dönemi için irdelemiştir. Çekim modeli kapsamında yapılan PVA'dan elde edilen sonuçlar ekonomik büyüme, nüfus, suç, altyapı ve önceki yıla ait göç oranının iç göçe neden olan önemli faktörler olduğunu göstermektedir.

Çek Cumhuriyeti'nde iç göçün belirleyicilerini analiz eden Jandova ve Paleta (2015) ise çalışmasında 1991-2012 dönemini kullanmıştır. Çekim modeli yaklaşımıyla PVA'nın kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre iç göçün belirleyicileri nüfus, mesafe, iş alanları, ücret ve işsizlik oranıdır.

Diğer taraftan Zhang (2016) ise Çin üzerine yaptığı çalışmasında çekim modeline dayalı YKVA gerçekleştirmiştir. 2000 ve 2010 yılları için yapılan analiz sonuçları uzaklık, nüfus ve gelirin iç göçün nedeni olduğunu göstermektedir.

Endonezya'da iç göçe neden olan faktörlerin ortaya çıkarılması için Wajdi vd. (2017), 2000, 2005 ve 2010 yılları için çekim modeli kapsamında poisson YKVA gerçekleştirmişlerdir. Yapılan analize göre iç göçe neden olan faktörler kişi başı gelir, nüfus, uzaklık, eğitim, göç stoku ve işsizlik olarak tespit edilmiştir.

Türkiye üzerine yapılan çalışmalardan Topbaş (2007), 1990 ve 2000 yılı için YKVA yaptığı çalışmasında Türkiye'de il düzeyinde iç göçün belirleyicilerini tespit etmeye çalışmıştır. Elde edilen sonuçlar göç stoku, kamu yatırımları, mesafe, işsizlik ve kişi başına gelirin iç göçün önemli belirleyicileri olduğunu göstermektedir.

Filiztekin ve Gökhan (2008) ise 1990 ve 2000 yılı için çekim modeli yaklaşımıyla YKVA yaptıkları çalışmalarında, Türkiye'de iller arasındaki iç göçün belirleyicilerinin gelir, mesafe, istihdam, eğitim ve sosyal bağlantı olduğunu tespit etmişlerdir.

Öte yandan Filiz (2008), Türkiye'nin Düzey 2 bölgelerinde çekim modeli yaklaşımıyla 1980, 1985, 1990 ve 2000 yılları için YKVA gerçekleştirmiştir. Yapılan analizden elde edilen bulgular gelir, eğitim, sağlık olanakları ve iş fırsatlarının iç göçün belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Abar (2011) ise Türkiye'nin illerinde iç göçün belirleyicilerini tespit etmek için mekânsal ekonometrik yaklaşımla YKVA gerçekleştirmiştir. 2009 yılı için yapılan analizde gelir farklılıkları, sosyal refah, iş imkânları, seçkin özelliklere sahip birey oranları, mesafe ve sosyal ağ iç göçün belirleyicileri olarak tespit edilmiştir.

Ercilasun vd. (2011), 2010 yılı için YKVA yaptıkları çalışmalarında Türkiye’de il düzeyinde iç göçün belirleyicilerinin eğitim ve sağlık sektörlerinin gelişmişliği, şehirleşme oranı, reel gayri safi katma değer, geçmiş yıllardaki göç hızı, başka ilde doğanların oranı, ortalama reel ücret ve üniversite öğrenci sayısı olduğunu tespit etmişlerdir.

Benzer şekilde Uysal ve Aktaş (2011), Türkiye’nin illerinde iç göçün belirleyicilerini ortaya çıkarmak için YKVA yapmışlardır. 2009 yılı için yapılan analizden elde edilen sonuçlar okuryazar nüfus oranı, nüfus artış hızı ve traktör sayısının iç göçün belirleyicileri olduğunu göstermektedir.

Başar (2015) ise 2008-2013 yılları arasındaki her bir yıl için YKVA yapmıştır. Elde edilen sonuçlar Türkiye’de il düzeyinde iç göçün belirleyicilerinin iş gücüne katılım oranı, okul sayısı, kişi başı sanayi elektrik tüketimi, ceza infaz kurumu sayısı ve sağlık kurumu sayısı olduğunu ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Bindak (2015) ise iç göçe neden faktörleri belirlemek için çekim modeli kapsamında YKVA gerçekleştirmiştir. 2011 yılı için yapılan analiz sonuçlarına göre mesafe ve nüfus Türkiye’de iller arasında göçe neden olan önemli faktörlerdir.

Çatalbaş ve Yazar (2015)’in 2008-2012 dönemi için yapmış olduğu PVA’dan elde edilen bulgular, Türkiye’nin Düzey 2 bölgelerinde kişi başı elektrik tüketimi, enflasyon oranı, istihdam oranı ve terör olaylarının iç göçe neden olduğunu ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde Doğan ve Kabadayı (2015), 2008-2012 dönemi için PVA ile iç göçün belirleyicilerini tespit etmişlerdir. Türkiye’nin illeri için yapılan analiz sonuçları kişi başı kamu yatırımı, kurulan firma sayısı, kişi başı tarımsal üretim değeri, otomobil sayısı, kişi başı sanayi elektrik tüketimi ve nüfusun iç göçün belirleyicileri olduğunu göstermektedir.

Öte yandan Türkiye’de il düzeyinde iç göçün belirleyicilerinin tespiti için Yayar vd.(2016), YKVA gerçekleştirmişlerdir. 2014 yılı için yapılan analiz sonuçlarına göre işsizlik oranı, okuryazar nüfus oranı ve nüfus artış hızı iç göçün önemli belirleyicileridir.

Mekânsal ekonometrik yaklaşımla 2014 yılı için YKVA yapan Tatlı (2016), Türkiye’de il düzeyinde iç göçün belirleyicilerinin evlilik hızı, doğum sayısı, boşanma hızı, bal üretim miktarı, üniversite sayısı ve lise mezun sayısı olduğunu tespit etmiştir.

Dücan (2016)’nın 2007-2014 dönemini kapsayan PVA’dan elde ettiği bulgulara göre Türkiye’nin Düzey 2 bölgelerinde iç göç hareketlerinin önemli belirleyicileri terör olayları, istihdam oranı ve eğitim düzeyidir.

Mekânsal ekonometrik yaklaşımı kullanan Manavgat ve Saygılı (2016) ise Türkiye’nin Düzey 2 bölgelerinde 2008-2011 dönemi için PVA gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen sonuçlar gelir farklılığı, işsizlik oranı, tarım alanları ve araç sayısının iç göçe neden olduğunu ortaya koymaktadır.

Sigeze ve Ballı (2016) ise Türkiye’nin Düzey 1 bölgelerinde iç göçün nedenlerini 2008-2014 dönemi için PVA ile irdelemişlerdir. Yapılan analize göre iç göçe neden olan faktörler

işsizlik oranı, yoksulluk oranı, kişi başı elektrik tüketimi, yükseköğrenim öğrenci sayısı, kişi başı ihracat ve terör olaylarıdır.

Logit model yaklaşımını kullanan Yüksel vd. (2016) ise Türkiye'nin illerindeki iç göç hareketlerinin belirleyicilerini 2008-2015 dönemi için PVA ile araştırmışlardır. Yapılan analiz sonucunda boşanma oranı, okuma yazma oranı ve intihar oranı iç göçün önemli belirleyicileri olarak tespit edilmiştir.

Albayrak ve Abdioğlu (2017) ise Türkiye'nin illerinde iç göç hareketlerinin belirleyicilerini 2015 yılı için YKVA ile tespit etmeye çalışmışlardır. Elde edilen sonuçlar ortalama gelir, istihdam oranı, işsizlik oranı, iş memnuniyet oranı, nüfus, eğitim-sağlık-altyapı olanakları ve şehir huzurunun iç göçün belirleyicileri olduğunu göstermektedir.

Anavatan (2017) ise Türkiye'nin illerindeki iç göçe neden olan faktörlerin tespiti için çalışmasında mekânsal ekonometrik yaklaşımla YKVA'yı kullanmıştır. 2015 yılı için yapılan çalışmadan elde edilen bulgular suç sayısı, tarım alanları, konut satışları, eğitim düzeyi, elektrik tüketimi, otomobil sayısı, ihracat ve turist sayısının iç göçe neden olan önemli faktörler olduğunu göstermektedir.

Karagöz ve Keskin (2017), 2016 yılı için çekim modeline dayalı YKVA ile Türkiye'de il düzeyinde iç göçün nedenlerini belirlemeye çalışmışlardır. Sonuçlar nüfus, mesafe, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ve işsizlik oranının iç göçün nedeni olduğunu ortaya koymaktadır.

Tatoğlu (2017) ise sıralı logit model yaklaşımına dayalı PVA ile Türkiye'nin Düzey 1 bölgelerinde iç göç üzerine çalışma yapmıştır. 2008-2014 dönemi için yapılan analiz sonuçları evlilik oranı, üniversite sayısı, iniş ve kalkış yapan uçak sayısı, traktör sayısı, nüfus artış hızı, boşanma oranı ve sinema salonu sayısının iç göçe neden olduğunu göstermektedir.

İki il üzerine çalışma yapan Akarca ve Tansel (2018) ise Türkiye'nin Muğla ve Antalya illerindeki iç göç hareketliliğini çekim modeline dayalı YKVA ile 1995 ve 2000 yılları için araştırmışlardır. Yapılan analiz sonucunda mesafe, nüfus, diğer illerde doğanların sayısı, işsizlik oranı ve 1999 depreminde büyük hasar gören konut ve işyeri sayısının iç göç hareketlerinin nedeni olduğu tespit edilmiştir.

Çetin ve Çetin (2018), 2008-2013 dönemi için Türkiye'nin Düzey 2 bölgelerinde iç göçün belirleyicilerini PVA ile tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre lise mezuniyet oranı, TÜFE, kişi başı reel gelir ve tarımsal istihdam oranı iç göçün belirleyicileridir.

Topçu (2018) ise Türkiye'nin Düzey 2 bölgelerinde mekânsal ekonometrik yaklaşımı kullanarak YKVA ile 2008-2016 yılları arasındaki her yıl için iç göçe neden olan faktörleri belirlemeye çalışmıştır. Çalışmadan elde edilen genel sonuç iç göçün önemli belirleyicisinin kişi başı sanayi elektrik tüketimi olduğunu göstermektedir.

Son olarak Önder (2018) ise çekim modeline dayalı PVA ile Türkiye'nin illerinde 2008-2017 ve 2014-2017 dönemi için iç göçün nedenlerini analiz etmiştir. Yapılan analiz

sonucunda nüfus, uzaklık, eğitim harcamaları, kamu düzeni ve güvenliğini sağlamaya yönelik harcamalar ve akraba faktörü Türkiye’de iç göçün belirleyicileri olarak tespit edilmiştir.

Ulusal ve uluslararası literatürden elde edilen sonuçlar bir bütün olarak ele alındığında göçü ortaya çıkaran nedenlere ilişkin evrensel bir görüş birliğinin oluşmadığı sonucuna varılmıştır. Araştırılan ülke, dönem, bölge ve uygulanan ampirik yöntemlere göre elde edilen bulgular farklılaşmaktadır. Öte yandan Türkiye üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde son dönemde ülkenin tamamını kapsayan çalışmalarda bir artış gözükse de illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre iç göçün belirleyicilerini ortaya koyan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla bu çalışmanın literatüre en büyük katkısı az gelişmiş illerde gerçekleşen göç hareketlerinin çekim modeline dayalı PVA ile tespit edilmesidir.

2. AMPİRİK MODEL, VERİ VE METODOLOJİ

İki cisim arasındaki çekim etkisini modellemek için Newton tarafından geliştirilen “Evrensel Çekim Kanunu” F_{ij} i ve j cisimleri arasındaki çekim kuvveti, M_i ve M_j cisimlere ait kütleler, D_{ij} cisimler arasındaki uzaklık ve G yerçekimsel sabit olmak üzere aşağıdaki şekilde formüle edilmiştir (Yotov vd., 2016: 17);

$$F_{ij} = G \frac{M_i M_j}{D_{ij}^2} \quad (1)$$

Newton’un evrensel çekim kanunundan hareketle Tinbergen (1962) dış ticaret akımlarını açıklamak için çekim modelini kullanmış ve başarılı sonuçlar elde etmiştir. Ardından Anderson (1979) tarafından modelde yer alan teorik altyapıya ait eksiklikler giderilmiştir. E_{ij} i’ den j’ye olan ihracatı, Y_i ve Y_j ülkelere ait ekonomik büyüklükleri, D_{ij} ise ülkeler arasındaki coğrafi uzaklığı ifade etmek üzere Tinbergen (1962)’in evrensel çekim kanunundan hareketle i ve j ülkeleri için geliştirmiş olduğu çekim modeli ise şu şekildedir;

$$E_{ij} = \alpha_0 \frac{Y_i^{\alpha_1} Y_j^{\alpha_2}}{D_{ij}^{\alpha_3}} \quad (2)$$

Bu modelde ihracat akımları ile ülkelere ait ekonomik büyüklükler doğru orantılı iken, ihracat akımları ile ülkeler arasındaki mesafe ters orantılıdır. Bu formülden hareketle Tinbergen (1962)’nin geliştirmiş olduğu temel çekim modelinin doğrusal logaritmik biçimi ise şu şekildedir;

$$\ln E_{ij} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln Y_i + \alpha_2 \ln Y_j + \alpha_3 \ln D_{ij} \quad (3)$$

Dış ticaret akımlarını açıklamada oldukça başarılı sonuçlar elde edilen çekim modeli yaklaşımı göç akımlarını açıklamak için de ampirik çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Dış ticaret modellerinde büyüklük göstergesi olarak kullanılan GSYH ya da GSMH değişkeni yerine Greenwood (1997: 663), göç modellerinde nüfus değişkeninin olması gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla i ve j (ülke, bölge vb.) için M_{ij} i’ den j’ye olan göç akımlarını, P_i

ve P_j i ve j'ye ait nüfusu, D_{ij} ise i ve j arasındaki coğrafi uzaklığı göstermek üzere göç akımlarını açıklamak için Greenwood (1997)'un kullandığı temel çekim modeli ise şu şekildedir;

$$\ln M_{ij} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln P_i + \alpha_2 \ln P_j + \alpha_3 \ln D_{ij} + u_{ij} \quad (4)$$

Modelde yer alan α_0 sabit parametreyi, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ ise açıklayıcı değişkenlere ait parametreleri göstermektedir. Bu çalışmada Tinbergen (1962)'in ihracat modelleri ve Greenwood ve Hunt (2003)'ün ise göç modelleri için önerdiği çeşitli sosyal ve ekonomik değişkenler ile birtakım kukla değişkenler yardımıyla temel çekim modeli "Genişletilmiş Model" haline dönüştürülmüştür. Bu doğrultuda Türkiye'de az gelişmiş illerde gerçekleşen göç akımlarını açıklamak için literatürdeki çalışmalar dikkate alınarak sosyal, ekonomik ve çevresel değişkenlerin eklenmesi ile oluşturulan genişletilmiş çekim modeli şu şekildedir;

$$\begin{aligned} \ln G_{ijt} = & \alpha_0 + \alpha_1 \ln M_{ij} + \alpha_2 \ln N_{it} + \alpha_3 \ln N_{jt} + \alpha_4 \ln RG_{it} + \alpha_5 \ln RG_{jt} + \alpha_6 IO_{it} + \\ & \alpha_7 IO_{jt} + \alpha_8 LMO_{it} + \alpha_9 LMO_{jt} + \alpha_{10} \ln HYS_{it} + \alpha_{11} \ln HYS_{jt} + \alpha_{12} \ln SO_2_{it} + \\ & \alpha_{13} \ln SO_2_{jt} + \alpha_{14} \ln HS_{it} + \alpha_{15} \ln HS_{jt} + \alpha_{16} OS + \alpha_{17} ISTANBUL + \alpha_{18} ANKARA + \\ & \alpha_{19} ANTALYA + \alpha_{20} BURSA + \alpha_{21} IZMIR + \alpha_{22} KOCAELI + u_{ijt} \end{aligned} \quad (5)$$

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de az gelişmiş illerde gerçekleşen iç göçün belirleyicilerini tespit etmektir. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde iç göç hareketleri çoğunlukla gelir düzeyi düşük bölgelerden gelir düzeyi yüksek bölgelere, sosyo-ekonomik açıdan gelişmemiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru gerçekleşmektedir (Bayraktar ve Özyılmaz, 2017:11). Gerni vd. (2009: 57)'e göre ülkenin az gelişmiş ve geri kalmış bölgeleri olan Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yer alan illerden İstanbul, Kocaeli ve Bursa gibi cazibe merkezlerinin yer aldığı gelişmiş Marmara bölgesine doğru yoğun bir iç göç yaşanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de az gelişmiş illerden görece olarak daha gelişmiş illere doğru gerçekleşen iç göçün nedenlerini ortaya çıkarmak uygulanacak göç politikaları açısından oldukça önemlidir.

Çalışmada göç akımlarını açıklamak için sıklıkla kullanılan çekim modeli yaklaşımı kullanılmıştır. TÜİK adrese dayalı nüfus kayıt sistemine göre yıllık olarak il düzeyindeki göç verilerini 2008 yılından itibaren yayımlamaya başlamıştır. Ayrıca göç çalışmaları için oldukça önemli olan işsizlik verisinin il düzeyinde 2013 yılından sonra TÜİK tarafından yayımlanmayacak olması nedeniyle çalışma 2008-2013 dönemi ile sınırlandırılmak zorunda kalmıştır. Bu çalışma için literatürdeki çalışmalar dikkate alınarak kurulan genişletilmiş çekim modelinde kullanılan değişkenlere ait bilgiler, Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenlere Ait Bilgiler

Değişkenler	Açıklama	Kaynak
$\ln G_{jt}$	i'de j'ye yapılan göçün logaritması	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln M_{ij}$	i ile j arasındaki karayolu mesafesinin logaritması (km)	Karayolları Genel Müdürlüğü
$\ln N_{it}$	i'nin nüfusunun logaritması	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln N_{jt}$	j'nin nüfusunun logaritması	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln RG_{it}$	i'nin reel GSYH'sının logaritması (ABD Doları)	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln RG_{jt}$	j'nin reel GSYH'sının logaritması (ABD Doları)	Türkiye İstatistik Kurumu
IO_{it}	i'nin işsizlik oranı (%)	Türkiye İstatistik Kurumu
IO_{jt}	j'nin işsizlik oranı (%)	Türkiye İstatistik Kurumu
LMO_{it}	i'deki 15 yaş ve üzeri nüfus içerisinde lise veya dengi mezun oranı (%)	Türkiye İstatistik Kurumu
LMO_{jt}	j'deki 15 yaş ve üzeri nüfus içerisinde lise veya dengi mezun oranı (%)	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln HYS_{it}$	i'deki toplam hastane yatak sayısının logaritması	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln HYS_{jt}$	j'deki toplam hastane yatak sayısının logaritması	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln SO_2_{it}$	i'deki SO_2 miktarının logaritması ($\mu g/m^3$ -Metreküpte Mikro Gram)	Çevre ve Şehircilik Bakanlığı
$\ln SO_2_{jt}$	j'deki SO_2 miktarının logaritması ($\mu g/m^3$ -Metreküpte Mikro Gram)	Çevre ve Şehircilik Bakanlığı
$\ln HS_{it}$	i'de ceza infaz kurumlarına giren hükümlü sayısının logaritması	Türkiye İstatistik Kurumu
$\ln HS_{jt}$	j'de de ceza infaz kurumlarına giren hükümlü sayısının logaritması	Türkiye İstatistik Kurumu
OS	i ile j arasında ortak karasal sınır bulunuyorsa=1, bulunmuyorsa=0	-
ISTANBUL	İstanbul'a yapılan göçler = 1, diğerleri= 0	-
ANKARA	Ankara'ya yapılan göçler = 1, diğerleri= 0	-
ANTALYA	Antalya'ya yapılan göçler = 1, diğerleri= 0	-
BURSA	Bursa'ya yapılan göçler = 1, diğerleri= 0	-
IZMIR	İzmir'e yapılan göçler = 1, diğerleri= 0	-
KOCAELI	Kocaeli'ne yapılan göçler = 1, diğerleri= 0	-

Az gelişmiş illerde gerçekleşen iç göçün belirleyicilerini tespit etmek amacıyla öncelikle Türkiye'de bulunan 81 il gelişmişlik düzeyine göre gruplandırılmıştır. Bu gruplandırma için Kalkınma Bakanlığı (2013) tarafından hazırlanan SEGE-2011 adlı rapordan yararlanılmıştır. Bu rapora göre Türkiye'de bulunan iller, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre 6 kademeye ayrılmıştır. Bu çalışma için 1. ve 2. kademe iller gelişmiş (G) iller, 3. ve 4. kademe iller gelişmekte olan (GO) iller, 5. ve 6. kademe iller ise az gelişmiş (AZG) iller olarak gruplandırılmıştır. Böylece az gelişmiş illerden yine az gelişmiş illere, gelişmekte olan illere ve gelişmiş illere gerçekleşen göçün nedenlerini belirleme imkânı doğmuştur.

Şekil 1: Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyine Göre Türkiye'nin İlleri

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2013: 52

Bu çalışmada az gelişmiş illerde gerçekleşen iç göçün nedenleri çekim modeline dayalı panel veri yöntemiyle analiz edilmiştir. Çekim modellerinde iki birim boyutu ve bir zaman boyutu olması ve birimlerin birbiri içerisine yuvalanmaması nedeniyle çekim modelleri yuvalanmamış çok boyutlu panel veri modelleri olarak da adlandırılmaktadır. Çok boyutlu panel veri modellerinde iki boyutlu panel verilerde olduğu gibi sabit etkiler ve tesadüfi etkiler tahmincileri kullanılabilir. Sabit etkiler varsayımı altında gölge değişkenli EKK ve grup içi tahminci kullanılabilirken, tesadüfi etkiler varsayımı altında genelleştirilmiş EKK ve en çok olabilirlik yöntemleri kullanılabilir (Tatoğlu, 2016: 300-306). Öte yandan çok boyutlu panel veri modellerinden çekim modeli ile yapılan analizlerde sabit etkiler tahmincileri tutarlı sonuçlar verse bile bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Tatoğlu (2016: 167) özellikle zaman değişmez değişkenlerin modelde yer alması durumunda bu değişkenlerin sabit etkiler modeli ile tahmin edilemediğini dolayısıyla tesadüfi etkiler modelinin tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu çalışmada kullanılan göç modelinde zaman değişmez değişkenlerden mesafe ve birtakım kukla değişkenler yer almaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de az gelişmiş illerde gerçekleşen iç göçün belirleyicileri, tesadüfi etkiler modeli ile tahmin edilmiştir. Ayrıca değişen varyans ve otokorelasyonu dikkate alan dirençli standart hatalar ile tesadüfi etkiler tahmini yapılmıştır.

Türkiye'de az gelişmiş illerde yapılan göç akımlarının nedenlerini belirlemek amacıyla az gelişmiş illerden gelişmiş illere (Model 1: AZG→G), az gelişmiş illerden gelişmekte olan illere (Model 2: AZG→GO) ve az gelişmiş illerden yine az gelişmiş illere (Model 3: AZG→AZG) yapılan göçler üç ayrı model olarak tahmin edilmiştir. Çalışmanın analizi için oluşturulan genişletilmiş çekim modeli üç göç modeli için uygulanmış ancak büyük şehir kukla değişkenleri sadece az gelişmiş illerden gelişmiş illere yapılan göç analizinde kulla-

nılmıştır. Çünkü diğer göç modellerinde bu şehirlere göç edilme olanağı bulunmadığı için söz konusu büyük şehir kuklaları diğer iki modelde kullanılamamıştır.

3. AMPİRİK BULGULAR

PVA'dan elde edilen sonuçlar tüm modellerde R^2 değerinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişimi açıklama gücünü gösteren R^2 değeri Model 1 için 0,81, Model 2 için 0,75 ve Model 3 için 0,77'dir. Modelin bir bütün olarak anlamlı olup olmadığını gösteren Wald testinden elde edilen olasılık değeri, PVA için oluşturulan tüm çekim modellerinin genel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 2 incelendiğinde Model 2 ve Model 3 için çekim modelinin en önemli değişkenlerinden biri olan mesafe değişkeninin göç akımları üzerinde istatistiki açıdan anlamlı ve negatif etkileri olduğu görülmektedir. Bu durum çekim modelinin teorik beklentileriyle uyumaktadır. Yani iller arasındaki coğrafi uzaklık arttıkça, az gelişmiş illerden yine az gelişmiş illere ve gelişmekte olan illere yapılan göç hareketleri azalmaktadır. Ancak Model 1 için yapılan tahminlerde mesafe değişkeninin istatistiki açıdan anlamlı etkileri elde edilememiştir. Bu durum, Türkiye'de az gelişmiş illerden gelişmiş illere yapılan göç hareketlerinde coğrafi uzaklığın göç üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını göstermektedir. Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini gösteren Şekil 1'e göre gelişmiş iller daha çok ülkenin batı bölgelerinde, az gelişmiş iller ise ülkenin diğer ucundaki doğu bölgelerinde yer almaktadır. Dolayısıyla az gelişmiş illerden gelişmiş illere göç eden bireyler iller arasındaki coğrafi uzaklığı dikkate almaksızın göç etmekte ve mesafe dışındaki faktörleri daha çok dikkate almaktadırlar. Bu sonuçlar, Türkiye'deki iç göçün dinamikleri ile de örtüşmektedir. Çünkü Türkiye'de ağırlıklı olarak ülkenin batısında bulunan metropol kentlere göç edilmektedir. Metropol kentlerin çekim etkisi o kadar büyüktür ki göçmenler mesafenin bir maliyet unsuru olduğunu göz ardı ederek göç kararlarından vazgeçmemektedirler.

Tablo 2: Dirençli Standart Hatalar ile Tesadüfi Etkiler Tahmin Sonuçları

	Model 1: AZG→G	Model 2: AZG→GO	Model 3: AZG→AZG
$\ln M_{ij}$	-0,062 (-0,90)	-0,626*** (-15,83)	-0,665*** (-16,74)
$\ln N_{it}$	0,942*** (10,07)	1,548*** (18,17)	1,004*** (11,88)
$\ln N_{jt}$	0,223** (2,18)	0,254** (2,29)	0,274*** (3,29)
$\ln RG_{it}$	-0,334*** (-4,01)	-0,930*** (-11,98)	-0,370*** (-4,71)
$\ln RG_{jt}$	0,691*** (8,77)	0,856*** (10,64)	0,268*** (3,44)
IO_{it}	-0,004*** (-2,66)	-0,001 (-0,84)	-0,001 (-0,61)
IO_{jt}	-0,004 (-1,47)	0,003 (1,29)	-0,002 (-0,98)
LMO_{it}	0,003 (0,52)	0,046*** (8,11)	0,041*** (7,55)
LMO_{jt}	0,0001 (0,02)	0,025*** (5,38)	0,028*** (5,27)
$\ln HYS_{it}$	0,063 (1,61)	0,069* (1,66)	0,131*** (2,84)
$\ln HYS_{jt}$	0,001 (0,02)	-0,234*** (-4,01)	0,142*** (3,12)
$\ln SO2_{it}$	0,011 (0,97)	0,040*** (3,32)	0,029** (2,12)
$\ln SO2_{jt}$	0,020** (2,11)	0,004 (0,36)	-0,007 (-0,57)
$\ln HS_{it}$	0,045*** (3,27)	0,011 (0,63)	0,071*** (3,88)
$\ln HS_{jt}$	-0,054* (-1,96)	0,075*** (3,13)	0,076*** (3,97)
OS	1,832*** (8,20)	1,247*** (11,50)	1,182*** (14,00)
ISTANBUL	0,787*** (3,95)		
ANKARA	0,328** (2,03)		
ANTALYA	0,358*** (3,34)		
BURSA	0,295** (1,97)		
IZMIR	0,182 (1,16)		
KOCAELI	0,175 (1,07)		
Sabit	-16,47*** (-16,21)	-15,36*** (-19,77)	-10,93*** (-14,74)
Gözlem	3.904	5.392	5.557
R ²	0,81	0,75	0,77
Wald Test (χ^2)	3302,98***	3425,61***	4993,77***
Model analizlerinde dirençli standart hatalar ile hesaplanan z istatistikleri kullanılmıştır. Z istatistikleri parantez içerisinde gösterilmiştir. ***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.			

Göç modellerinde büyüklük göstergesi olarak kullanılan nüfus değişkeninin ise tüm modellerde göç akımları üzerinde istatistikî açıdan anlamlı ve pozitif etkisi bulunmaktadır. Bu durum, Lewer ve Van den Berg, (2008)'in ifade ettiği gibi nüfus artışının itici ve çekici faktörlere bağlı olarak göç hareketlerini pozitif etkilediğini göstermektedir. Çünkü az gelişmiş illerde gerçekleşen nüfus artışı bu bölgelerden gerçekleşecek göç hareketlerini artırmaktadır. Öte yandan göç edilecek yerdeki nüfus artışı ise pazarın canlanmasını ve işgücü piyasasının hareketlenmesini sağlayacağından bu bölgelere göçü artıracaktır.

Diğer taraftan illerin ekonomik büyüklüklerini gösteren reel GSYH değişkeni tüm modellerde kaynak il açısından göç hareketleri üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. Bu durum, az gelişmiş illerde meydana gelecek bir ekonomik büyümenin bu illerden diğer illere ya-

pılan göç hareketlerini azalttığını göstermektedir. Ayrıca göç edilecek yerdeki reel GSYH değişkeninin ise az gelişmiş illerden diğer illere yapılan göç üzerinde istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif etkiler mevcuttur. Bu durum ise az gelişmiş illerden diğer illere göç eden bireylerin özellikle göç edecekleri yerdeki ekonomik büyüklüğü, gelir ve ücret düzeylerini dikkate aldığını göstermektedir. Bu sonuçlar, hem teorik beklentilerle hem de ampirik olarak Greenwood (1971), Etzo (2011), Zhang (2016), Manavgat ve Saygılı (2016)'nın çalışmaları ile örtüşmektedir.

İşsizlik oranının ise tüm modellerde teorik beklentilerle uyumlu olmayan sonuçları elde edilmiştir. Dolayısıyla az gelişmiş illerden göç eden bireylerin göç kararlarında işsizlik oranının etkili olmadığı söylenebilir. Çünkü Türkiye’de ağırlıklı olarak göç edilen metropol şehirlerde işsizlik oranı az gelişmiş illere göre daha yüksek olabilmektedir. Burada göçmenler, Todaro (1969)'nun belirttiği gibi o illerdeki ekonomik pazar büyüklüğünü, gelir düzeyini ve iş bulabilme ihtimalini göz önüne almaktadırlar. Dolayısıyla göçmenler buldukları yerdeki ya da göç edecekleri yerdeki işsizlik oranını dikkate almadan göç kararı verebilmektedirler. Bu bulgu Çetin ve Çetin (2018)'in elde ettiği sonucu desteklemektedir.

Lise veya dengi mezun oranının göç akımları üzerindeki etkisi ise Model 2 ve Model 3'te istatistiki açıdan anlamlı ve teorik beklentilerle uyumludur. Hem kaynak ilde hem de hedef ilde eğitim seviyesinde meydana gelen artış, göç akımlarını artırmaktadır. Bu sonuç Tatlı (2016), Sigeze ve Ballı (2016), Dücan (2016), Anavatan (2017) ve Çetin ve Çetin (2018)'nin elde ettiği sonuçlara benzer niteliktedir. Az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere gerçekleşen göç hareketleri üzerinde ise eğitim seviyesindeki bir değişimin istatistiki açıdan herhangi etkisi olmadığı anlaşılmıştır. Diğer taraftan bir ildeki toplam hastane yatak sayısının göç hareketleri üzerindeki etkisi, tüm modellerde genel olarak teorik beklentilerle uyuşmamaktadır. Bu durum az gelişmiş illerden diğer illere göç eden bireylerin kararları üzerinde sağlık alanındaki gelişmelerin herhangi bir etkisi olmadığını ortaya koymaktadır.

Çevresel bir değişken olarak modelde yer alan kükürtdioksitin (SO_2) az gelişmiş bölgelerde gerçekleşen göç hareketleri üzerinde Model 2 ve Model 3'te kaynak il açısından teorik beklentilerle uyumlu sonuçları elde edilmiştir. Bu durum az gelişmiş bölgelerde artan hava kirliliğinin yine az gelişmiş bölgelere ve gelişmekte olan bölgelere yapılan göç hareketlerini artırdığını göstermektedir. Öte yandan ceza infaz kurumlarına giren hükümlü sayısının ise özellikle Model 1 açısından teorik beklentilerle uyumlu sonuçları dikkati çekmektedir. Buna göre az gelişmiş illerde ceza infaz kurumuna giren hükümlü sayısı arttıkça bu illerden gelişmiş illere olan göçler artarken, gelişmiş illerde ceza infaz kurumuna giren hükümlü sayısı arttıkça az gelişmiş illerden gelişmiş illere yapılan göçler azalmaktadır. Bu sonuç Anavatan (2017)'nin sonuçları ile örtüşmektedir.

Çalışmada kullanılan kukla değişkenlerden iller arasında ortak karasal sınır bulunma durumunu gösteren ortak sınır değişkeninin göç hareketleri üzerinde istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Elde edilen bu sonuç ise Zhang (2016)'ın çalışmasında elde ettiği sonuçları desteklemektedir. Tüm modeller için benzer sonuçlar elde edil-

miştir. Bu durum, az gelişmiş illerden göç eden bireylerin göç ederken ortak sınırı olan illeri tercih ettiğini göstermektedir. Sadece Model 1'de yer alan büyük şehir kukla değişkenleri olan İstanbul, Ankara, Antalya, Bursa, İzmir ve Kocaeli kuklalarının az gelişmiş illerden gelişmiş illere yapılan göç hareketleri üzerinde büyük ölçüde etkili olduğu anlaşılmaktadır. İzmir ve Kocaeli kuklaları haricindeki tüm büyük şehir kukla değişkenlerinin az gelişmiş illerden gelişmiş illere yapılan göçü istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif etkilediği anlaşılmıştır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İngiliz coğrafyacı Ernest Ravenstein'in geliştirmiş olduğu "Göç Kanunları" ile başlayan nüfus hareketlerine ilişkin çalışmalar, günümüzde özellikle ekonomi, sosyoloji, siyaset ve coğrafya gibi birçok bilim dalında popüler hale gelmiştir. Göçü ortaya çıkaran birçok neden olmakla birlikte insanlık var olduğu sürece nüfus hareketleri ve bu hareketlerin ortaya çıkaracağı çeşitli sonuçların olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla nüfus hareketleri gerçekleşmeden önce alınacak tedbirler, karşı karşıya kalınması muhtemel sorunları da en aza indirecektir. Bu anlamda göç akımlarını ortaya çıkaran nedenlerin belirlenmesi hem ülke içerisinde gerçekleşen iç göç hem de ülkeler arasında gerçekleşen dış göç açısından oldukça önemlidir.

Bu çalışmada Türkiye'nin az gelişmiş illerindeki iç göç hareketlerinin belirleyicileri çekim modeline dayalı PVA ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada az gelişmiş illerde gerçekleşen göç hareketlerinin nedenlerini ortaya çıkarmak için üç adet panel çekim modeli kurulmuştur. Birinci modelde az gelişmiş illerden gelişmiş illere, ikinci modelde az gelişmiş illerden gelişmekte olan illere ve üçüncü modelde az gelişmiş illerden yine az gelişmiş illere yapılan göç hareketlerinin nedenleri belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular az gelişmiş illerden gelişmiş illere yapılan iç göçün belirleyicilerinin kaynak ve hedef illere ait nüfus, reel GSYH, ceza infaz kurumlarına giren hükümlü sayısı ve ortak sınır ile büyükşehir kukla değişkenleri olduğunu göstermektedir. Az gelişmiş illerden yine az gelişmiş illere ve gelişmekte olan illere yapılan iç göçün belirleyicileri ise iller arasındaki mesafe ile kaynak ve hedef ile ait nüfus, reel GSYH, lise veya dengi okul mezun oranı, kaynak ile ait kükürtdioksit miktarı ve ortak sınır kukla değişkenidir. Ayrıca bu sonuçlardan farklı olarak az gelişmiş illerden yine az gelişmiş illere yapılan göç hareketlerinde hedef ile ait toplam hastane yatak sayısı ve kaynak ile ait ceza infaz kurumlarına giren hükümlü sayısı iç göçün belirleyicileri olarak tespit edilmiştir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular, az gelişmiş illerde yaşayan bireylerin temelde ekonomik nedenlere bağlı olarak göç ettiğini göstermektedir. Bu durum az gelişmiş illerden gelişmiş illere doğru olan göçü artırmaktadır. Gelişmiş illerdeki ekonomik çekim etkisi o kadar fazladır ki az gelişmiş illerden gelişmiş illere göç eden bireyler bir maliyet unsuru olan mesafe faktörünü göz ardı etmektedirler. Model 1'de yer alan metropol kentlere ait kukla değişkenlerin göç üzerindeki pozitif etkisi, bu durumu destekleyen bir diğer sonuçtur. Ancak bu durum Türkiye'de nüfusun mekânsal olarak dengesiz dağılımına neden olmakta-

dır. Dolayısıyla nüfusun dengeli bir şekilde dağılması için bölgesel dengesizliği azaltacak politikaların uygulanması gerekmektedir. Ayrıca az gelişmiş bölgelerden ülkenin diğer ucuna yapılan göçü azaltmak için ülkenin belirli bölgelerinde cazibe merkezleri oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Öte yandan Değer ve Doğanay (2015:70)'ın belirttiği gibi yatırımların yoksulluğu azaltıcı, büyümeyi ve kalkınmayı destekleyici etkilerinden yararlanılmalıdır. Bu doğrultuda az gelişmiş bölgelere yapılan kamu yatırım, cari ve transfer harcamalarının artırılması gerekmektedir. Diğer taraftan istihdam sahasının geliştirilmesi ve gerekirse bölgesel olarak farklılaştırılmış asgari ücret politikası uygulanması, bu bölgelerden diğer bölgelere olan göçün şiddetini düşürmeye yardımcı olacaktır.

Bu çalışma veri kısıtı nedeniyle belirli bir dönem ile sınırlandırılmak zorunda kalmıştır. Özellikle göç çalışmalarında önemli yeri olan işgücü göstergelerinin Türkiye’de il düzeyinde 2013 yılından sonra yayımlanmıyor olması bu sınırlandırmanın en önemli unsuru olmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de bu alanda yapılacak güncel çalışmalar için il düzeyinde işgücü göstergelerinin tekrar yayımlanmasında büyük fayda vardır. Öte yandan çalışmanın analiz edildiği dönemde İstanbul gibi metropol şehirler net göç alan şehirler iken son dönemlerde cazibe merkezi olmasının yanında İstanbul net göç vermeye başlamıştır. Dolayısıyla bundan sonraki çalışmalarda son dönemde gerçekleşen bu durumu göz önünde bulunduran ve nedenlerini analiz eden çalışmalara yer verilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen ilkelere uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

İki yazarlı ele alınan makale, Dr. Öğr. Üyesi Mürşit RECEPOĞLU'nun %70 ve Prof. Dr. Mustafa Kemal DEĞER'in %30 oranında katkısıyla üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abar, H. (2011). Türkiye'de İller Arası Göçün Belirleyicileri: Mekansal Ekonometrik Model Yaklaşımı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akarca, A. T. & Tansel, A. (2018). Analyzing Internal Migration to Antalya and Muğla through Gravity Modelling, *Sosyoekonomi*, 26(37), 117-126.
- Albayrak, N. & Abdioğlu, Z. (2017). Türkiye'de İç Göçü Etkileyen Faktörlerin Analizi, *Researcher: Social Science Studies*, 5(10), 293-309.
- Anavatan, A. (2017). Türkiye'de İç Göçün Belirleyicileri: Mekânsal Veri Analizi, *Social Sciences Studies Journal*, 3(6), 1109-1116.
- Anderson, J. E. (1979). A Theoretical Foundation for the Gravity Equation, *The American Economic Review*, 69(1), 106-116.
- Başar, Y. (2015). Türkiye'de İller Bazında İç Göçü Belirleyen Faktörlerin Ekonomik Analizi: 2008-2013, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktar, Y. & Özyılmaz, A. (2017). İç Göçün Bölgesel Eşitsizlik Üzerindeki Rolü: Türkiye Örneği, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Özel Sayı, 1-16.
- Bindak, R. (2015). İller Arası Göç Tahmini İçin Bir Çekim (Cazibe) Modeli Önerisi, *Social Sciences Research Journal*, 4(2), 111-120.
- Borjas, G. J. (1989). Economic Theory and International Migration, *International Migration Review*, Special Silver Anniversary Issue: International Migration an Assessment for the 90's, 23(3), 457-485.
- Bouare, O. (2001). Determinants of Internal Migration in South Africa, *SA Journal of Demography*, 8(1), 23-28.
- Bunea, D. (2012). Modern Gravity Models of Internal Migration. The Case of Romania, *Theoretical and Applied Economics*, Volume XIX, No. 4(569), 127-144.
- Castells, M. (1989). *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*, Oxford: Basil Blackwell.
- Çatalbaş, G. K. & Yazar, Ö. (2015). Türkiye'deki Bölgeler Arası İç Göçü Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi ile Belirlenmesi, *Alphanumeric Journal*, 3(1), 99-117.
- Çetin, İ. & Çetin, S. (2018). Türkiye'de İç Göçün Belirleyicilerinin Analizi, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 98-115.
- Değer, M. K. & Doğanay, M. A. (2015). Ekonomik Büyüme Üzerinde Altyapı Yatırımlarının Etkisi: Seçilmiş Ülke Grupları İçin Panel Veri Analizleri (1994-2013), *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 11(2), 63-82.
- Doğan, G. U. & Kabadayı, A. (2015). Determinants of Internal Migration in Turkey: A Panel Data Analysis Approach, *Border Crossing*, Volume 5, No 1-2, 16-24.
- Dücan, E. (2016). Türkiye'de İç Göçün Sosyo-Ekonomik Nedenlerinin Bölgesel Analizi, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 167-183.
- Ercilasun, M., Hiç Gencer, E. A. & Ersin, Ö. Ö. (2011). Türkiye'deki İç Göçleri Belirleyen Faktörlerin Modellenmesi, *International Conference on Eurasian Economies*, 12-14 October, Bishkek/Kyrgyzstan.
- Etzo, I. (2011). The Determinants of the Recent Interregional Migration Flows in Italy: A Panel Data Analysis, *Journal of Regional Science*, Vol 51, No 5, 948-966.

- Filiz, Ş. E. (2008). Internal Migration Patterns of Turkey, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Filiztekin, A. & Gökhan, A. (2008). The Determinants of Internal Migration in Turkey, International Conference on Policy Modelling (EcoMod2008), Berlin, Germany, 2-4 July.
- Gerni, C., Değer, M. K. & Emsen, Ö. S. (2009). Provincial Economic Growth in Turkey: Cross-section Analyses, *İktisat İşletme ve Finans*, 24 (282), 54-81.
- Greenwood, M. J. (1971). A Regression Analysis of Migration to Urban Areas of a Less-Developed Country: The Case of India. *Journal of Regional Science*, 11(2), 253-262.
- ____ (1997). Internal Migration in Developed Countries, M.R. Rosenzweig ve O. Stark (Ed.), *Handbook of Population and Family Economics*, Chapter 12, 1, 647-720.
- Greenwood, M. J. & Hunt, G. L. (2003). The Early History of Migration Research, *International Regional Science Review*, 23(1), 3-37.
- Harris, J. R. & Todaro, M. P. (1970). Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis, *The American Economic Review*, 60(1), 126-142.
- Isserman, A. M., Plane, D.A., Rogerson, P. A. & Beaumont, P. M. (1985). Forecasting Interstate Migration with Limited Data: A Demographic-Economic Approach, *Journal of the American Statistical Association*, 80(390), 277-285.
- Jandová, M. & Paleta, T. (2015). Gravity Models of Internal Migration—the Czech Case Study, *Review of Economic Perspectives*, 15(1), 3-14.
- Kalkınma Bakanlığı (2013). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2011, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Karagöz, K. & Keskin, R. (2017). Türkiye’de İçgöçün Belirleyicileri: Bir Genişletilmiş Çekim Modeli Yaklaşımı, Pınar Yazgan ve Fethiye Tilbe (Haz.), *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler-1*, Transnational Press London, Londra, 79-86.
- Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration, *Demography*, 3(1), 47-57.
- Lewer, J. J. & Van den Berg, H. (2008). A Gravity Model of Immigration, *Economics Letters*, 99(1), 164-167.
- Lewis, W. A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour, *Manchester School of Economic and Social Studies*, 22, 139-191.
- Mabogunje, A. L. (1970). Systems Approach to a Theory of Rural-Urban Migration, *Geographical Analysis*, 2(1), 1-18.
- Manavgat, G. & Saygılı, R. F. (2016). Türkiye’de İçgöçü Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Uygulama: Mekânsal Panel Veri Analizi, 2nd International Conference on Applied Economics and Finance (ICOAEF), 5-6 December, Girne- North Cyprus.
- Moravska, E. (1990). The Sociology and Historiography of Immigration, Virginia Yans-McLaughlin (Ed.), *Immigration Reconsidered: History, Sociology, and Politics*. (187-240), Oxford University Press, New York.
- Önder, Z. K. (2018). Türkiye’de İç Göç ve Kamu Politikaları İlişkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Piore, M. J. (1979). *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge University Press,
- Ravenstein, E. G. (1885). The Laws of Migration, *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167-235.

- _____(1889). The Laws of Migration, *Journal of the Statistical Society of London*, 52(2), 241-305.
- Sassen, S. (1988). *The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow*, Cambridge: Cambridge University Press.
- _____(1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton: Princeton University Press.
- Sigeze, C. & Balli, E. (2016). The Determinants of Internal Migration: The Case of Turkey, *International Journal of Economics and Finance Studies*, 8(2), 1309-8055.
- Sjaastad, L. A. (1962). The Costs and Returns of Human Migration, *Journal of Political Economy*, 70(5), 80-93.
- Stark, O. & Bloom, D. E. (1985). The New Economics of Labor Migration, *The American Economic Review*, 75(2), 173-178.
- Stouffer, S. A. (1940). Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance, *American Sociological Review*, 5(6), 845-867.
- Tatlı, S. (2016). *Mekansal Ekonometrik Modeller ve Türkiye'de İç Göçün Belirleyicilerinin Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tatoğlu, F. Y. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi*, İstanbul: Beta Yayınevi.
- _____(2017). Determining the Factors that Affect the Net Migration Rate in Turkey with Ordered Panel Logit Regression Analysis. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18 (1), 1-13.
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*, New York: Twentieth Century Fund.
- Todaro, M. P. (1969). Association A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries, *The American Economic Review*, 59(1), 138-148.
- Topbaş, F. (2007). *İç Göçün Belirleyicileri Üzerine Ekonometrik Model Çalışması: 2000 Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topçu, Ç. (2018). *Düzye 2 Bölgelerinde İç Göçün Nedenlerinin Mekânsal Ekonometri ile İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uysal, M. & Aktaş, S. (2011). Sıralı Regresyon Analizi ile Türkiye'deki İç Göçleri Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 191-200.
- Van Lottum, J. & Daan M. (2012). The Determinants of Internal Migration in a Developing Country: Quantitative Evidence for Indonesia, 1930–2000, *Applied Economics*, 44(34), 4485-4494.
- Wajdi, N., Adioetomo, S. M. & Mulder, C. H. (2017). Gravity models of Interregional Migration in Indonesia, *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 53(3), 309-332.
- Yayar, R., Uçgunoğlu, M. & Demir, Y. (2016). Türkiye'de İç Göçün Belirleyicileri, *International Conference On Eurasian Economies 2016*, Kaposvár - Hungary 29-31 August.
- Yotov, Y. V., Piermartini, R., Monteiro, J.A. & Larch, M. (2016). *An Advanced Guide to Trade Policy Analysis: The Structural Gravity Model*, World Trade Organization, Cenevre, İsviçre.
- Yüksel, S., Eroğlu, S. & Özşarı, M. (2016). An Analysis of the Reasons of Internal Migration in Turkey with Logit Method, *Business and Management Horizons*, 4(2), 34-45.
- Zhang, X. N. (2016). Analysis of Urban-Rural Divide and Interprovincial Migration in China from 2000 to 2010 with Gravity Models, *The Economics of Migration*, *Quaderni del Premio Giorgio Rota*, 4, 69-82.

PIYASA YOĞUNLAŞMASI: YAPISALCI YAKLAŞIM BAĞLAMINDA BİLİŞİM SEKTÖRÜ ÜZERİNE BİR UYGULAMA *

MARKET CONCENTRATION: AN APPLICATION ON THE INFORMATICS SECTOR IN THE CONTEXT OF STRUCTURAL APPROACH

Araştırma Makalesi
Research Paper

Hasan Önder SARIDOĞAN**

Öz:

Piyasa yoğunlaşması herhangi bir piyasadaki pazar payının az sayıdaki firma tarafından kontrol edilmesi anlamına gelmektedir. Bir piyasanın tekele veya tam rekabete yakınlığı, yoğunlaşma endeksleri yardımıyla analiz edilebilir. Piyasadaki yoğunlaşmayı ölçen endekslerin amacı, piyasadaki firmalar arasındaki pazar payını ölçmek ve pazardaki rekabet düzeyini belirlemektir. Bu araştırma, en sık kullanılan yapısal yoğunlaşma indekslerini incelemektedir. Piyasa yoğunlaşmasındaki yapısal yaklaşım, piyasanın yapısından gelen rekabetin derecesiyle ilgilenmektedir.

Bilişim ve teknoloji firmaları, ekonomiler için sürdürülebilir rekabet avantajları yaratmaktadır. Bu çalışmanın amacı, 2013-2019 yılları arasında Türkiye bilişim sektöründeki piyasa yoğunlaşması ile piyasa yapısı arasındaki bağlantıyı araştırmaktır. Bu bağlamda sektördeki yoğunlaşma seviyeleri N-firma yoğunlaşma oranı, Herfindahl-Hirschman Endeksi, Entropy Ölçümü, Hannah-Kay Endeksi ve Gini Endeksi ile belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda Türk bilişim firmalarının yoğunlaşma oranlarının orta düzeyde olduğu ve rekabet düzeyinin tekelleri rekabet piyasasına yakın olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Piyasa Yoğunlaşması, Bilişim ve Teknoloji, Yoğunlaşma Endeksleri.

Abstract:

Market concentration means that controlled by a small number of firms the market share in any market. The closeness of a market to a monopoly or perfect competition can be analyzed with the help of concentration indexes. The aim of the indexes that measure concentration in the market is to measure market share among firms in the market and to determine the level of competition in the market. This study reviews the most frequently-used structural indexes of concentration. The structural approach in market concentration concern to the degree of competition from the structure of the market.

Informatics and technology firms are creating sustained competitive advantages for economies. The aim of this study investigates the link between market concentration and market structure in the Turkish informatics sector between 2013 and 2019. In this context concentration levels in the sector were determined by the N-firm concentration ratio, Herfindahl-Hirschman Index, Entropy Index, Hannah-Kay Index and Gini Index. As a result of the analyzes, it is determined that the concentration rate of the Turkish informatics firms is moderate and it is determined that the level of competition is close to the monopolistic competition market.

Keywords: Market Concentration, Informatics and Technology, Concentration Indexes.

* Makale Geliş Tarihi: 20.10.2020

Makale Kabul Tarihi: 09.06.2021

** Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Kumluca Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, ondersaridoğan@akdeniz.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6463-4681

GİRİŞ

Piyasa yoğunlaşma seviyesi, piyasanın belirli sayıda firma tarafından kontrol edilebilme derecesini ortaya koymaktadır. Tam rekabet piyasasında çok sayıda satıcı firma yer alırken, Monopol piyasada tek bir firma satıcı olarak yer almaktadır. Ayrıca bu iki zıt piyasa arasında tam rekabete yakın monopolcü rekabet piyasası ve monopole yakın oligopol piyasası yer almaktadır. Tam rekabet koşullarında, her firmanın piyasa fiyatı üzerinde ihmal edilebilir bir etkiye sahip olduğuna inanılmaktadır. Monopol altında ise, firmanın çıktı kararı piyasa fiyatının temel belirleyicisidir.

Piyasa yoğunlaşmasına bağlı olarak şekillenen rekabetin ölçülmesine ilişkin iki genel yaklaşım ileri sürülmüştür. Yapısalci yaklaşım rekabetin derecesini piyasanın türü ile ilişkilendirirken, yapısal olmayan yaklaşım piyasada yer alan firma davranışlarına bakarak bir sonuç ortaya koymaktadır.

Yapısalci yaklaşıma göre, yoğunlaşmanın mevcut olduğu bir piyasada pareto optimilite¹ sağlanamamaktadır. Bir piyasa ne kadar çok tekel özelliği gösteriyorsa o piyasada maliyetlere göre daha yüksek fiyatlar belirlenecek, kaynakların yanlış tahsisi gerçekleşecek ve refah kayıpları o denli büyük olacaktır (Browning ve Zupan, 2014: 317). Sonuç itibarıyla iktisadi kaynaklar ve çıktı faaliyetleri tek/az sayıda satıcı tarafından yönlendirildiği için piyasa rekabeti zarar görecektir.

Yapısalci yaklaşım çerçevesinde piyasa yoğunlaşma seviyesini ve/veya piyasa yapısını belirlemeye yönelik en sık kullanılan yöntemlerin başında piyasa yoğunlaşma endeksleri gelmektedir. Piyasa yoğunlaşma endeksleri, piyasa gücünün belirlenmesinde yararlı ve pratik göstergeler sağlamaktadır. Buna karşın endeks hesaplamalarında sadece firmaların piyasa satış rakamları kullanıldığı için maliyet, talep, arz vb. ekonomik değişkenler veya bu değişkenlerde meydana gelen değişimlerle herhangi bir sistematik ilişkisi bulunmamaktadır. Bu bağlamda, bir firmanın pazar gücünün belirlenmesinde, müşteri sayısı, pazar çevresi, ürün farklılaştırma gibi faktörler ile ele alındığında çok daha yararlı olmaktadır (Durukan ve Hamurcu, 2009: 76-77). Teknolojinin üretimin her aşamasında kullanılması, ekonomide daha yüksek katma değer yaratarak küresel pazarda rekabet üstünlüğü sağlamaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’de bilgi ve teknoloji gelişiminin sağlanması amacıyla firmalara uygulanan teşvik ve destekler ciddi boyutlara ulaşmış ve yeni firmaların piyasaya girişi desteklenmiştir (Saridoğan, 2020: 498).

Çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. Birincisi Borsa İstanbul bilişim endeksine kayıtlı firmaların net satış rakamlarını kullanarak piyasa yoğunlaşma düzeyini çeşitli endeksler yardımıyla belirlemektedir. İkincisi ise elde edilen piyasa yoğunlaşma rakamlarına göre bilişim sektöründeki piyasa yapısını ortaya koymaktır. Literatürde farklı sektörlerde piyasa yoğunlaşması düzeyini ortaya koyan çok sayıda çalışma mevcuttur ancak Türkiye’de

¹ Herhangi bir olası değişim sürecinde, herhangi bir kişinin diğerinin kaybına neden olmaksızın kendi durumunu iyileştirmesinin imkânsız olduğu durumlardaki kaynak tahsisidir (Browning ve Zupan, 2014: 550).

faaliyet gösteren BİST bilişim endeksine kayıtlı bilişim firmaları üzerine yapılan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu bağlamda ilgili literatüre katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde piyasa yoğunlaşması ile ilgili teorik arka plan ve yapısalcı yaklaşıma dayalı yoğunlaşma endeksleri tanımlarına yer verilmiştir. İkinci bölümde konu ile ilgili literatür özetlenmiştir. Üçüncü bölümde çalışmanın yöntemi-veri seti tanıtılarak yoğunlaşma endeksleri bağlamında elde edilen bulgular ortaya koyulmuştur.

1. PİYASA YOĞUNLAŞMA ENDEKSLERİ

Piyasa yoğunlaşması, bir firmanın piyasadaki davranışını belirleyen piyasa yapısının önemli bir unsurudur. Piyasa yoğunlaşması, bir sektörün veya pazarın o sektörle ilgilenen az sayıdaki önde gelen üreticisi tarafından kontrol edildiği durum anlamına gelmektedir (Shughart, 2008).

Piyasa yoğunlaşmasının ölçümü ile ilgili Yapı-Davranış-Performans (SCP) yaklaşımı (yapısal) ve Yeni Ampirik Endüstriyel Organizasyon (NEIO) yaklaşımı (yapısal olmayan) olmak üzere iki genel paradigma bulunmaktadır. Mason (1939) ve Bain (1951) tarafından geliştirilen geleneksel endüstriyel organizasyona dayalı SCP yaklaşımı, firmaların davranış ve performanslarını faaliyet gösterdikleri piyasanın yapısal özellikleri bakımından ele almaktadır. Bir piyasanın yapısal özellikleri ise firma sayısı, firmaların mutlak ve göreceli büyüklükleri, piyasaya giriş-çıkış koşulları ve ürün farklılaşması gibi unsurları kapsamaktadır.

SCP yaklaşımına göre piyasa yapısı firma davranışlarını doğrudan etkilemektedir. Firmalar piyasanın kendine has yapısını dikkate alarak fiyatlandırma stratejileri, gizli anlaşmalar, ürün kalitesi ve reklam harcamaları gibi diğer stratejik kararları almaktadır (Leon, 2015: 10). SCP yaklaşımının öncülerinden Bain'e (1951) göre, piyasa yoğunlaşmasının yüksek olduğu oligopolist endüstrilerdeki firmaların ortalama kar oranı, yoğunlaşmanın düşük olduğu oligopollerden veya atomistik yapıya sahip endüstrilerdeki firmalardan daha yüksek olma eğiliminde olacaktır. Bain'in (1951) geleneksel fiyat teorisinden hareketle geliştirdiği bu hipoteze göre, tekelci bir firma veya açık/zımnı gizli anlaşma ile çalışan bir grup oligopolist, uzun vadeli dengede maksimum fazla kar toplama içgüdüğü ile hareket edecektir. Firmaların bu davranışı neticesinde piyasa etkinliği azalarak rekabet düzeyi zarar görecektir.

Bain (1951), piyasa yoğunlaşmasının yanı sıra firmaların yüksek kar elde etmesinin bir başka nedeni olarak piyasaya giriş ve çıkış engellerini öne sürmüştür. Piyasadaki firmaların giriş ve çıkış engelleriyle korunabildikleri sürece normalüstü kârların devam edeceğini, piyasaya giriş ve çıkışların serbest olması durumunda ise yüksek kârların zamanla ortadan kalkacağını ifade etmiştir (Gündoğdu, 2011: 31). Sonuç olarak firmaların piyasa hareketlerinin herhangi bir kısıtlamaya tabi olmaması etkin bir rekabet ortamına zemin hazırlayacaktır.

Yapısal yaklaşım içerisinde yer alan ancak geleneksel SCP paradigmasına karşıt bir görüş olarak ortaya çıkan Etkinlik Yapısı (ES) hipotezi Dempsey (1973) tarafından geliştirilmiştir. Etkinlik hipotezi, üretimde daha yüksek verime sahip firmaların daha fazla pazar payına sahip olacağı ve dolayısıyla daha fazla kar elde edeceği üzerine kuruludur. Bain'in

(1956) hipotezine göre yoğunlaşma, gizli anlaşmalar gibi firmalar arası iş birliği sonucu ortaya çıkarken, Dempsey'in hipotezine göre Ar-Ge ve yenilik çalışmaları gibi firmaların etkinliğini artıran faaliyetler sonucu ortaya çıkmaktadır. Dempsey'e (1973) göre etkin firmalar etkin olmayan firmalara karşı bir rekabet üstünlüğü elde ederek zamanla piyasadan çekilmelerine neden olacak ve azalan firma sayısına bağlı olarak piyasada yoğunlaşma seviyesi artacaktır.

Bain (1956) ve Dempsey (1973) hipotezlerinin eksiklerinden yola çıkılarak geliştirilen Yeni Ampirik Endüstriyel Organizasyon (NEIO) yaklaşımı, tüketici ve firma davranışlarını modellemek ve analiz etmek amacıyla geliştirilmiştir. Bu yaklaşım piyasa gücünü analiz ederken, diğer yaklaşımlardan farklı olarak piyasa yapısını içsel olarak ele alır ve piyasa gücünün derecesini, piyasa fiyatı ile marjinal maliyet arasındaki fark ile ilişkilendirir (İldırar ve Kıral, 2018: 97). NEIO yaklaşımının yapısal yaklaşımdan ayrıldığı temel noktalardan birisi de yoğunlaşmanın yüksek olduğu piyasaların aynı zamanda rekabetçi bir yapı gösterebilmesidir.

Yapısal yaklaşım çerçevesinde rekabet düzeyini ölçmek ve piyasa yapısını belirlemek amacı ile yoğunlaşma endeksleri kullanılmaktadır. Çalışmada ele alınan Firma Yoğunlaşma Oranı (CR), Herfindahl-Hirschman endeksi, Entropy ölçümü, Hannah-Kay endeksi ve Gini endekslerine ait tanımlara aşağıdaki başlıklarda yer verilmiştir.

1.1. Firma Yoğunlaşma Oranı (CR)

Firma yoğunlaşma oranı basit hesaplama tekniği ve kolay elde edilebilir veri gereksinimi nedeniyle en çok kullanılan yoğunlaşma endeksleri arasında yer almaktadır. Bu hesaplama yönteminde sektördeki en büyük paya sahip üç, dört, beş vb. sayıdaki firmanın pazar paylarının kümülatif toplamı ele alınmaktadır. Firma sayısı belirleme aşamasında kesin bir kural bulunmamaktadır. Piyasadaki en büyük k kadar firmanın pazar paylarının toplamı ile oluşturulan CR oranı (1) numaralı denklemdeki şekilde ifade edilmektedir (Bikker ve Haaf, 2002: 6):

$$CR_k = \sum_{i=1}^k S_i \quad (1)$$

(1) numaralı denklemde yer alan k seçilen en büyük firmaların sayısını, S_i piyasadaki herhangi bir firmanın belirlenen ölçüt bazında piyasa payını ifade etmektedir. CR_k yoğunlaşma oranı, yoğunlaşma eğrisi üzerinde bir nokta olarak kabul edilmekte ve sıfır ile bir arasında değişen tek boyutlu bir ölçüyü göstermektedir. Oranın değeri bire yaklaştıkça k adet büyük firmanın piyasadaki kontrol gücünün arttığı sonucuna varılmaktadır.

Türkiye İstatistik Kurumu sanayi ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşma düzeyini CR_4 olarak hesaplamaktadır. Yoğunlaşma düzeylerine göre; $CR_4 < 0,3$ ise düşük derecede yoğunlaşma, $0,3 \leq CR_4 < 0,5$ ise orta derecede yoğunlaşma, $0,5 \leq CR_4 < 0,7$ ise yüksek derecede yoğunlaşma, $CR_4 \geq 0,7$ ise çok yüksek derecede yoğunlaşma olarak belirlenmektedir. Bu

bağlamda, çalışmada elde edilen CR oranları TÜİK'in sistemine benzer şekilde yorumlanacaktır.

1.2. Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI)

Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI) kolay hesaplama yöntemi ve piyasadaki küçük veya büyük tüm firmaların pazar paylarını dikkate aldığı için literatürde çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Öyle ki 1982'de, ABD Adalet Bakanlığı şirket birleşmelerindeki anti tröst hareketleri izlemek amacıyla endeksi yönergelerine almış ve endüstriyel yoğunlaşmanın standart ölçüsü haline getirmiştir (Singh, 2012: 106).

HHI endeksi piyasadaki tüm firmaların pazar paylarının karelerinin toplamı kullanılarak hesaplanmaktadır. Endeksin en basit hali ile matematiksel formuna (2) numaralı denklemde yer verilmiştir (Bikker ve Haaf, 2002: 7):

$$HHI = \sum_{i=1}^n S_i^2 \quad (2)$$

Denklemdaki S_i^2 piyasadaki i 'inci firmanın pazar payının karesini ifade etmektedir. HHI endeksinde firmaların pazar paylarının karelerinin alınması, pazar payı daha yüksek olan firmaların daha ağırlıklı temsil edilmesini sağlamaktadır. HH endeksi firmaların pazar paylarının dışbükey bir fonksiyonudur (Shy 1995: 173) bir başka deyişle firmaların pazar payları değişimlerine karşı aynı ölçüde tepki vermektedir. Bu bağlamda endeks eşit olmayan pazar paylarına karşı son derece duyarlıdır.

HHI endeksinin CR yoğunlaşma oranına göre iki önemli üstünlüğü bulunmaktadır. Bunlardan ilki, endeks piyasanın asimetrisine oldukça duyarlıdır. Piyasadaki herhangi bir sayıdaki firma için, firmaların pazar payları eşit olduğunda en düşük değerini alırken, bir firma pazarda çok büyük bir paya sahip olduğunda en yüksek değerine ulaşmaktadır. İkinci önemli üstünlüğü ise piyasadaki her firmanın pazar payını yansıtmasıdır; böylece CR'den farklı olarak piyasa yoğunlaşmasının ölçülmesinde kaç firmanın önemli olduğunun önceden belirlenmesine gerek yoktur (Calkins, 1983: 404-405).

ABD Adalet Bakanlığı antitröst departmanı yönergelerinde, HHI endeksi 0 ile 0,150 arasında bir değer alırsa yoğunlaşma olmayan, 0,150 ile 0,250 arasında değer alırsa orta derecede yoğunlaşma ve 0,250 üzerinde değer alırsa yüksek derecede yoğunlaşma olduğu belirtilmiştir (U.S. Department of Justice and the Federal Trade Commission, 2010: 18).

1.3. Entropy Ölçümü

Entropy kelimesi 1865 yılında R.Clausius'un termodinamik bilimi ile ilgili çalışmaları sırasında literatüre kazandırılmıştır. Entropy, uzun yıllar fizik bilimi ile ilişkilendirildikten sonra 1948 yılında C.E. Shannon tarafından bilgi ölçülmesi araştırmalarında kullanılmıştır (Shu ve Tsao, 2001: 13-14). Shannon'ın belirsizlik kavramı üzerine kurduğu entropy ölçümü günümüzde iş ve finans, istatistik, ekonometri gibi birçok disiplinde sıklıkla yer almaktadır.

Piyasa yoğunlaşması kuramında kullanılan entropi ölçümü, firmaların pazar payları hakkındaki belirsizliklerinin bir ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Entropi ölçümünde piyasadaki tüm firmalar analize dahil edilmektedir ve her bir firmanın pazar payı ile bu payın logaritması çarpılmaktadır. Entropi ölçümünün basit matematiksel formuna (3) numaralı denklemde yer verilmiştir (Curry ve George, 1983: 208).

$$E = - \sum_{i=1}^N S^i \log S^i \quad (3)$$

Entropi katsayısı E , 0 ile \log_n arasında değerler almaktadır; E değeri ne kadar düşük tespit edilirse yoğunlaşması seviyesi o kadar yüksek olacaktır. Yüksek E değerlerinde ise yoğunlaşma seviyesi giderek azalmaktadır. Bu durum Entropi ölçümünün belirsizlik üzerine kurulu yorumundan kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, katsayı ne kadar yüksek ise, bir firmanın müşterilerini elinde tutması o kadar zor olmaktadır çünkü firma payları daha eşit bir şekilde dağılım göstermiştir. Tam tersi durumda yani E katsayısı sıfır ise maksimum yoğunlaşma bir başka deyişle tek bir firma vardır. Etkin rekabetin yokluğu bu firmanın belirsizlik katsayısını düşürerek müşterilerini elinde tutma imkânını yükseltmektedir.

1.4. Hannah-Kay Endeksi (HKI)

Hannah ve Kay (1977) CR yoğunlaşma endeksinin eksikliklerinden yola çıkarak bir yoğunlaşma endeksi önermişlerdir. Yazarlara göre bir yoğunlaşma endeksi oluşturulurken aşağıda belirtilen ilkeleri dikkate almak gerekmektedir:

- Endeks, yoğunlaşma eğrileri sıralaması ile uyumlu olmalıdır.
- Piyasada firmalar arası hasıla transferi ilkesi geçerli olmalıdır.
- Piyasaya giren küçük firmalar da yoğunlaşmayı azaltmalıdır.
- Firma birleşmeleri yoğunlaşmayı artırmalıdır.
- Tüketicilerin zevk ve tercihlerini değiştirmesi yoğunlaşmayı azaltmalıdır.
- Firmaların büyümesinde etkili olan faktörler yoğunlaşmayı artırmalıdır.
- Eğer s_j yeni bir firmanın payı ise, o zaman s_j 'nin yoğunlaşma endeksi üzerindeki etkisi zaman ilerledikçe küçülmelidir.

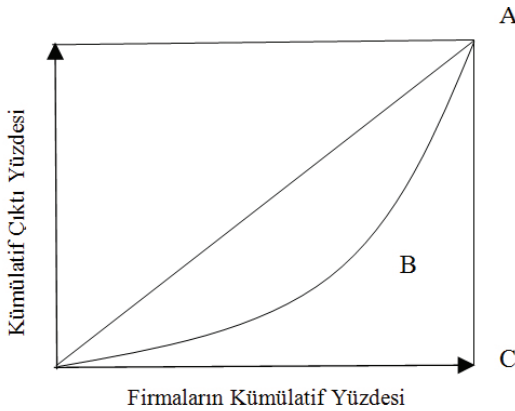
Hannay ve Kay yukarıda yer alan ilkeler doğrultusunda (4) numaralı denklemde yer alan yoğunlaşma endeksini oluşturmuştur.

$$n(\alpha) = \left(\sum_{i=1}^N S_i^\alpha \right)^{\frac{1}{1-\alpha}} \quad \alpha > 0 \quad \alpha \neq 1 \quad (4)$$

Yazarlar belirli bir miktar belirsizliğin yoğunlaşma kavramının özünde yer aldığını iddia ederek, fonksiyondaki α 'yı, siyaset bilimciler, sosyologlar veya iktisatçıların alternatif yoğunlaşma görüşlerini yansıtacak şekilde değişebilen bir parametre olarak tanımlamıştır. Hannah ve Kay'in (1977) oluşturdukları yoğunlaşma endeksi firma paylarının (S^i) yanı sıra α esneklik katsayısına bağlı olarak değişmektedir. α sıfıra yaklaştıkça endeks değeri firma sayısına yaklaşırken, α sonsuza gittikçe bir başka deyişle büyüdükçe, piyasadaki en büyük firmanın payının tersine eşit olacaktır. Genel olarak, α arttıkça, payı en büyük firmaların rolüne daha fazla ağırlık verilirken, α düştükçe küçük firmaların varlığı veya yokluğuna vurgu yapılmaktadır. α sabitken endekste ki değer artışı yoğunlaşmanın azaldığını, endeks değeri azalırken ise yoğunlaşmanın arttığı söylenebilmektedir.

1.5. Gini Yoğunlaşma Endeksi

Gini katsayısı bir dağılım içerisindeki eşitsizliği ölçmek için kullanılmaktadır. Katsayı 0 ile 1 arasında değerler almakta ve değeri "0" ise tam eşitliği, "1" ise tam eşitsizliği ifade etmektedir. Gini katsayısı ekonomi, sağlık bilimi, ekoloji, kimya ve mühendislik gibi çeşitli disiplinlerdeki eşitsizliklerin incelenmesinde sıkça kullanılmaktadır (Singh, 2012: 108).

Şekil 1. Lorenz Eğrisinden Gini Katsayısının Türetilmesi

Piyasa yoğunlaşma seviyesini ölçmek amacıyla kullanılan Gini katsayısı Lorenz eğrisi yardımı ile türetilmektedir. Şekil 1'de Lorenz eğrisi ile Gini katsayısı arasındaki ilişkinin grafiksel gösterimine yer verilmiştir.

Şekil 1'de, belirli bir piyasa için Lorenz eğrisi görülmekte ve firmalar piyasadaki firma sayısının bir yüzdesi olarak en küçüğünden en büyüğüne doğru kümelenmektedir. Lorenz eğrisi kümülatif çıktı yüzdesine bağlı olarak değişmekte ve 45 derecelik eğriden ne kadar fazla saparsa, firma büyüklüklerindeki eşitsizlik o kadar büyük olmaktadır.

Gini katsayısı, OBA ve OA arasındaki alanın ODA üçgenine bölünmesi sonucu elde edilir ve her bir Lorenz eğrisi karşısında farklı bir değer almaktadır. Örneğin, piyasadaki

tüm firmalar eşit büyüklükte olduğu zaman Gini katsayısı “0” değerini alır ve Lorenz eğrisi ile OA eğrisi ile özdeş olur (Ferguson ve Ferguson, 1994: 43).

Gini katsayısının matematiksel formu ise (5) numaralı denklemde gösterilmektedir (Lipczyński, 2017: 278).

$$G = \left\{ \frac{\sum_{n=1}^N \sum_{i=1}^n x_i}{0.5(N+1) \sum_{i=1}^N x_i} \right\} - 1 \quad (5)$$

X_i ; firmalar azalan büyüklük sırasına göre sıralandığında, i firmasının büyüklüğüdür. Büyüklük satışlar, varlıklar, istihdam veya başka bir uygun büyüklük göstergesi kullanılarak belirlenmektedir.

Aşağıda Tablo 1’de çalışmada kullanılan endekslere ait özet bilgilere yer verilmiştir. Tabloda görüleceği üzere her bir endeksin kendine has avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. SCP yapısal yaklaşıma bağlı yoğunlaşma endekslerinde ilgili piyasadaki firmaların satış hasılatı, üretim miktarı, kar oranları gibi belirli ölçütler kullanılarak nicel sonuçlar ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda çalışmada firmaların net satış rakamları kullanılarak endeks hesaplamaları gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: Yoğunlaşma Endeksleri Karşılaştırmaları

Endeks	Aralık	Avantajları	Dezavantajları	Yorum
CR	[0-1]	Hesaplanması kolaydır.	Sektördeki firmaların tamamı hesaplamada kullanılmaz.	Endeks 1’e yaklaştıkça piyasa Monopole benzemektedir.
HHI	[0-1]	Hesaplanması kolay, sektördeki tüm firmaları kapsamakta ve literatürde yaygın olarak kullanılmaktadır.	Yeni şirketlerin piyasaya girme olasılığını hesaba katmamaktadır. Ayrıca başta küçük firmalar olmak üzere tüm firmalara ait verileri toplamak zordur.	Endeks 1’e yaklaştıkça piyasa Monopole benzemektedir.
EM	[0-log _n]	Fizik ve bilgi teorisi dahil olmak üzere birçok alanda kullanılan genel bir endekstir. Matematiksel üstünlüğü vardır.	Diğer endeksler ile karşılaştırmak zordur çünkü izin aralığı sıfır ile bir arasında değildir.	Endeks 0’a yaklaştıkça piyasa Monopole benzemektedir
HKI	[1/S ₁ , n]	Sektördeki firmaların dağılımı önemlidir.	Endeks α parametresine çok duyarlıdır ancak parametreyi belirleme aşamasında kesin bir kural bulunmamaktadır.	Endekste ki değer artışı yoğunlaşmanın azaldığını bir başka deyişle rekabetin arttığını işaret etmektedir.
GI	[0-1]	Ekonomi, sağlık bilimi, ekoloji, kimya ve mühendislik gibi çeşitli disiplinlerdeki eşitsizliklerin incelenmesinde sıkça kullanılmaktadır.	Gini katsayısı hesaplamalarının geçerliliği, örneklerin büyüklüğüne bağlı olarak değişebilmektedir.	Katsayı 0 ise firmalar arasında tam eşitlik, 1 ise tam eşitsizliği ifade etmektedir. Değer 0’a yaklaştıkça rekabet artmaktadır.

Kaynak: İpek ve İpek, 2018: 457

CR: Firma Yoğunlaşma Oranı

HHI: Herfindahl-Hirshman Endeksi

EM: Entropy Ölçümü

HKI: Hannah-Kay Endeksi

GI: Gini Endeksi

2. LİTERATÜR

Piyasa yoğunlaşmasına yönelik öncü çalışmalarda bulunan Bain (1951), Amerikan imalat sektöründe yer alan firmaların 1936-1940 dönemindeki kar oranlarını kullanarak bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmanın sonuçları Amerikan imalat sektöründe yoğunlaşma ile kar düzeyleri arasında doğrudan ilişki olduğu, piyasaya hâkim firmaların karların büyük bir kısmını elinde tuttuğunu göstermektedir. Bain'in (1951) öncü çalışmasından sonra farklı sektörlerde farklı endeksler kullanılarak ulusal ve uluslararası düzeyde çok sayıda araştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar içerisinde BİST bilişim endeksine kayıtlı firmalara yönelik bir uygulamaya rastlanılmamıştır. Bu bağlamda çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Tablo 2'de, ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan uygulamalara ait bilgiler özetlenmiştir.

Tablo 2: Literatür Özeti

Yazar	Dönem	Sektör	Yöntem	Sonuç
Yurdakul ve Aktaş (2001)	1985-1997	Un Sanayi Sektörü	CR HHI	1985-1997 yılları arasında un sanayi sektöründeki yoğunlaşma oranı genel bir artış göstermekle birlikte çok düşük bir orandır. Bunun sonucu olarak bu piyasada çalışabilir bir rekabet oranı vardır.
Bikker ve Haaf (2002)	1988-1998	Avrupa Bankacılık Sektörü	PZ	Çalışmada Avrupa'da yer alan 5444 banka verileri kullanılmıştır. Bankaların geneli monopolcü rekabet yapısında iken, büyük bankaların küçük bankalara göre daha rekabetçi bir yapıya sahip oldukları tespit edilmiştir.
Kösekahyaoğlu (2007)	1980-2005	Dış Ticarete Ürün Yoğunlaşması	GH	1980'li yılların başlarında Türkiye ihracatının ürün çeşitliliğinde önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Gümrük Birliği Antlaşmasının 1996'da yürürlüğe girmesiyle, Türkiye ithalatının ürün dağılımında sadece küçük bir değişim yaşanırken ihracatın yapısında çok önemli değişiklikler yaşanmıştır.
Yayla (2007)	1995-2005	Bankacılık Sektörü	CR HHI EM CCI RHTI	Banka sektöründe yoğunlaşma 1995-1999 yılları arasında azalırken, 2000-2005 yılları arasında artmıştır.
Lechman (2010)	1998-2008	OECD Ülkeleri Bilgi ve İletişim Sektörü	CR HHI GI	BİT sektöründeki yoğunlaşma oldukça yüksektir, ancak bu yoğunlaşma birçok şirketin araştırma ve geliştirme harcamalarını finanse etmesine izin vermektedir.
Kaynak ve Ari (2011)	2003-2010	Otomotiv Sektörü	CR HHI	CR4'e göre yerli binek ve yerli hafif ticari, CR8'e göre ise yerli hafif ticari ve ithal hafif ticari araç sektöründe yüksek düzeyde yoğunlaşmanın olduğu görülmüştür. HH endeksinde ise yerli hafif ticari ve yerli binek araç sektöründe monopolcü rekabet piyasa yapısı söz konusu iken ithal binek ve ithal hafif ticari araç sektöründe düşük yoğunlaşma olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: (Devamı)

Yazar	Dönem	Sektör	Yöntem	Sonuç
Skridulytė ve Freitakas (2012)	2004-2010	Litvanya Bankacılık Sektörü	HHI GI	Herfindahl-Hirschman endeksine göre, Litvanya bankacılık sektörü tarafından farklı ekonomik faaliyetler için sağlanan kredilerin yoğunlaşma düzeyi kabul edilebilir düzeydedir. Gini katsayısının sonuçları, kredi portföyünün ekonomik faaliyet sektörleri tarafından eşit olmayan bir şekilde dağıldığını göstermektedir.
Singh (2012)	1979-80/ 2006-07	Hint İmalat Sektörü	HHI GI	Çalışmada Hindistan eyaletleri arasında dönem boyunca endüstriyel faaliyetlerdeki yoğunlaşmanın giderek arttığı görülmüştür.
Yıldız (2012)	2004-2010	Mobil İletişim	HHI	Türkiye’de, mobil iletişim sektöründe rekabetçi olmayan ve oligopol bir pazar yapısının olduğu görülmüş, ancak yıllar içerisinde rekabet düzeyinde yavaş da olsa artışların olduğu tespit edilmiştir.
Sarıbaş ve Tekiner (2015)	2011-2013	Sivil Havacılık Sektörü	CR HHI	Sektörde yoğunlaşmanın oldukça yüksek olduğu ve rekabet düzeyinin oligopol piyasalarına yakın olduğu tespit edilmiştir.
Kostakoğlu (2015)	2011-2014	İnternet Servis Sağlayıcıları	CR HHI EM	İnternet servis sağlayıcıları piyasasında yüksek düzeyde yoğunlaşmanın olduğu tespit edilmiştir.
Kaynak (2016)	2005-2015	İlaç Sektörü	CR HHI	Türk ilaç sektöründe CR4 ve CR8’e göre yoğunlaşma oranı düşük, HH indeksine göre ise hem yerli hem de ithal ilaç sektöründe yoğunlaşma oranının yüksek olmadığı tespit edilmiştir.
Tatlı (2018)	2005-2015	Beyaz Eşya Sektörü	CR HHI EM RHTI HKI GI	Yapılan analizler sonucunda Türk Beyaz Eşya Endüstrisinde yoğunlaşma oranının oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir ve rekabet düzeyi oligopol piyasalarına yakın olduğu saptanmıştır.
İldırar ve Kiral (2018)	2004-2017	Otomotiv Sektörü	CR HHI	CR4 yerli binek otomobil ve hafif ticari araç piyasasında yoğunlaşma çok yüksek, ithal binek ve ithal hafif ticari araç sektöründe ise nispeten çok daha düşüktür. HH endeksinde yerli binek araç sektöründe tekelleri rekabet, ithal binek ve ithal hafif ticari araç sektöründe rekabetçi yapı tespit edilmiştir.
Apan (2020)	2007-2018	Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları	CR HHI	GYO sektöründe 2007-2011 döneminde monopol piyasa, 2012-2018 döneminde ise oligopol bir piyasa yapısının olduğu tespit edilmiştir.

CCI: Kapsamlı Endüstriyel Yoğunlaşma Endeksi

CR: Firma Yoğunlaşma Oranı

GI: Gini Endeksi

HKI: Hannah-Kay Endeksi

PZ: Panzar Rooze Endeksi

EM: Entropy Ölçümü

GH: Gini-Hirschman Endeksi

HHI: Herfindahl-Hirschman Endeksi

RHTI: Rosenbluth/Hall Tideron Endeksi

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ-VERİ SETİ VE BULGULAR

Çalışmada Borsa İstanbul Bilişim endeksine kayıtlı firmaların² 2013-2019 dönemindeki net satış rakamları kullanılarak piyasa yapısı ve yoğunlaşma düzeyi incelenmiştir. Bu bağlamda, Firma Yoğunlaşma Oranlarından CR_3 ve CR_4 , Herfindahl-Hirschman endeksi, Entropy ölçümü, Hannah-Kay endeksi ve Gini endeksleri kullanılmıştır.

Türkiye bilişim sektöründe faaliyet gösteren firmaların yoğunlaşma seviyelerini belirlemek amacı ile hesaplanan endeks değerlerinin tamamı Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Yoğunlaşma Endeksleri Sonuçları

Yıl / Firma Sayısı	CR_3	CR_4	HHI	EM	HKI	GI
2013 / 13	40,28	43,61	0,202	1,66	4,929	0,847
2014 / 13	37,54	44,83	0,203	1,71	4,920	0,831
2015 / 13	30,66	43,02	0,220	1,64	4,544	0,832
2016 / 13	31,11	43,62	0,218	1,70	4,573	0,820
2017 / 14	30,26	43,36	0,217	1,73	4,604	0,822
2018 / 15	38,09	44,43	0,186	1,91	5,368	0,797
2019 / 17	39,03	44,05	0,191	1,89	5,234	0,819
	Orta Derecede Yoğunlaşma	Orta Derecede Yoğunlaşma	Orta Derecede Yoğunlaşma	Yoğunlaşma Dalgalanarak Azalmıştır.	Yoğunlaşma Dalgalanarak Azalmıştır.	Yoğunlaşma Dalgalanarak Azalmıştır.

CR: Firma Yoğunlaşma Oranı

HKI: Hannah-Kay Endeksi

HHI: Herfindahl-Hirschman Endeksi

GI: Gini Endeksi

EM: Entropy Ölçümü

Firma Yoğunlaşma Oranlarından CR_3 endeks sonuçlarına göre, 2013 yılında net satış rakamında en yüksek paya sahip üç firmanın piyasadaki tüm satışlara oranı %40,28 olarak hesaplanmıştır. Bir başka deyişle 2013 yılında net satış rakamlarının %40,28'i ilk üç firmada yoğunlaştığı görülmektedir. Bu oran ilerleyen yıllarda dalgalı bir seyir izleyerek 2019 yılında %39,03'e gerilemiştir. Bu gerilemenin arkasında yatan en önemli nedenlerden birisi sektöre yeni firmaların girmesi ve pazardan belirli bir pay elde etmeleridir. Dönem boyunca hesaplanan değerler $0,3 \leq CR_3 < 0,5$ aralığında yer aldığından piyasanın orta derecede yoğunlaşmış ve monopolcü rekabete yakın bir piyasa olduğu belirlenmiştir.

CR_4 Firma Yoğunlaşma Oranı da CR_3 endeksine benzer sonuçlar vermekle beraber piyasadaki en büyük dört firma dikkate alındığından oranlar bir miktar yükselmiştir. Ayrıca CR_3 endeksinden farklı olarak 2013 yılında %43,61 olan oran 2019 yılında %44,05'e yükselmiştir dolayısıyla piyasaya yeni firmalar girmesine rağmen yoğunlaşma seviyesinin bir miktar arttığı tespit edilmiştir. Bu durum piyasaya sonradan giren firmaların pazardan elde

² ALCATEL, ARENA, ARMDA, DATAGATE, DESPEC, ESCOM, FONET, INDES, KFEIN, KAREL, KRONT, LINK, LOGO, NETAS, PAPIL, PKART, SMART

ettikleri payın en büyük dördüncü firmanın pazar payından daha az olduğunu göstermektedir. CR₄ endeksi izlenen dönem boyunca 0,3 ile 0,5 arasında değer aldığından piyasanın orta derecede yoğunlaşmış ve monopolcü rekabete yakın bir piyasa olduğu söylenebilmektedir.

Piyasada faaliyet gösteren tüm firmaların verileri ile hesaplanan HHI endeksi en düşük 0,186 ve en yüksek 0,220 olmak üzere dalgalı bir seyir izlemiştir. 2013-2019 döneminde elde edilen tüm oranlar 1500 ile 2500 arasında değer almaktadır. Böylece sektörün orta derecede yoğunlaşmış ve orta düzey rekabetin görüldüğü bir piyasa olduğu tespit edilmiştir.

Entropy ölçümünde hesaplanan değer arttıkça yoğunlaşmanın azaldığı bir başka deyişle rekabetin arttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Tablo 2'deki EM oranları incelendiğinde 2013 yılında 1,66 olan değer 2019 yılında 1,89'a yükseldiği görülmektedir. Bu bağlamda sektörde yoğunlaşmanın zamanla azaldığı ve rekabetin arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

HK endeksi, Entropy ölçümüne benzer şekilde endekste ki değer artışının yoğunlaşmanın azaldığını, değer azalışının ise yoğunlaşmanın arttığını göstermektedir. HK endeks sonuçlarına göre 2013 yılında 4,929 olan değer yaklaşık üç puan artarak 5,234 değerine ulaşmıştır. Böylece yoğunlaşma yıllar itibarıyla dalgalanarak azalmış ve daha etkin bir rekabet ortamı gerçekleşmiştir.

Piyasa yoğunlaşma seviyesini ölçmek amacıyla kullanılan bir diğer gösterge Gini katsayısıdır. Gini katsayısı yorumlanırken katsayı ne kadar çok sıfıra yakınsa firmalar arası eşitliğin o kadar sağlanmış olduğu ifade edilmektedir. Tablo 1'in son sütununda yer alan Gini katsayıları tüm yıllarda bire daha yakın tespit edilmiştir. Dolayısıyla firmalar arasında yüksek oranda bir eşitsizliğin olduğu söylenebilmektedir. Ancak bu eşitsizlik yıllar itibarı ile düzelmiş bir başka deyişle yoğunlaşma kısmen azalmıştır.

Tablo 3'teki endeks sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'deki bilişim sektörünün orta derecede yoğunlaştığı ve monopolcü rekabet piyasasına yakın bir yapıda olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bilgi ve teknoloji yoğun üretim yöntemlerinin kullanılması üretim maliyetlerini azaltırken verimlilik artışlarının da önünü açmaktadır. Teknoloji, katma değeri yüksek mal üretimi ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğü sağlamada vazgeçilmez bir faktördür. Teknoloji sektörü ekonomik etkilerinin yanı sıra toplumsal hayatta sağladığı kolaylıklar nedeni ile ülkelerin gelişimine en çok destek verdiği sektörlerin başında gelmektedir. Bilişim ve teknoloji firmaları bilgi toplumuna ulaşma yolundaki en önemli temsilcilerdir. TÜİK'in 2018 yılında yayımladığı araştırma geliştirme faaliyetleri araştırmasına göre, Ar-Ge harcamalarında mali ve mali olmayan firmalar %60,4 ile en büyük paya sahipken ikinci sırada %30,3 ile yükseköğretim kurumları yer almaktadır.

Türkiye'nin teknoloji politikaları 2000'li yılların başlarından itibaren özel sektöre yol gösterici ve teşvik edici bir anlayışla üretilmeye çalışılmıştır. Gerçekleştirilen geniş kap-

samlı teşvik uygulamaları bilişim ve teknoloji firmalarının güçlenmelerine katkıda bulunurken sektörün yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Çalışmada Borsa İstanbul bilişim endeksine kayıtlı firmaların net satış rakamları kullanılarak piyasanın yoğunlaşma seviyesi ve türü belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Yapısalci Yaklaşım çerçevesinde ele alınan Firma Yoğunlaşma Oranları CR3 ve CR4, Herfindahl-Hirschman endeksi, Entropy ölçümü, Hannah-Kay endeksi ve Gini endeksleri kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre 2013-2019 döneminde Türk bilişim sektörünün orta derecede yoğunlaştığı ve monopolcü rekabet piyasası özellikleri gösterdiği tespit edilmiştir.

Türkiye’de teknoloji ve bilişim firmalarını desteklemek amacıyla, vergisel teşvikler ve Ar-Ge proje destekleri uzun yıllardır uygulanmaktadır. 90’lı yıllara kadar uygulanan kamu ağırlıklı Ar-Ge ve yenilik yatırımları 2000’li yıllardan itibaren özel sektör faaliyetlerine yönelik yoğun bir teşvik politikasına dönüşmüştür. Uygulanan politikalar piyasaya yeni firmaların girmesini teşvik ederken aynı zamanda sektörün daha rekabetçi bir görünüm sergilemesini sağlamıştır. Sonuç olarak, artan firma sayısı ve etkin rekabet koşulları piyasadaki yüksek yoğunlaşmanın önüne geçmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Apan, M. (2020). Gayrimenkul Yatırım Ortaklıklarının Piyasa Yapısı ve Yoğunlaşma Düzeylerinin Analizi: Borsa İstanbul'dan Kanıtlar, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (Özel Sayı), 235-250.
- Bain, J. (1951). Relation of Profit Rate to Industry Concentration: American Manufacturing, 1936-1940, *The Quarterly Journal of Economics*, 65(3), 293-324.
- Bikker, J. & Haaf, K. (2002). Measures of Competition and Concentration in the Banking Industry: A Review of the Literature, *Economic & Financial Modelling*, 9(2), 53-98.
- Browning, E. K. & Zupan, M. (2014). *Mikro İktisat: Teori ve Uygulamalar*, (Çev. edt: Recep Kök), Ankara: Nobel Yayınevi.
- Calkins, S. (1983). The New Merger Guidelines and the Herfindahl-Hirschman Index, *California Law Review*, 71(2), 402-429.
- Curry, B. & George, K. D. (1983). Industrial Concentration: A Survey, *The Journal of Industrial Economics*, 31(3), 203-255
- Demsetz, H. (1973). Industry Structure, Market Rivalry and Public Policy, *Journal of Law and Economics*, (16), 1-10.
- Durukan, T. & Hamurcu, Ç. (2009). Mobil İletişimde Pazar Yoğunlaşması, *Journal of Black Sea Studies*, (6) 22, 75-86.
- Ferguson, P. R. & Ferguson, G. J. (1994). *Market Concentration. In: Industrial Economics*, Palgrave, London.
- Gündoğdu, B. (2011). *Türk Bankacılık Sektöründe Yoğunlaşma ve Rekabet*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ildırar, M. & Kırıl, E. (2018). Piyasa Yapısı ve Yoğunlaşma: Türk Otomotiv Sektörü Üzerine Bir Analiz, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 93-117.
- İpek, E. & İpek, Ö. (2018). Market Structure of the Turkish Pharmaceutical Industry, *Business and Economics Research Journal*, 9(3), 449-462.
- Kaynak, S. & Ari, Y. O. (2011). Türk Otomotiv Sektöründe Yoğunlaşma: Binek ve Hafif Ticari Araçlar Üzerine Bir Uygulama, *Ekonomik Yaklaşım*, 22(80), 39-58.
- Kaynak, S. (2016). Giyim Eşyası İmalatı Piyasa Yapısı ve Yoğunlaşma Oranı: Türkiye'nin İlk 500 Sanayi Kuruluşu Üzerine Bir Uygulama, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(30), 21-37.
- Kostakoğlu, S. F. (2015). İnternet Servis Sağlayıcıları Piyasasına Yönelik Yoğunlaşma Analizi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(25), 129-140.
- Kösekahyaoglu, L. (2007). Türkiye Dış Ticaretinde Ürün ve Ülke Bazında Yoğunlaşma: 1980-2005 Dönemi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (36), 15-34.
- Lechman, E. (2010). Concentration in ICTs sector – Cross Country Analysis, *Munich Personal RePEc Archive*. MPRA Paper No. 37488.
- Leon, F. (2015). Measuring Competition in Banking: A Critical Review of Methods, *Etudes et Documents No: 12*, CERDI.
- Lipczyński, J., Wilson, O. S. J. & Goddard, J. (2017). *Industrial Organization: Competition, Strategy, Policy*, Pearson Education Limited.

- Mason, E. (1939). Price and Production Policies of Large-Scale Enterprise, *The American Economic Review*, 29(1), 61-74.
- Sarıbaş, H. & Tekiner, İ. (2015). Türkiye Sivil Havacılık Sektöründe Yoğunlaşma, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52 (610), 21-33.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2020). Türkiye’de Kamu Ar-Ge ve Yenilik Politikalarındaki Dönüşüm Sürecinin Etkileri, Ekonomik Finansal ve Mali Politikaların Uygulamadaki Yansımaları, Karabulut Ş., Ed., Gazi Kitabevi, Ankara, 493-518.
- Shughart, W. F. II (2008), *Industrial Concentration*, <https://www.econlib.org/library/Enc/IndustrialConcentration.html>, (21.09.2021).
- Shu-Cherng, F. & Tsao, H. S. J. (2001). *Entropy Optimization: Shannon Measure Of Entropy and Its Properties*, In: Encyclopedia of Optimization, Springer, Boston, MA. 1-64.
- Shy, O. (1995). *Industrial Organization: Theory and Applications*, New York: MIT Press.
- Singh, F. (2012). Economic Reforms and Industrial Concentration In Indian Manufacturing Sector: An Inter-Temporal Analysis, *International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research*, 1(7), 36-53.
- Skridulytė, R. & Freitakas, E. (2012). The Measurement of Concentration Risk in Loan Portfolios, *Recent Issues in Economic Development*, 5(1), 51-61.
- Tatlı, H. (2018). Piyasa Yoğunluğunun Ölçülmesi: Beyaz Eşya Sektörü Üzerine Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16 (1), 64-84.
- U.S. Department of Justice and the Federal Trade Commission (2010), *Horizontal Merger Guidelines*.
- Yayla, M. (2007). Türk Bankacılık Sektöründe Yoğunlaşma ve Rekabet: 1995- 2005, Bankacılık ve Finansal Piyasalar, 1(1), 35-61.
- Yıldız, F. (2012). Türkiye’de Mobil Telekomünikasyon ve Genişbant İnternet Hizmetleri Sektöründe Pazar Yoğunlaşmasının Analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3 (6), 47-72.
- Yurdakul, P. & Aktaş, E. (2001). Türkiye’de Un Sanayi Sektörünün Analizi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(8), 261-274.

TOPLUMSAL KÜLTÜR İLE ALGILANAN TAKIM PERFORMANSI ARASINDAKİ İLİŞKİDE GÜVENİN ARACILIK ROLÜ^{*,**}

THE MEDIATING ROLE OF THE TRUST IN RELATIONSHIP BETWEEN NATIONAL CULTURE AND PERCEIVED TEAM PERFORMANCE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Tülay İLHAN NAS^{***}
Fatma Betül ŞÜKÜR^{****}

Öz:

Bu çalışmada, bireycilik ve ortaklaşa davranışçılık boyutunda toplumsal kültür değerlerinin algılanan takım performansı üzerindeki etkisi, bireyler arası güven düzeyinin aracılık rolü de dikkate alınarak araştırılmaktadır. Çalışmanın amacına yönelik olarak geliştirilen hipotezler, üretim sektöründen 19 ve hizmet sektöründen 15 takım olmak üzere toplamda 34 takımı temsil eden 167 takım üyesinden elde edilen veriler ışığında test edilmiştir. Soru kağıdı formu ile toplanan verilerin incelenmesinde regresyon analizlerinden yararlanılmıştır. Analiz bulgularına göre, hem bireycilik hem de ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler takım performansını artırmaktadır. Bireycilik ve ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ile algılanan takım performansı arasındaki ilişkide bireyler arası güvenin kısmi aracılık rolü bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bireycilik, Ortaklaşa Davranışçılık, Güven, Algılanan Takım Performansı, Kültür.

Abstract:

This study examines the effects of individualism and collectivism cultural dimensions on perceived team performance by taking account to the mediating role of the level of trust. Hypotheses developed for the purpose of the study were tested in the light of data obtained from 167 team members representing 34 teams in total, 19 from the production sector and 15 from the service sector. Regression analysis was used to analyze the data collected with the questionnaire form. According to the findings, cultural values in both individualism and collective dimensions increase team performance. In the relationship between cultural values and perceived team performance in individualism and collectivism dimensions, there are the mediating role of the trust partially.

Keywords: Individualism, Collectivism, Trust, Perceived Team Performance, Culture.

* Makale Geliş Tarihi: 07.02.2021

Makale Kabul Tarihi: 03.06.2021

** Bu çalışma, danışmanlığını Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS'ın yürüttüğü, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Tezli Yüksek Lisans Programında Fatma Betül ŞÜKÜR tarafından 2019 yılında tamamlanan "Toplumsal Kültür ve Algılanan Takım Performansı Arasındaki İlişkide Güvenin Aracılık Rolü" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

*** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, tulayilhan@yahoo.com, orcid.org/0000-0002-6264-7948

**** Öğr. Gör., Bayburt Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, fbsukur@yahoo.com, orcid.org/0000-0001-6240-4260

GİRİŞ

Bu çalışma, toplumsal kültürün algılanan takım performansı üzerindeki etkisini, bireyler arası güven düzeyinin aracılık etkisini de dikkate alarak irdelemeyi amaçlamaktadır. Günümüzde örgütlerde hiyerarşik yapıların yerini esnek yapılar almaya başladıkça takımların önemi artmaktadır. Takım çalışması olmadan esnek yapıların işleyişi imkansızlaşmaktadır. Firmaların kurumsal performanslarının gelişmesi de takımlar düzeyinde performans gelişmesi ile mümkün olmaktadır.

Takımlar, işletmelerin stratejik amaçlarını gerçekleştirirken çalışanları motive ederek, bilgi ve iş süreçlerinin performansına katkı sağlamak ve bu bağlamda ortak iş mükemmelliğinin gerçekleşmesi yönünde olanakları artırmaktadırlar (Demir ve Çavuş, 2009: 120). İşletmelerin kendi başarılarını artıracak çalışmaları yapmaları yaşadığımız çağın gelişen ve değişen çevre koşullarında zorunlu hale gelmektedir. İşletmeler takım çalışması yöntemiyle mevcut çalışanlarının motivasyonlarını yükseltirken, çalışanlarının arasındaki bağı kuvvetlendirmekte ve örgüt içerisindeki olası iletişim kopukluklarına engel olarak personelinin hem bireysel hem takım hem de örgütsel olarak performansının yükselmesini sağlamaktadırlar (Ergun Özler ve Koparan, 2006: 4).

Takım performansını ele alan yazın incelendiğinde, çalışmaların önemli bir kısmının takım performansını etkileyen liderlik, uyum, etkinlik, iletişim, işbirliği, eğitim, etkin çalışma, tutumlar ve heterojenlik gibi konulara odaklandığı görülmektedir (Hackman, 1990; Ancona ve Caldwell, 1992; Katzenbach ve Smith, 1998; Mohrman vd., 1995; Jhen ve Chatman, 2000; Bass vd., 2003; Stewart, 2006; Ross vd., 2008). Takım performansını tahmin edici unsurlar arasında yer alan takım yapısını daha işlevsel hale getirmek için yüzeysel (yaş, cinsiyet gibi) demografik özelliklerin kullanıldığı çalışmalar ise genellikle bu etkiyi ortaya koyma noktasında başarısız olmuşlardır. Araştırmalar, takımlar bağlamında kişisel değerlerin etkisini anlamının önemli olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü değerler, bireysel performansın ve takım performansının potansiyel olarak yararlı tahmin edicileri olmaktadır. Takımlarda kişisel değerler ve performans arasında bir ilişki olduğuna dair yaygın olarak paylaşılan inanca rağmen, bu ilişkiyle ilgili araştırmalar sınırlı kalmıştır (Glew, 2009; 671). Takım üyelerinin kişisel değerleri üzerinde etkisi olan ana kriterlerden biri de içinde yetiştikleri, doğru ve yanlışlarını belirleyen, davranışlarını şekillendiren toplumsal kültürleridir. O nedenle ilgili yazında toplumsal kültür ile takım performansı arasındaki ilişkiyi ele alan sınırlı sayıda da olsa çalışma bulunmaktadır (Gundlach vd., 2006). Önerilen çalışmada da, atıf yapılan çalışmaların ötesine gidilerek ve alandaki gelişmeler de göz önünde bulundurulurken toplumsal kültür ile takım performansı arasındaki ilişki daha ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmaktadır.

Çalışmayı iki ana araştırma sorusu yönlendirmektedir; (1) Hem bireycilik hem de ortaklaşa davranışçılık boyutunda toplumsal kültür değerleri takımın algılanan performansını nasıl etkilemektedir? Gerek ilgili yazında gerekse uygulamada takım performansının toplumsal kültür ile ilişkisi olup olmadığı ile ilgili fikir birliğine henüz varılamamıştır. Bir

kısım araştırmacı başarılı takımların, takımı oluşturan bireylerin yetiştiği toplumun kültürel eğilimleri ile ilişkili olduğunu ileri sürmektedir (Wagner, 1995; Eby ve Dobbins, 1997; Driskell ve Salas 1992; Miles, 2000; Gundlach vd. 2006; Jackson vd., 2006; Wagner vd., 2011). Ortaklaşa davranışçı toplumlarda bireyler kişisel çıkarlarından ziyade “biz” mantığından hareket ettikleri ve çocukluklarından itibaren takım sporlarına yönlendirildikleri için söz konusu bireylerin oluşturdukları takımların performansının yüksek olması beklenmektedir (Kabasakal ve Bodur, 1998: 13). Ancak ortaklaşa davranışçı kültürel özellikleri taşıyan Türk kökenli firmalar, takım ruhunu oluşturmada büyük sorunlar yaşadıklarını ve takım performanslarının düşük olduğunu her fırsatta dile getirmektedirler (Sargut, 2015: 226-227). Bireyci toplum özelliklerinin daha baskın olduğu Batı toplumlarında ise takım performanslarının daha yüksek olduğu görülmektedir (Kağıtçıbaşı, 2012: 309). Bu çalışmayla da Türkiye’de firmaların takım çalışmalarını yaşatamama ve düşük/yüksek takım performans nedenleri toplumsal kültür düzeyinde irdelenmeye çalışılmaktadır.

İlgili yazında bireycilik ortaklaşa davranışçılık kültürel boyutu takım performansı ile en sık ilişkilendirilen toplumsal kültür boyutudur (Gundlach vd., 2006). Söz konusu boyutların takım performansı üzerinde belirgin bir etki yarattığı görülmektedir. Kültürel farklılıklara yönelik karşılaştırmalı birçok çalışmanın temel boyutlarından biri olan ve hatta sosyal davranışta kültürel farkın en önemli tek boyutu olarak belirtilen bireycilik / ortaklaşa davranışçılık boyutu, güven eğilimiyle de en sık ilişkilendirilen boyut olmaktadır (Erdem, 2003: 170). Dolayısıyla takım performansını açıklamada büyük önem sahip olacağı düşüncesiyle toplumsal kültür alt boyutları olarak bireycilik ve ortaklaşa davranışçılık boyutu ele alınmaktadır.

(2) Toplumsal kültürün (ortaklaşa davranışçı kültürel boyutunda) takım performansı üzerindeki etkisine bireyler arası güven aracılık etmekte midir? Takımlar güven duygusu esasına dayalı olarak kurulmakta ve güven, yüksek performanslı takımların temel yapı taşıını oluşturmaktadır. Güven, bireyler arasında açık iletişime imkan tanıyarak sorunların çözümünü kolaylaştırmakta ve ortak kararların alınmasını sağlayarak takımın performansını yükseltmektedir (Dengiz, 2000: 224; Demir ve Çavuş, 2009: 120). Dolayısıyla güven duygusu takım performansını etkileyen önemli bir boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. Güven duygusunu ise temelde toplumsal kültür biçimlendirmektedir. Diğer bir ifadeyle, toplumsal kültürün bireyler arası güven düzeyini etkilemesi ve güvenin de performans üzerinde etkili olması beklenmektedir (McAllister, 1995; Costa, 2003). Bu çalışmada da güvenin aracılık rolü dikkate alınarak takım performansına ilişkin daha derin ve gerçekçi bilgiler ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Bu bağlamda çalışma, toplumsal kültürün algılanan takım performansı üzerindeki etkisini, bireyler arası güven düzeyinin aracılık etkisini de dikkate alarak irdelemeyi amaçlamaktadır.

Bu amaç çerçevesinde çalışmada; araştırma modelinin ve ilişkilerin sunulacağı ilk bölümde, kültür, takım performansı ve güven konuları ve etkileri tartışılacaktır. Daha sonra,

değişkenler arası doğrudan ve aracı etkilere ilişkin geliştirilen hipotezler, örneklemeden elde edilecek verilere dayanarak sınanacaktır. Ardından bulgular ortaya konulacaktır. Çalışma, tartışma ve sonuç bölümü ile son bulacaktır.

1. ÇALIŞMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE ARAŞTIRMA MODELİ

Araştırma modelini sunmadan önce söz konusu kavramları kısaca ele almak konu bütünlüğünü sağlamak için gerekli görülmektedir.

1.1. Toplumsal Kültür

Kültür, ilgili yazında çok sayıda tanımı yapılmış olmakla birlikte belirsizliğini hâlâ koruyan bir kavramdır. Kroeber ve Kluckhohn (1952) kültürün yaklaşık olarak 164 tane tanımının yapıldığını belirtmektedir. Bir bakıma ödünç alındığı antropolojide bile fikir birliği sağlanmış değildir. Bu durum, farklı disiplinlerden araştırmacıların, çok geniş alana ve kapsama sahip kültür kavramının farklı yönlerini tanımlamaya çalışmalarından kaynaklanmaktadır (İlhan, 2006: 7). Ancak yine de yapılan onca tanımların ortak olarak birleştiği noktalar şu şekilde özetlenmektedir: Kültür paylaşılmaktadır (Haviland, 2002; Bonvillain, 2006), öğrenilmektedir (Kottak, 2008), sembollere dayanmaktadır (Haviland, 2002), bütünlüştürmektedir (Schein, 1992), yavaş da olsa zamanla değişmektedir (Gök Demir, 2016) ve ideal veya idealleştirilmiş kurallar sistemini oluşturmaktadır (Gök Demir, 2016).

Kültür, belli bir grup bireyin içsel entegrasyon ve dışsal adaptasyon sorunlarını çözmeye çalışırken keşfettikleri, geliştirip iyileştirdikleri ve grubun yeni bireyleri tarafından bu tarz sorunlarla alakalı olduğunu algılayıp düşündükleri olaylarda, diğerlerine doğru olanı göstermeyi amaçlayan temel uygulamalardır (Schein, 1992). Bir grubu veya bir grup içinde yer alan insanları diğerlerinden ayıran “aklın zihinsel programlaması” olarak tanımlanmaktadır (Hofstede vd., 2010: 6). Kültür, paylaşılan motifler, değerler, inançlar, kimlikler ve nesiller boyunca aktarılan topluluk üyelerinin ortak deneyimlerinden kaynaklanan önemli olayların anlamları veya yorumlamaları” olarak kabul edilmektedir (House ve Javidan, 2004: 15). Bu çalışmada da kültür, uzun bir süre bir arada yaşayan bireyler tarafından oluşturulan ve paylaşılan bilişsel örüntüler olarak ele alınmaktadır. Bir kişinin, belirli bir grubun üyesi olmak için bilmesi gereken semboller, davranışlar, değerler ve varsayım örüntüleridir (Özen, 1996: 9). Belirli bir toplumun üyeleri olan bireyler, içinde yetiştikleri bağlamın bilişsel örüntüleriyle işyerlerine gelmekte ve işyerlerinde de gerek bireysel gerekse takım çalışmalarında o örüntüleri yansıttıkları için kültürün bu tanımı söz konusu çalışmada benimsenmektedir.

Karşılaştırmalı kültür literatürü, toplumsal düzeyde kültürel farklılıkları açıklamayı amaçlayan ve başlıca kültürel çeşitlilik boyutlarını tanımlayan birçok model sunmaktadır (Kluckhohn ve Strodtbeck, 1961; Hofstede, 1980/2001; Hall, 1966; Hall ve Hall, 1987; Triandis, 1995; Hampden-Turner ve Trompenaars, 1993; Trompenaars, 1993; House vd., 2004). Kültürler arası farklılıkları belirleme araştırmaları arasında en çok ses getiren çalışmalardan birisi Hofstede'nin değer tanımlamalarıdır. Hofstede (1980/2001) tarafından toplum kültürünü tanımlama amaçlı kültürel farklılıklara ilişkin beş boyut belirlenmiştir. Bu

boyutlar; güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma, bireycilik ve ortaklaşa davranışçılık, erillik ve dişilik ile uzun ve kısa döneme yönelim boyutlarıdır. Bu çalışmada takım oluşturmada ve performansında en etkili boyut olarak görüldüğü için Hofstede'nin (1980/2001) toplumsal kültür boyutlarından bireycilik ve ortaklaşa davranışçılık alt boyutları ele alınmaktadır.

Ortaklaşa davranışçılık değerlerinin baskın olduğu kültürel ortamlarda bireyden çok grubun isteklerinin ön planda tutulduğu, çalışanların grup içinde daha başarılı oldukları, ödüllendirme sisteminde grup içerisinde eşitliğin ve gruplar arasında ise tarafsızlığın ön planda tutulduğu, grup içinde bireylerin birbirine yardımsever ve grup dışındakilere düşmanca yaklaştığı, kolektif düşünceye inanıldığı, çalışan ve yöneticilerin takım çalışmasını ön plana çıkardığı, çalışma saatleri ve şartlarının daha az kontrol edildiği ve daha az çalışıldığı gözlenmiştir. Buna karşın bireycilik değerlerinin baskın olduğu kültürel ortamlarda ise çalışanların en iyi bireysel düzeyde başarı gösterdiği, ödüllendirme sisteminde herkese eşit davranıldığı, bireysel düşüncelere daha fazla inanıldığı, çalışan ve yöneticilerin bireysel çalışmayı ön plana çıkardığı, daha fazla iş ve iş şartlarının kontrol edildiği ve uzun çalışma saatlerinin var olduğu belirtilmektedir (Hofstede, 2001: 244).

Bireycilik ya da ortaklaşa davranışçılık değerlerinin baskın olduğu toplumlarda algılanan takım performansının da farklılaşması beklenmektedir. Bundan sonraki bölümde de algılanan performans ele alınmaktadır.

1.2. Takım Performansı

Takım, görevlerinde birbirine bağımlı kabul edilen, sonuçların yükümlülüğünü üstlenen, ilişkilerini örgütsel sınırların bünyesinde gerçekleştiren bireylerin bütünü olarak kabul edilmektedir (Cohen ve Bailey, 1997: 241). Donnellon'a göre takım, bilinçli bir şekilde görevini yerine getirmek amacıyla kişisel becerilerini birleştiren çeşitli uzmanlık alanlarına sahip olan bireylerden oluşan insan topluluğudur (Donnellon, 1998: 20). Straub (2002: 9) ise takımı, ortak bir amaca ve performansa odaklanan, yükümlülüğünü üstlendikleri işler bakımından ortak bir yaklaşımda buluşan ve bir bütün halinde hareket edebilme yetisine sahip bireylerin oluşturduğu küçük bir grup olarak değerlendirmektedir. Bir başka tanıma göre takım, "kendini ortak bir amaca, performans hedeflerine ve kendilerini beraberce sorumlu tuttıkları yaklaşıma adanmış, birbirini tamamlayıcı becerilere sahip az sayıda insan" olarak ifade edilmektedir (Katzenbach ve Smith, 1998: 68).

Özetle takım önceden tasarlanmış amaçlara ulaşmak için bir arada bulunan, birbiriyle iletişim içerisinde olan bireylerin oluşturduğu topluluktur. Takım kavramının önemli üç başlığı bulunmaktadır. Başlıklardan ilki, takımın var edilebilmesi için iki veya daha fazla bireye ihtiyaç oluşu; ikincisi, takımda yer alan kişilerin birbirleriyle ilişkili ve birlikte hareket edecek uyumda olmaları; üçüncüsü ise, takımı oluşturan bireylerin önceden tespit edilmiş bir amacı gerçekleştirebilmek üzere bir arada gerçekleştirilen çalışmalarınıdır (Eren, 2015: 467).

Örgütsel görevlerde başarılı olma hususunda takımlar, aktif olarak sürekli birliktelik içerisinde çalışma prensibini kabul görmüş üyeler birliğidir. Her bir üye paydaş olarak, elde edilen sonuçlardan tamamı ile yükümlü olmaktadır. Temel/öz değerler ilkesiyle sürekli olarak

birlikte çalışan bir takım üyesi, ortak hedeflere ulaşmak amacıyla yeteneklerinden faydalandığı sürece takım çalışması verimli bir şekilde ilerlemektedir. Söz konusu değerler, diğer üyeler tarafından ifade edilen görüş ve fikirlere yapıcı yaklaşım sergileme, dinleme, diğer bireylerle ilgilenme, destekleyici olma ve fikirlere saygı duymayı barındırmaktadır. Takımların başarılı bir performansa sahip olmaları için gerekli olan anlayış, her takım üyesinin “ben” yerine “biz” merkezci işbirliğini benimsemesi anlayışıdır (Keçecioğlu, 2000: 14-15).

Takımların yüksek performans sergilemesinde güvenin de önemli bir rolü bulunmaktadır (Dengiz, 2000: 224; Demir ve Çavuş, 2009: 120). Araştırmalar, çalışan bireylerin birbirlerine karşı güven duymalarıyla, takım çalışmasına olan inanç ve bağlılık, iş yerine duygusal bağlılık, iş yeri ile ilgili sorunlarını aktarabilme, iş doyumunu, yüksek performans, yeni bilgiler oluşturma ve uzlaşma kabiliyetleri arasında olumlu ilişkilere sahip olduğunun altını çizmektedir (Derin, 2017: 54). Bir iş ortamında işbirliğinin hangi boyutta mevcut olduğunu güven, dürüstlük ve açıklık kavramları göstermektedir. Güven duygusu sağlıklı bir takım çalışmasının temelini oluşturmakta ve bu nedenle takımlarda başarılı bir çalışmanın sırrı güven duygusundan geçmektedir (Baltaş, 2007: 56-60). Toplumlardaki güveni şekillendiren ana faktörlerin başında bireyin yetiştiği toplumsal kültür gelmektedir (Sargut, 2003, 2015). Dolayısıyla, toplumsal kültür ile takım performansı arasındaki ilişkide güvenin de aracılık yönünün olması beklenmektedir.

1.3. Güven

Güven hayatın içinde ister öznel ister nesnel olan her çeşit ilişkiyi, çabayı, iş projesini, iş bağlantısını etkileyerek kalitesine iyi ya da kötü şekilde temasta bulunmaktadır. Güven, içinde bulunulan her anın kalitesini hem özel hem de iş hayatında gelecekteki her anın gidişatını ve sonuçlarını değiştirme kuvvetine sahiptir (Covey, 2009: 15). Weber ve Carter (2003), soyut bir duygu olan güvenin, insanın en temel ihtiyaçlarından birisi olduğunu; yaşamlarının her aşamalarında insanların birbirlerine güven duymak istediğini ve bu bağlamda güvenin, sosyal yaşamın bir fenomen, nesnel bir realitesi olduğunu ifade etmektedirler (aktaran Demirkaya ve Şimşek Kandemir, 2014: 267). Güven kavramının, psikoloji, sosyoloji, siyaset, ekonomi, antropoloji, iletişim, tarih gibi çeşitli alan ve disiplinlere konu olması geniş kapsamlı ve çok katmanlı bir kavram olduğunu kanıtlamaktadır. Güven olgusuna her bir alan kendi bakış açısıyla yaklaşmakta ancak bu kavram ile ilgili olan çalışmalar birbirinin besin kaynağı olmaktadır. Güven olgusu ile ilgili olarak ortaya çıkan yazın çok katmanlı bir yapı özelliği göstermektedir. Hosmer (1995) de bu yazını destekler biçimde, birçok sosyolog, psikolog, yönetim teorisyeni ve ekonomistin insan aktivitelerini yönetme ve yönlendirmede güvenin önemini vurgular biçimde birleştiklerini belirtmektedir. Kişilik teorisyenleri, güvene hazır olma konusundaki kişisel farklar ve bu farkların nedenleri üzerinde durmakta, güven için olası nedenler olarak da gelişimsel ve sosyal etmenleri göstermektedirler (Sağlam Arı, 2003: 5; Pelenk, 2010: 5-6).

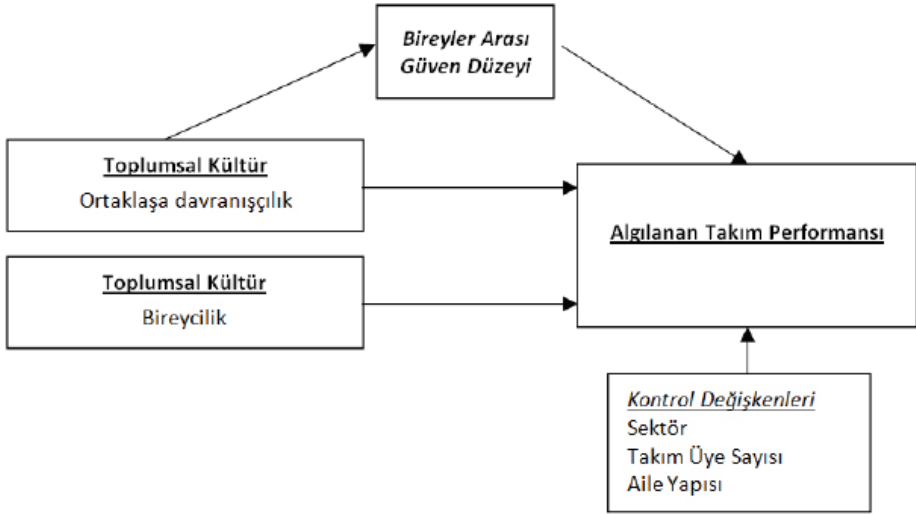
Yaklaşık 80 ülkeyi kapsayan geniş bir örneklem ile belirli zaman aralıklarında tekrarlanan Dünya Değerler Araştırması sonuçlarına göre Türkiye, dünyada kişiler arası güvenin en

düşük olduğu ülkelerden birisidir. Bu durum 1990 yılından beri değişmemekte, 10 kişiden biri genelde insanlara güvenilebileceğini söylemektedir. Düşük güven düzeyi tüm coğrafi bölgeler ve bütün sosyo-demografik kesimler için geçerlidir. Ancak İstanbul dışındaki Batı bölgelerinde güvensizlik daha belirgindir. Genel olarak insanlara güvenilebilir diyenlerin oranları % 16 ile en yüksek Orta Anadolu Bölgesi'nde iken % 7 oranı ile en düşük Batı Anadolu ve Trakya bölgelerindedir (Esmer, 2012: 9-10).

Bir sonraki başlık altında, çalışmanın kavramsal boyutunu oluşturan ilgili literatür doğrultusunda araştırma modeli ve araştırma hipotezlerine yer verilecek; bireycilik-ortaklaşa davranışçılık düzeyinde kültürel değerlerin kişilerarası güven düzeyi ile birlikte algılanan takım performansı üzerine ne gibi etkileri olabileceği irdelenmeye çalışılacaktır.

1.4. Algılanan Takım Performansını Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Model Önerisi

Araştırmanın amacına yönelik olarak geliştirilen araştırma modeli Şekil 1'de özetlenmektedir. Algılanan takım performansı üzerinde bireycilik ve ortaklaşa davranışçılık boyutlarında toplumsal kültürün hem doğrudan hem de güven üzerinden (güvenin aracı etkisi) etkileri ele alınmaktadır.

Şekil 1:Araştırma Modeli

1.4.1. Bireycilik / Ortaklaşa Davranışçılık Boyutunda Kültürel Değerlerin Algılanan Takım Performansı Üzerine Etkisi

Kültürel farklılaşmanın en önemli boyutlarından biri olma özelliğiyle “bireycilik-ortaklaşa davranışçılık” boyutu antropoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji ve yönetim bilimleri gibi birçok farklı disiplinin odaklandığı temel unsurlardan birisi olarak kültürlerarası farklılaşma alanında çoğu araştırmada incelenmiş ve incelenmeye devam etmektedir (Gültekin ve Sığırı, 2007: 273). Yapılan araştırmalarda, ortaklaşa davranışçı kültürlerde bireyin ken-

disini bağımsız bir birey olarak değil bir grubun parçası olarak gördüğü ortaya konmaktadır. Bunun sonucunda da bireysel amaç ve davranışlarının grubun norm ve beklentileri ile uyumlu olmasını sağlamak kaygısı bulunmaktadır. Bireyci kültürlerde ise kişinin amaçları ait olduğu grupla ortak olmayabilmekte ve anlaşmazlık halinde kişinin amaçları ön plana çıkmaktadır (Wasti ve Eser Erdil, 2007: 3).

Wagner (1995), işletmelerin takım çalışmalarını uygularken yaşadıkları en büyük zorluğun, bireycilik değerleri yüksek olan ve bu durum neticesinde kişisel çıkarlarını ön planda tutan çalışanları ortak hedefler üzerine odaklanmayı gerektiren takımlara yerleştirmek olduğunu ifade etmektedir. Araştırmalar bireycilik değerleri yüksek olan kişilerin takım temelli yapılara yerleştirildiğinde genellikle zorluklarla karşılaştıklarını, dolayısıyla kuruluşların bu tür yapılar tarafından sunulan faydalardan yararlanmasını zorlaştırdığını göstermektedir (Gundlach vd., 2006: 1604).

Bireyci kültürler, bağımsızlığı tercih etmektedirler. Takıma ve takımın çıkarlarına ortaklaşa davranışçı kültürler göre daha az değer vermektedirler. Bireycilik, yalnız ve bağımsız çalışmayı vurgulayan çalışma şeklini desteklemektedir. Diğer yandan ortaklaşa davranışçılık ise işbirliğini ve birlikte çalışmayı desteklemektedir (Sargut, 2015: 187-189). Ortaklaşa davranışçılık, belirli bir takıma yönelik duygusal bir tepkiden ziyade takım temelli çalışmaya yönelik genel bir eğilimi ifade etmektedir (Triandis ve Bhawuk, 1997: 14-15). Buradan hareketle, bireyci takım üyelerinden, bağımsız görevlerde, paylaşılan görevlerden daha yüksek seviyelerde performans göstermeleri beklenirken, ortaklaşa davranışçı üyelerden ise paylaşılan görevlerde, bağımsız görevlerden daha yüksek seviyelerde performans göstermeleri beklenmektedir (Sargut, 2015: 195). Ortaklaşa davranışçı kişilerin ortaklaşa davranışçılık özelliklerinden dolayı işbirliği eğilimleri yüksek olduğundan nihai olarak, bir takım içerisinde, yüksek ortaklaşa davranışçılık eğilimi gösteren takım üyelerinin sayısındaki artışın takım performansını artırması beklenmektedir (Wagner, 1995: 158; Eby ve Dobbins, 1997: 276; Wagner vd., 2011: 2).

Bireycilik-ortaklaşa davranışçılık ve takım performansı üzerine yapılan araştırmalara bakıldığında, araştırmalar bireyci takım üyelerinin paylaşılan görevlerde performansı düşürebileceğini, ortaklaşa davranışçı üyelerin ise paylaşılan görevlerde performansı artırabileceğini göstermektedir. Araştırmacılar bu sonuçları genelleştirirlerken, takımlarda bireyciliğin performansı düşürdüğünü buna karşılık ortaklaşa davranışçılığın ise performansı artırdığını ifade etmişlerdir (Eby ve Dobbins, 1997; Driskell ve Salas 1992; Miles, 2000; Gundlach vd. 2006; Jackson vd., 2006; Wagner vd., 2011). Burada sunulan ilgili yazın ışığında aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H₁: Takım üyelerinin bireycilik eğiliminin artması, takımın algılanan performansını olumsuz yönde etkileyecektir.

H₂: Takım üyelerinin ortaklaşa davranışçılık eğiliminin artması, takımın algılanan performansını olumlu yönde etkileyecektir.

1.4.2. Ortaklaşa Davranışçılık Boyutunda Kültürel Değerler ile Algılanan Takım Performansı Arasındaki İlişkide Güvenin Aracılık Rolü

Çelik vd. (2011: 6) takım arkadaşlarının birbirine duyduğu güveni bireyin, arkadaşlarının sahip olduğu becerilere ve adalet duygusuna ilişkin inancı olarak tanımlamaktadır. Güven, bireyler arasında açık iletişime yol açarak karşılaşılan sorunların çözümünü kolaylaştırmakta dolayısıyla ortak kararların alınmasını sağlayarak takımın performansını yükseltmektedir (Dengiz, 2000: 224; Demir ve Çavuş, 2009: 120). Takımlardaki güven ortamının varlığı, sadece bireysel düzeyde değil aynı zamanda örgütsel düzeydeki amaçlara ve hedeflere ulaşmak için sadakat ve bağlılığı teşvik eden bir özelliğe de sahip olmaktadır (İnce vd., 2004: 442). Takımlardaki bireylerin takımın amacı, performansı ve hedefleri uğrunda birbirlerine güvenmeleri gerekmektedir (Katzenbach ve Smith, 1998: 148).

Örgütlerde daha fazla takım temelli yapılmaya ve işbirliğine dayalı çalışma uygulamalarına gidilmesi, takım düzeyinde güvenin araştırılmasına olan ilginin artmasına neden olmuştur. Güven, etkili takım çalışmasının geliştirilmesinde önemli olarak tanımlanan bileşenlerden biri olmakta ve takım performansının, takım içi güvenden olumlu etkilenmesi beklenmektedir (Braun vd., 2013: 273; Buvik ve Tvedt, 2016: 115). Güvenin, işbirliğini etkinleştirdiği veya diğer işbirliği süreçlerini geliştirerek takım performansını etkilediği düşünülmektedir. Güven, işbirliği ve izlemenin yetersizliği gibi davranışları içeren çok bileşenli bir değişken olarak göz önüne alındığında, güvenin takım performansı üzerinde olumlu bir etki yarattığı sonucuna ulaşılabilmektedir (Costa, 2003: 610). Genel olarak çalışmalar, özellikle takım üyeleri arasında yüksek karşılıklı bağımlılık gerektiren durumlarda, güvenin takım performansı ile entegre şekilde ilişkili olduğunu göstermektedir. Çünkü takımlara duyulan güven, üyeler arasındaki üretken etkileşimin olumlu etkilerini en üst düzeye çıkarmalarına yardımcı olarak çatışmanın olumsuz etkilerini azaltmalarına olanak tanımaktadır. (Shen ve Chen, 2007: 644). Güven algısı bireysel düzeyde bulunmakta, ancak takım düzeyinde bir yapı olarak güvenin anlamı, bu bireysel düzeydeki algıların ortak kalitesinden gelmektedir (De Jong ve Elfring, 2010: 536). Bu bağlamda yüksek düzeyde güvenin, kişinin takım üyeleriyle işbirliği yapma ve bilgiyi paylaşma olasılığını arttırarak daha yüksek kişisel performansa yol açmasına, bunun sonucu olarak takım performansına olumlu katkı sağlaması beklenmektedir (Chiocchio vd. 2011: 81-82).

Burada belirtilen sebeplerden ötürü güvenin takım performansı üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Güvenin oluşumunda da bireyin içinde yetiştiği kültürel bağlamın etkisi bulunmaktadır. Toplumsal kültür bireyin davranışlarını şekillendiren değerleri nitelendirmektedir (Hofstede, 2001; İlhan, 2006). Diğer bir ifadeyle, toplumsal kültür bireyler arası güven duygusu üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Ortaklaşa davranışçı olmakla birlikte Türk kültürü düşük güvenli toplum sınıflandırmasında yer almaktadır (Sargut, 2015: 146). Kağıtçıbaşı (2000) bunun sebebini “iç grup” “dış grup” ayırımına bağlamaktadır. Türk kültüründe yakın akrabalar iç grup olarak adlandırılmakta ve onlara güvenilmektedir. Aile dışındaki bireylere ise genelde şüphe ile bakılmakta, güven duyulmamaktadır. Aile şirketlerinin ve ailesel yönetimin yaygın olmasının temelinde de söz konusu kültürel eğilim ve düşük güvenli

toplum olmamız yatmaktadır. Bu kültürel eğilimle yetişen bireyler iş hayatında da düşük güven sergilemekte ve parçası oldukları takım performanslarına da bu durumu yansıtmaktadırlar. Dolayısıyla ortaklaşa davranışçılık boyutunda toplumsal kültürün güven üzerinde, onun da takım performansı üzerinde etkili olması beklenmektedir. Toplumsal kültür güven aracılığıyla da takım performansını etkileyebilmektedir.

H₃: Kişilerarası güven düzeyinin, ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ve algılanan takım performansı arasındaki ilişkide aracılık etkisi bulunmaktadır

2. ARAŞTIRMA TASARIMI

2.1. Araştırmanın Örnekleme ve Veri Toplama Yöntemi

Çalışmanın analiz düzeyini takımlar oluşturmaktadır. Çalışmanın amacına yönelik olarak araştırmaya üretim ve hizmet sektörlerinden farklı alanlarda faaliyet gösteren ve aktif olarak takım temelli çalışan firmalar dâhil edilmiştir. Üretim sektöründen 19 takım ve hizmet sektöründen 15 takım olmak üzere toplam 34 takımdan elde edilen araştırma verileri soru kağıdı formu ile toplanmıştır. Toplamda 179 takım üyesinden katılım sağlanmakla birlikte verilen yanıtların sağlıklı olmadıkları gerekçesiyle 12 soru kağıdı örnekleme dâhil edilmemiştir. Araştırma örneklemini 167 takım üyesinden oluşan 34 takım oluşturmaktadır.

Araştırmaya veri toplama amacıyla hazırlanan soru kağıdı formunda, firmalardan veri elde etme güçlüğü nedeniyle, katılımcılara güven vermek amacıyla firmaların ve çalışmaya dâhil olan takım üyelerinin kimliklerini açığa çıkarabilecek her türlü ifadeden titizlikle kaçınılmıştır. Katılımcılardan soru kağıdı içerisindeki ifadelerle “katılma derecelerini” ısratlemeleri istenmiştir. Maddelerin cevaplanmasında 5’li Likert Ölçeği (1.Kesinlikle katılmıyorum - 5.Tamamen katılıyorum) kullanılmıştır. Soru kağıdı demografik sorular dâhil toplam 59 ifadeden oluşmaktadır. Soru formunun birinci bölümünde katılımcıların demografik özelliklerinin belirlenmesine yönelik ifadeler yer almaktadır. Formun ikinci bölümünde algılanan takım performansının ölçülmesine yönelik ifadeler yer almaktadır. Bu bölümde ölçüm için Çetin Karabat (2016)’ın nitel ve nicel araştırma yöntemlerini kullanarak, takım üyelerinin takım temelli performans değerlendirme sistemlerine ilişkin algılarını belirlemeye yönelik geliştirmiş olduğu ölçeğin, performans algısına ilişkin bölümünde beş temel boyut (algılanan sistem bilgisi, karar ve sürece katılım, adalet, ücret ve ödül sistemleri, geribildirim sağlama) çerçevesinde tasarlanan 69 ifadeden 25’i seçilmiş ve kullanılmıştır. Bu ifadelerin seçiminde, firmaların performans ölçüm sistemlerine ilişkin sahip oldukları özel ve gizli nitelikleri açığa çıkarmayacak ifadeler olması kriteri esas alınmıştır. Formun üçüncü bölümünde takım üyelerinin bireycilik-ortaklaşa davranışçılık değerlerini ve güven düzeylerini ölçmeye yönelik, ilgili yazın ışığında hazırlanmış olan 20 ifade yer almaktadır.

2.2. Araştırma Yöntemi ve Bulguları

Saha çalışması öncesinde soru kağıdı formunda yer alan ifadelerin geçerlilik ve güvenilirliklerini test edebilmek amacıyla hem ilgili alanda çalışan akademisyenlerle odak grup

çalışması gerçekleştirilmiş hem de pilot çalışma gerçekleştirilmiştir. Ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 1’de özetlenmektedir.

Tablo 1: Araştırma Modeli Değişkenlerine İlişkin Geçerlilik ve Güvenirlik Analizleri Sonuçları

Algılanan Takım Performansına İlişkin İfadeler	
Güvenirlik Analizi Sonuçları: KMO = 0.925 ve Barlett = 2182,268 (p=0.000) Açıklanan Varyans = 51,033 Croncbach alpha = 0,944	
Geçerlilik Analizi Sonuçları:	Faktör Yükleri
Performans değerlendirme sistemi ile ilgili değişiklik taleplerim takım liderim tarafından dikkate alınıyor	,799
Performans planlama sürecine etkin olarak katılıyorum	,794
Takım vizyon ve hedeflerinin belirlenmesinde görüşüm alınıyor	,791
Performans değerlendirme sisteminde uygulanan yöntemler çalışanlar tarafından tam olarak anlaşılıyor	,790
İşletmemizde başarılı/yeterli performansla geribildirim sağlanır	,789
Performansım dikkate alındığında adil değerlendirildiğimi düşünüyorum	,781
Takım liderim değerlendirme sonuçlarını doğru şekilde aktarmaya çaba gösterir	,779
İşletmemizde uygulanan performans değerlendirme sisteminin işleyişini biliyorum	,775
Geribildirim uygulaması zamanında yapılıyor	,769
İşletmemizde uygulanan performans değerlendirme sistemi hakkında yeterli bilgiye sahibim	,766
İşletmemizde uygulanan performans değerlendirme sistemine katkı sunabildiğimi düşünüyorum	,765
Bu takımda benimle aynı işi yapan diğer çalışanları dikkate aldığımda adil bir şekilde ödüllendirildiğimi düşünüyorum	,762
Performans değerlendirme sürecinde takım liderim objektiftir	,752
Ücret ve ödüllerin belirlenmesinde bireysel ve takıma dayalı ücret sistemleri birlikte kullanılır	,629
Düzenli aralıklarla sağlanan geribildirim performansımın gelişmesinde etkilidir	,604
Ücretlerin belirlenmesinde değerlendirme sonuçlarından yararlanılır	,562
Performans değerlendirme sonucumu takım liderim ile tartışabiliyorum	,556
Takıma dayalı ücretlendirmenin temel amacı takım çalışmasını teşvik etmektir	,530
Performans değerlendirme ile ilgili daha fazla bilgiye ulaşmak için ilave eğitimlerden yararlanabilirim	,403
Kültürel Değerlere İlişkin İfadeler	
Güvenirlik Analizi Sonuçları: KMO = 0.715 ve Barlett = 309,695 (p=0.000) Bireycilik Açıklanan Varyans = 23,102 Croncbach alpha = 0,700	
Geçerlilik Analizi Sonuçları:	Faktör Yükleri
Başkaları benden daha başarılı olduğunda rahatsız olurum	,777
Kişisel çıkarlarım her şeyden önce gelir	,686
Karşılaştığım bir sorunla ilgili olarak, yakın çevremim fikrini almak yerine kendi başıma halletmeye çalışırım	,684
Toplu hareket etmek, daha az özgürlük ve daha fazla kısıtlama getirir	,605
Bireysel sporları (tenis, kayak, vs.) takım oyunlarına (futbol, basketbol, vs.) tercih ederim	,551

Tablo 1: (Devamı)

Ortaklaşa Davranışçılık	Faktör Yükleri
Açıklanan Varyans = 19,964 Cronbach alpha = 0,627	
Kendi isteklerimden fedakârlık etmem gerekse bile ailemin istek ve sorunları ile ilgilenmek görevimdir	,764
Anne-baba ve çocuklar mümkün olduğu kadar birbirlerine bağlı kalmalıdır	,733
Benim mutluluğum çevremdekilerin mutluluğuna çok bağlıdır	,620
İşle ilgili önemli bilgileri takım içerisinde tutarız	,518
Ailemi memnun edecek şeyleri nefret etsem de yaparım	,450
Başkalarının hakkımdaki düşünceleri benim için çok önemlidir	,431
Kişilerarası Güven Düzeyine İlişkin İfadeler	
Güvenirlilik Analizi Sonuçları:	
KMO = 0.833 ve Barlett = 457,128 (p=0.000)	
Açıklanan Varyans = 56,631 Cronbach alpha = 0,822	
Geçerlilik Analizi Sonuçları:	
Faktör Yükleri	
Takım arkadaşlarımın işlerini en iyi şekilde yapacaklarına güvenirim	,909
Takım arkadaşlarımın dürüstlüklerine güvenirim	,870
Takım arkadaşlarımın işle ilgili yeterli bilgi ve birikime sahip olduğuna ve doğru kararlar alacağına güvenirim	,795
Motivasyon konusunda takım arkadaşlarımın bana destek olacağına güvenirim	,792
Genellikle insanların çoğuna güvenilebilir	,538
Sahip olduğum bilgi, tecrübe ve deneyimi başkalarıyla güvenle paylaşabilirim	,516

Tablo 1 incelendiğinde araştırmada kullanılan ölçeklerden algılanan takım performansı ve kişilerarası güven düzeyi ölçeklerinin tek faktörlü, kültürel değerler ölçeğinin ise iki faktörlü yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yukarıdaki tablo incelendiğinde algılanan takım performansı ölçeğinin % 51.033, kültürel değerler ölçeğinde yer alan bireycilik alt faktörünün % 23.102 ve ortaklaşa davranışçılık alt boyutunun % 19.964, kişilerarası güven düzeyi ölçeğinin ise % 56.631 oranında açıklanan varyans değerine sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca Tablo 1’de görüleceği üzere araştırma modelinde yer alan değişkenlerin ölçümünde kullanılan ölçeklerden algılanan takım performansı ölçeğinin 0.944 ve kişilerarası güven düzeyi ölçeğinin 0.822 güvenirlik katsayıları ile yüksek derecede güvenilir, kültürel değerler ölçeğine ilişkin olarak ise bireycilik 0.700 ve ortaklaşa davranışçılık 0.627 güvenirlik katsayısı ile oldukça güvenilir olduğu ifade edilebilmektedir (Kalaycı, 2016: 405).

Çalışmanın bağımlı, bağımsız ve aracı değişkenin her biri için ayrı ayrı açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri, ölçek uyum endeksleri, güvenirlik analizleri ve normallik testleri (basıklık ve çarpıklık) gerçekleştirilmiş ve soru kağıdında yer alan bazı sorular analiz dışında bırakılmıştır. (Sayfa sınırı nedeniyle söz konusu detaylı tablolar burada sunulamamıştır. Ancak okuyucular tarafından talep edildiğinde memnuniyetle paylaşılacaktır). Çalışmanın korelasyon tablosu Tablo 2’de sunulmaktadır. Tabloda yer alan Pearson korelasyon

katsayıları incelendiğinde çoklu doğrusal bağlantı (multicollinearity) sorunu bulunmadığı görülmektedir (Köklü vd., 2006).

Yukarıda belirtilen araştırma modeli çerçevesinde geliştirilen hipotezler çerçevesinde, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ve aracı değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini test etmek amacıyla basit doğrusal regresyon ve çoklu doğrusal regresyon analizleri yapılmıştır. Ardışık bağımlılığı tespit etmek için kullanılan en yaygın sınama aracı Durbin-Watson d istatistiğidir. d istatistiği sınırları $0 \leq d \leq 4$ aralığındadır ve tahmin edilen her d değeri bu sınırlar içerisinde olmak zorundadır (Gujarati, 1995: 423). VIF değerleri çoklu bağımlılığın bir göstergesi olarak kullanılmaktadır ve çoklu doğrusal bağlantı probleminin olup olmadığını göstermektedir. Genel bir kural olarak, bir değişkenin VIF değerinin 10'un altında olması beklenmektedir (Gujarati ve Porter, 2009: 340). Araştırma bağlamında yer alan hipotezlere ve kontrol değişkenlerine ilişkin yapılan tüm regresyon analizlerinde Durbin-Watson d istatistiği değerleri $0 \leq d \leq 4$ aralığındadır ve VIF değerleri 10'un altındadır.

Tablo 2: Pearson Korelasyon Katsayıları

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Yaş	,363**	1														
Eğitim Düzeyi	-.095	-.028	1													
Medeni Durum	-.24**	-.48**	.085	1												
Kardeş Sayısı	.047	.051	-.057	-.067	1											
Aile Yapısı	.006	-.048	-.183*	-.120	.184*	1										
İş Hayatı İçerisinde Olma Süresi	,359**	,730**	-.111	-.586**	.017	.044	1									
Mevcut İşyerinde Bulunma Süresi	,240**	,654**	.077	-.544**	.078	.067	,651**	1								
Takım Çalışması Faaliyetleri İçerisinde Bulunma Süresi	,262**	,623**	.024	-.432**	-.060	-.133	,773**	,633**	1							
Mevcut Takımda Bulunma Süresi	,192*	,494**	-.008	-.497**	.148	.053	,531**	,727**	,614**	1						
Takım Üye Sayısı	.097	.096	-.158*	.035	-.086	-.151	.089	.032	,163*	.023	1					
Takım Arkadaşları ile Görüşme Sıklığı	.052	-.045	-.23**	.069	.000	.016	.003	-.125	-.047	-.047	.100	1				

Tablo 2: (Devamı)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Algılanan Takım Performansı	.009	-.135	-.004	.037	-.068	.142	-.120	-.076	-.118	-.052	.191	.114	1			
Ortaklaşa Davranışçılık Değerleri	-.080	-.108	.036	.045	-.014	.194	-.017	-.030	-.081	-.057	.165	.008	.452	1		
Bireycilik Değerleri	-.090	-.21	-.32	.202	.010	.109	-.159	-.117	-.190	-.080	.260	.191	.316	.199	1	
Kişilerarası Güven Düzeyi	-.054	-.048	-.007	.082	-.057	-.031	-.043	-.018	-.048	-.042	.278	.050	.482	.416	.218	1

** 0.01 düzeyinde anlamlı; * 0.05 düzeyinde anlamlı

Tablo 3: Algılanan Takım Performansı Üzerinde Etkili Olan Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: Algılanan Takım Performansı						
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
<u>Kontrol Değişkenleri</u>							
Sektör	-0,120			-0,050	0,043	-0,025	0,050
Takım Üye Sayısı		0,191**		0,195**	0,158*	0,125	0,099
Aile Yapısı			0,142*	0,175**	0,130*	0,084	0,053
<u>Bağımsız Değişkenleri</u>							
Bireycilik					0,277***		0,226***
Ortaklaşa Davranışçılık						0,413***	0,386***
Sabit	3,965***	3,325***	3,354***	3,031***	2,288***	1,158**	0,670
F	2,414	6,281**	3,382*	3,972***	6,096***	11,768***	11,695***
Uyarlanmış R ²	0,014	0,037	0,020	0,068	0,131	0,225	0,266

***, ** ve * sırasıyla 0.01, 0.05 ve 0.10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 3’de görüldüğü üzere Model 5’de, H_1 hipotezi bağlamında “bireycilik” bağımsız değişkenin algılanan takım performansı üzerine etkisi, bütün kontrol değişkenleri ile birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 6,096$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve algılanan takım performansı üzerindeki değişimin %13,10’unu açıklamaktadır. Bireycilik boyutunda kültürel değerlerin ($\beta = 0,277$; $p < 0,01$) düzeyinde anlamlı ve olumlu yönlü etkisi belirlenmiştir. “Takım üye sayısı” ve “aile yapısı” kontrol değişkenlerinin anlamlı katkılarının devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla, takım üyelerinin bireycilik eğiliminin takımın algılanan performansını olumsuz etkileyeceğini ileri süren H_1 hipotezi desteklenmemiştir. Bu sonuçtan hareketle, bireycilik boyutunda kültürel değerler arttıkça algılanan takım performansı olumlu yönde etkilenmektedir.

Altıncı modelde (Model 6), H_2 hipotezi bağlamında “ortaklaşa davranışçılık” bağımsız değişkenin algılanan takım performansı üzerine etkisi, bütün kontrol değişkenleri ile birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 11,768$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve algılanan takım performansı üzerindeki değişimin %22,50’sini açıklamaktadır. Ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerlerin ($\beta = 0,413$; $p < 0,01$) düzeyinde anlamlı ve olumlu yönlü etkisi belirlenmiştir. Modelin analizi sonucunda takım üyelerinin ortaklaşa davranışçılık eğiliminin takımın algılanan performansını olumlu etkileyeceğini ileri süren H_2 hipotezi desteklenmiştir. Buradan hareketle, ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler arttıkça algılanan takım performansı olumlu yönde etkilenmektedir.

Yedinci modelde ise (Model 7), kontrol değişkenlerinin ve bağımsız değişkenlerin tamamını birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 11,695$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve algılanan takım performansı üzerindeki değişimin %26,60’ını açıklamaktadır. Bireycilik boyutunda kültürel değerlerin ($\beta = 0,226$; $p < 0,01$); ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerlerin ise ($\beta = 0,386$; $p < 0,01$) düzeyinde anlamlı ve olumlu yönde etkileri belirlenmiştir. Kontrol değişkenlerinin ise anlamlı etkilerinin ortadan kalktığı görülmektedir.

Aracılık testlerinde geleneksel yaklaşım olan Baron ve Kenny yöntemine göre; bağımsız değişkenin, bağımlı değişkeni anlamlı olarak etkilemesinin yanı sıra, aracı değişkeni de anlamlı olarak etkilemesi gerekmektedir (Gürbüz, 2019: 52). Aksi takdirde aracılık etkisi analize tabi tutulamamaktadır. Tablo 4’de bağımsız değişkenlerin aracı değişken üzerine etkisini belirlemeye yönelik yapılan hiyerarşik regresyon analizi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4: Kişilerarası Güven Düzeyi Üzerinde Etkili Olan Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: Kişilerarası Güven Düzeyi						
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
<u>Kontrol Değişkenleri</u>							
Sektör	-0,190**			-0,083	-0,033	-0,059	-0,026
Takım Üye Sayısı		0,278***		0,243***	0,223***	0,176**	0,164**
Aile Yapısı			-0,031	0,013	-0,012	-0,074	-0,088
<u>Bağımsız Değişkenler</u>							
Bireycilik					0,149*		0,099
Ortaklaşa Davranışçılık						0,394***	0,383***
Sabit	4,173***	3,318***	3,841***	3,524***	3,171***	1,942***	1,753***
F	6,210**	13,821***	0,159	4,914***	4,556***	11,855***	9,855***
Uyarlanmış R ²	0,036	0,077	0,001	0,083	0,101	0,226	0,234

***, ** ve * sırasıyla 0.01, 0.05 ve 0.10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 4’de görüldüğü üzere Model 5, “bireycilik” bağımsız değişkenin kişilerarası güven düzeyi aracı değişkeni üzerine etkisi, kontrol değişkenleri ile birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 4,556$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve kişilerarası güven düzeyi üzerindeki değişimin %10,10’unu açıklamaktadır. Bireycilik boyutunda kültürel değerlerin ($\beta = 0,149$; $p < 0,10$) düzeyinde anlamlı ve olumlu yönlü etkisi belirlenmiştir. “Takım üye sayısı” kontrol değişkeninin anlamlı katkısının devam ettiği, “sektör” kontrol değişkeninin ise var olan etkisinin ortadan kalktığı görülmektedir. Altıncı modelde (Model 6), “ortaklaşa davranışçılık” bağımsız değişkenin kişilerarası güven düzeyi aracı değişkeni üzerine etkisi, kontrol değişkenleri ile birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 11,855$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve kişilerarası güven düzeyi üzerindeki değişimin %22,60’ını açıklamaktadır. Ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerlerin ($\beta = 0,394$; $p < 0,01$) düzeyinde anlamlı ve olumlu yönlü etkisi belirlenmiştir. Model 7’de bu sonuçları destekler sonuçlar üretmektedir.

Bağımsız değişken ve aracı değişken regresyon analizine birlikte dâhil edildiğinde, aracı değişken bağımlı değişkeni anlamlı olarak etkilemesi ön şart olarak kabul edilmektedir. Bu durumda, bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasında anlamlı olmayan bir ilişki çıkarsa *tam aracılık etkisi* (full mediation), ilişkide azalma meydana geliyorsa *kısmi aracılık* (partial mediation) etkisi meydana gelmektedir (Gürbüz, 2019: 52). Tablo 5’de algılanan takım performansı üzerinde etkili olan aracı değişken ve bağımsız değişkenlere ilişkin yapılan hiyerarşik regresyon analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5: Algılanan Takım Performansı Üzerinde Etkili Olan Aracı Değişken ve Bağımsız Değişkenlere İlişkin Hiyerarşik Regresyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: Algılanan Takım Performansı							
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8
<u>Kontrol Değişkenleri</u>								
Sektör	-0,120			-0,050	-0,012	0,057	-0,004	0,059
Takım Üye Sayısı		0,191**		0,195**	0,082	0,061	0,062	0,044
Aile Yapısı			0,142*	0,175**	0,169**	0,135**	0,110	0,083
<u>Aracı Değişkenler</u>								
Güven					0,463***	0,434***	0,354***	0,334***
<u>Bağımsız Değişkenler</u>								
Bireycilik						0,212***		0,193***
Ortaklaşa Davranışçılık							0,273***	0,258***
Sabit	3,965***	3,325***	3,354***	3,031***	1,187***	0,730	0,380	0,007
F	2,414	6,281**	3,382*	3,972***	14,550***	13,825***	15,309***	14,487***
Uyarlanmış R ²	0,014	0,037	0,020	0,068	0,264	0,300	0,322	0,352

***, ** ve * sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 5'te görüldüğü üzere Model 6, Model 7 ve Model 8'de, "kişilerarası güven düzeyi" aracı değişkeninin, bireyciliğin ve ortaklaşa davranışçılığın algılanan takım performansı üzerinde anlamlı ve olumlu bir yönde etkisi olduğu görülmektedir.

Altıncı modelde (Model 6), "bireycilik" boyutunda kültürel değerlerin "kişilerarası güven düzeyi" aracı değişkeni ile birlikte algılanan takım performansı üzerine olan etkisi, kontrol değişkenleri ile birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 13,825$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve algılanan takım performansı üzerindeki değişimin %30'unu açıklamaktadır. Aracı değişkenin ve "aile yapısı" kontrol değişkeninin anlamlı etkilerinin devam ettiği, "takım üye sayısı" kontrol değişkeninin ise var olan anlamlı etkisinin ortadan kalktığı görülmektedir. Bireycilik boyutunda kültürel değerler ile algılanan takım performansı arasındaki ilişki incelendiğinde ilk grup analizde (Tablo 2) gözlenen regresyon katsayısı ($\beta = 0,277$; $p < 0,01$) iken aynı katsayı ($\beta = 0,212$; $p < 0,01$)'ye düşmüştür. Bir başka deyişle, bireycilik boyutunda kültürel değerler ve algılanan takım performansı değişkenleri arasındaki ilişkide kişilerarası güven düzeyinin aracılık etkisi söz konusudur.

Yedinci modelde (Model 7), "ortaklaşa davranışçılık" boyutunda kültürel değerlerin "kişilerarası güven düzeyi" aracı değişkeni ile birlikte algılanan takım performansı üzerine olan etkisi, kontrol değişkenleri ile birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 15,309$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve algılanan takım performansı üzerindeki değişimin %32,20'sini açıklamaktadır. Aracı değişkenin anlamlı etkisinin devam ettiği, kontrol değişkenlerinin ise anlamlı etkilerinin ortadan kalktığı görülmektedir. Ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ile algılanan takım performansı arasındaki ilişki incelendiğinde ilk grup analizde (Tablo 2) gözlenen regresyon katsayısı ($\beta = 0,413$; $p < 0,01$) iken aynı katsayı ($\beta = 0,273$; $p < 0,01$)'e düşmüştür. Bir başka deyişle, ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ve algılanan takım performansı değişkenleri arasındaki ilişkide kişilerarası güven düzeyinin aracılık etkisi söz konusudur.

Sekizinci modelde ise (Model 8), kontrol değişkenlerinin ve bağımsız değişkenlerin tamamı birlikte analiz edilmiştir. Model istatistiksel açıdan ($F = 14,487$; $p < 0,01$) anlamlı çıkmış ve algılanan takım performansı üzerindeki değişimin %35,20'sini açıklamaktadır. Kişilerarası güven düzeyinin ($\beta = 0,334$; $p < 0,01$); bireycilik boyutunda kültürel değerlerin ($\beta = 0,193$ $p < 0,01$); ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerlerin ise ($\beta = 0,258$; $p < 0,01$) düzeyinde anlamlı ve olumlu yönde etkileri belirlenmiştir. Kontrol değişkenlerinin ise anlamlı etkilerinin ortadan kalktığı görülmektedir.

2.3. Aracılık Modelinin Anlamlılığına İlişkin Yapılan Process Analizi

Aracı değişken etkisinin anlamlılığını test etmek amacıyla Process Analizi yapılmıştır. Hayes (2018), modelin anlamlılığını tespit edebilmek için bootstrapping yöntemi ile güven aralıklarının hesaplanması gerektiğini belirtmektedir. Process analizinde modelin anlamlılığına ilişkin bakılması gereken güven aralığı, bağımsız değişkenin, bağımlı değişken üzerindeki dolaylı etkisinin hesaplandığı bölümde yer alan BootLLCI ve BootULCI kısmıdır. Bu iki değer arasında "0" değeri yer almıyorsa aracılık testi anlamlıdır denilmektedir (Hayes, 2018: 177-178).

Tablo 6: Process Analizi Sonucu

“Ortaklaşa davranışçılık” Bağımsız Değişkeninin “Algılanan Takım Performansı” Bağımlı Değişkeni Üzerindeki Dolaylı Etkisi				
Güven	Etki	BootSE	BootLLCI	BootULCI
		,1968	,0658	,0840

Ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ile algılanan takım performansı arasında var olduğu tespit edilen aracılık etkisinin anlamlılığı Process analizi vasıtasıyla incelendiğinde (Tablo 6), aracı değişkenin anlamlı olduğu görülmektedir (BootLLCI ve BootULCI değerleri arasında “0” değeri yer almamaktadır). Yapılan regresyon analizi ve Process analizi sonucunda H_3 hipotezi desteklenmiştir. Buradan hareketle, kişilerarası güven düzeyinin, ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ve algılanan takım performansı arasındaki ilişkide aracılık etkisi bulunmaktadır.

2.4. Genelleştirilmiş Doğrusal Karmaşık Model Analizi

Takımlar heterojen üyelerden oluşmaktadır. Bu sebeple takım üyelerinin davranış değişkenlikleri göz önüne alınarak tüm veri seti üzerinde birey düzeyinde yapılan analiz sonuçlarının takım düzeyinde irdelenmesi önem arz etmektedir. Modele ilişkin yapılan analiz sonuçlarında, takım düzeyinde farklılaşma olup olmadığını tespit etmek amacıyla konuya özgü ve popülasyon ortalamalı yüksek istatistiksel güce sahip olması sebebiyle bu çalışmada “genelleştirilmiş doğrusal karmaşık model analizi (generalized linear mixed model analysis)” kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle, takımı oluşturan kişilerden bireysel düzeyde toplanan verilerin gruplar düzeyinde anlamlı bir açıklayıcılığının olup olmadığını yani grup düzeyini niteleyip nitelemeyeceğini ortaya koymak için genelleştirilmiş doğrusal karmaşık model analizi yapılmaktadır.

Aşağıdaki tablolarda bağımsız değişkenlerin, kontrol değişkenleri ile birlikte bağımlı değişken üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla takım düzeyinde yapılan analiz sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 7: Bireycilik Bağımsız Değişkenine İlişkin Sabit Etkiler Tablosu

Kaynak	F	df1	df2	Sig.
Düzeltilmiş Model	3,649	9	157	,000
Sektör	0,437	1	157	,510
Takım Üye Sayısı	2,793	6	157	,013
Aile Yapısı	2,318	1	157	,130
Bireycilik	6,343	1	157	,013

Model, “takım üye sayısı” kontrol değişkeni ve “bireycilik” bağımsız değişkeni sig.<0,05 düzeyinde anlamlı görülmektedir. *Tablo 3* ve *Tablo 7* birlikte incelendiğinde “Bireycilik” bağımsız değişkeninin “algılanan takım performansı” bağımlı değişkeni üzerinde var olduğu tespit edilen etkisinde takım düzeyinde bir farklılık olmadığı görülmektedir.

Tablo 8: Ortaklaşa davranışçılık Bağımsız Değişkenine İlişkin Sabit Etkiler Tablosu

Kaynak	F	df1	df2	Sig.
Düzeltilmiş Model	7,788	9	157	,000
Sektör	0,671	1	157	,414
Takım Üye Sayısı	3,904	6	157	,001
Aile Yapısı	1,003	1	157	,318
Ortaklaşa Davranışçılık	35,243	1	157	,000

Model, “takım üye sayısı” kontrol değişkeni ve “ortaklaşa davranışçılık” bağımsız değişkeni sig.<0,05 düzeyinde anlamlı görülmektedir. *Tablo 3* ve *Tablo 8* birlikte incelendiğinde “Ortaklaşa davranışçılık” bağımsız değişkeninin “algılanan takım performansı” bağımlı değişkeni üzerinde var olduğu tespit edilen etkisinde takım düzeyinde bir farklılık olmadığı görülmektedir.

Aşağıdaki tablolarda bağımsız değişkenlerin ve aracı değişkenin kontrol değişkenleri ile birlikte, bağımlı değişken üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla takım düzeyinde yapılan analiz sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 9: Aracı Değişkene İlişkin Sabit Etkiler Tablosu

Kaynak	F	df1	df2	Sig.
Düzeltilmiş Model	10,151	10	156	,000
Sektör	0,495	1	156	,483
Takım Üye Sayısı	3,380	6	156	,004
Aile Yapısı	2,377	1	156	,125
Ortaklaşa davranışçılık	0,001	1	156	,979
Ortaklaşa davranışçılık*Güven	22,476	1	156	,000

Model, “takım üye sayısı” kontrol değişkeni ve aracı değişken etkisi sig.<0,05 düzeyinde anlamlı görülmektedir. *Tablo 3* ve *Tablo 9* birlikte incelendiğinde “Ortaklaşa davranışçılık” bağımsız değişkeni ve “algılanan takım performansı” bağımlı değişkeni arasındaki ilişki üzerinde var olduğu tespit edilen “kişilerarası güven düzeyi” aracı değişken etkisinde takım düzeyinde bir farklılık olmadığı görülmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, bireycilik-ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ile algılanan takım performansı arasındaki ilişkide kişilerarası güven düzeyinin aracılık rolünü irdelemektir.

Çalışma bulguları genel olarak değerlendirildiğinde, bireycilik boyutunda kültürel değerlerin algılanan takım performansı üzerinde olumlu yönde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuç ilgili yazındaki bireycilik boyutunda kültürel değerlerin algılanan takım performansı üzerine olumsuz yönde etkisini ortaya koyan diğer çalışmalar (Cox vd. 1991; Wagner, 1995; Kirkman ve Shapiro, 2001; Kiffin Petersen ve Cordery, 2003) ile uyuşmamaktadır. Bu durumun bir nedeni olarak teknoloji gösterilebilir. Ortaya çıkan yeni teknolojilerin kullanımıyla birlikte işletmelerin örgüt yapılarında meydana gelen değişim bireyleri takım odaklı çalışmaya itmektedir. Temelde baktığımızda kişilerin, bireyci davranmalarına rağmen takım odaklı çalıştıkları görülmektedir. Diğer bir faktör olarak ise teknolojiye bağlı olarak işgücü niteliğindeki değişim gösterilebilir. İşletmeler çalışan istihdamında daha nitelikli personeli tercih etmekte ve takımlar yapılan işin sorumluluğunu üstlenmiş kişilerden oluşabilmektedir. Diğer yandan bireyci kişi maliyet ve yarar oranlarını önde tutan akılcı hesaplamalar yapan davranışlar sergileme eğilimindedir (Sargut, 2002: 187). Günümüzde işletmelerde başarılı olmanın takım çalışmalarına bağlı olduğunu gören bireyci kişi, akılcılık üzerinde yoğunlaşarak takım performansının artırılması adına çaba sarf edebilmektedir.

Bir başka faktör olarak “başarı güdüsü” gösterilebilir. Toplumaya yönelik başarı güdüsü, benliği aşarak, sadece bireyi değil benliği çevreleyen bir başka varlığı da yüceltecek şekilde bütünsel bir güdü olma özelliği taşımaktadır. Ancak bu durum benliği önemsiz kılmak ya da kişisel çıkarları grup için feda etmek anlamına gelmemekte; benliği grupla bir kılarak her ikisinin de yüceltilmesini sağlamaktadır (Kağıtçıbaşı, 2000: 102). Söz konusu bulgu takım içinde bireyselliğin yitirilmesi (kimliksizleşme) ile de açıklanabilmektedir. Sosyal psikologlar, insanların takım içinde bazen bireyselliklerini yitirebildiklerini iddia etmektedirler. Takımın parçası olan bireyin, kendi değer ve davranışlarını ikinci plana atarak, takımın değer ve davranışlarına ve o anki ortama odaklandığını öne sürmektedirler (Kağıtçıbaşı, 2012: 309).

Çalışma bulguları, ilgili yazın (Wagner, 1995; Eby ve Dobbins, 1997; Driskell ve Salas 1992; Miles, 2000; Gundlach vd. 2006; Jackson vd., 2006; Wagner vd., 2011) ve beklentiler ile tutarlı olarak, ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerlerin algılanan takım performansı üzerinde olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ortaklaşa davranışçı birey, diğer takım üyelerine kendisini bağımlı hissetmektedir. Kendi amaçlarını takımın amaçlarına uyumlamakta ve takım normlarına, görev ve sorumluluklarına göre davranmaktadır. Gerekliğinde takım çıkarları kişisel çıkarların önüne geçmektedir. Takımın amaçları için bireysel amaçlardan vazgeçilebilmektedir. Böyle olunca da yüksek takım performansı sergilenmektedir.

Çalışmada, ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerler ile algılanan takım performansı arasındaki ilişkide kişilerarası güven düzeyinin kısmi aracılık (partial mediation) etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerlerin algılanan takım performansı üzerine etkisi, kişilerarası güven düzeyi aracılığıyla da gerçekleşmektedir. Güven duygusunu temelde toplumsal kültür biçimlendirmektedir. Bireyde ortaklaşa davranışçı özellikler ağır bastıkça güven düzeyini ve güven de takım üyeleri arasında işbirliği düzeyini dolayısıyla takım performansını etkilemektedir.

Kültür, sosyal bir varlık olan insanın, yaşamı anlama ve algılandırmasında dolayısıyla diğer insanlarla olan güven ilişkilerinin biçimlenmesinde başat bir role sahip olmaktadır (Asunakutlu, 2007: 254). Klanların ve iç grupların baskın olduğu Türk kültürü gibi ortaklaşa davranışçı toplumlarda güven daha da önem kazanmaktadır (Sargut, 2015: 148). Kağıtçıbaşı (1993: 39)'nın sosyal davranışta kültürün en önemli tek boyutu olarak belirttiği bireyciliğin / ortaklaşa davranışçılığın güven eğilimini üretmede de ana faktör olması kaçınılmazdır. Güven bireyci toplumlarda bilişsel temelli olarak ortaklaşa davranışçı toplumlarda duygu temellidir (Chen vd., 1998: 291). Bireysellikte öne çıkan bilişsel temeli güven profesyonelliğin önemsenmesini, takım üyeleri arasında yapılan sözleşmelere sadık kalmalarını ve birbirlerine eşit davranmalarını öngörmektedir. Oysa ortaklaşa davranışçı toplumların öne aldığı duygu temelli güven, takım üyelerinin toplumsal ve duygusal bağlar oluşturduklarını, söz konusu bağların düzenli iş ilişkilerin önüne geçtiğini ve takım faaliyetlerini etkilediğini göstermektedir (Sargut, 2003: 112). Dolayısıyla ortaklaşa davranışçılığın ürettiği güven düzeyi aracılığıyla takım performansı üzerinde etkisi olmaktadır. Ortaklaşa davranışçı kültürlerde üretim veya iş çıktılarından çok ait olunan takıma karşı bağlılığa ve sadakate önem verilmektedir (Aycan, 2007: 316).

Güven, önemli bir kültürel değer olarak örgütsel yapıların özellikleri üzerinde etkili olmaktadır. İnsanların yaşamlarında birbirlerine karşı güvenlerinin olmasının ya da olmamasının faaliyette buldukları takımlar için sonuçları olacaktır. Takım içinde güven, bir sosyal sermaye biçimi, örgütün diğer örgütler tarafından taklit edilemez örtük bilgisini oluşturmaktadır (Jones ve George, 1998: 542). Yüksek güven ortamı takım üyelerinin işbirliği, iletişim ve birlikte hareket etmelerinde gönüllük sağlayarak sosyal bir enerji yaratmaktadır. Takım üyeleri arasında güven seviyesinin düşüklüğü, takım üyeleri arasında işbirliğini olumsuz etkilemekte ve uyumsuz ve gerilimli ilişkilere zemin hazırlamaktadır. Güven seviyesinin yüksekliğinin ise bilhassa yönetsel sorunların çözme etkinliğini belirgin bir biçimde arttırdığı görülmektedir (Asunakutlu, 2007: 249).

Bu çalışma, bireycilik-ortaklaşa davranışçılık boyutunda kültürel değerlerin takım performansı üzerinde var olan etkisinde, "kişilerarası güven düzeyi" aracı değişkeni dikkate alarak ilgili yazına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın pratik katkısı olarak ise takım bazlı çalışan işletmelere, takım performansının dinamiklerinin anlaşılması noktasında fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın önerdiği model ve elde edilen bulguların sağlayacağı düşünülen katkılar göz önüne alındığında, takım performansı üzerinde etkili olabilecek diğer toplumsal kültür boyutlarının yeni çalışmalar çerçevesinde ele alınarak araştırılması yararlı olacaktır. Ayrıca gelecekte yapılacak çalışmalarda aracı değişken bağlamında güven türlerinden “örgüte duyulan güven düzeyi” de ele alınarak aracı değişken ölçütleri çeşitlendirilebilir. Bu kapsamda gelecekte farklı örneklem büyüklüğü ile farklı örneklemeler üzerinde yapılacak çalışmalarla söz konusu bulgular test edilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen ilkelere uygun olarak hareket edilmiştir. 2019 yılında sunulmuş yüksek lisans tezinden türetilen bu çalışmada, TR Dizin Etik Kuralları ile ilgili Açıklama ve Bilgilendirme metninde yer alan “2020 yılı öncesi araştırma verileri kullanılmış, yüksek lisans/doktora çalışmalarından üretilmiş (makalede belirtilmelidir), 2020 öncesi dergiye yayın başvurusunda bulunulmuş, kabul edilmiş ama henüz yayımlanmamış makaleler için geriye dönük etik kurul izni gerekmemektedir.” ifadeleri gereği, Etik Kurul İzin Belgesi beyan edilmemiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

İki yazarlı ele alınan makale, yazarların eşit katkısıyla üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ancona, D. G. & Caldwell, D. F. (1992). Bridging the Boundary: External Activity and Performance in Organizational Teams, *Administrative Science Quarterly*, 37, 634-650.
- Asunakutlu, T. (2007). İnsan kaynakları Yönetiminde Kültürün ve Kurumsal Yapının Etkileşimi. Ramazan Erdem ve Cem Şafak ÇUKUR (Editörler), *Kültürel Bağlamda Yönetimsel-Örgütsel Davranış*, içinde (231-266), Ankara: Türk Psikologlar Derneği.
- Aycan, Z. (2007). İnsan Kaynakları Yönetiminde Kültürün ve Kurumsal Yapının Etkileşimi. Ramazan Erdem ve Cem Şafak ÇUKUR (Editörler), *Kültür ve Yönetim*, içinde (305-346), Ankara: Türk Psikologlar Derneği.
- Baltaş, A. (2007). *Değişimin İçinden Geleceğe Doğru Ekip Çalışması ve Liderlik*, 6. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bass, B. M., Avolio, B. J., Jung, D. I. & Berson, Y. (2003). Predicting Unit Performance by Assessing Transformational and Transactional Leadership, *Journal of Applied Psychology*, 88(2), 207-218.
- Bonvillain, N. (2006). *Cultural Anthropology*, New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Braun, S., Peus, C., Weisweiler, S. & Frey, D. (2013). Transformational Leadership, Job Satisfaction, and Team Performance: A Multilevel Mediation Model of Trust, *The Leadership Quarterly*, 24, 270-283.
- Buvik, M. P. & Tvedt, S. D. (2016). The Impact of Commitment and Climate Strength on The Relationship Between Trust and Performance in Cross-Functional Project Teams: A Moderated Mediation Analysis, *Team Performance Management: An International Journal*, 22(3/4), 114-138.
- Chen, C. C., Chen, X. P. & Meindl, J. R. (1998). How Can Cooperation be Fostered? The Cultural Effects of Individualism-Collectivism, *Academy of Management Review*, 23(2), 285-304.
- Chiocchio, F., Forgues, D., Paradis, D. & Iordanova, I. (2011). Teamwork in Integrated Design Projects: Understanding the Effects of Trust, Conflict, and Collaboration on Performance, *Project Management Journal*, 42(6), 78-91.
- Cohen, S. G. & Bailey, D. E., (1997). What Makes Teams Work: Group Effectiveness Research from the Shop Floor to the Executive Suite, *Journal of Management*, 23(3), 239-290.
- Costa, A. C. (2003). Work Team Trust and Effectiveness, *Personnel Review*, 32(5), 605-622.
- Covey, S. M. R. (2009). *Güven: Her şeyi Değiştiren Tek Şey*, (Çev. Çulpan Erhan), İstanbul: Varlık Yayınları.
- Cox, T. H., Lobel, S. A. & McLeod, P. L. (1991). Effects of Ethnic Group Cultural Differences on Cooperative and Competitive Behavior on Group Task, *Academy of Management Journal*, 34(4), 827-847.
- Çelik, M., Turunç, Ö. & Beğenirbaş, M. (2011). Örgütsel Performansın Sağlanmasında Örgütte Güven, Tükenmişlik ve Kişiler Arası Çarpıklığın Rolü, *Cag University Journal of Social Sciences*, 8(1), 1-29.
- De Jong, B. A. & Elfring, T. (2010). How Does Trust Affect The Performance of Ongoing Teams? The Mediating Role of Reflexivity, Monitoring, and Effort, *Academy of Management Journal*, 53(3), 535-549.
- Demir, Y. & Çavuş, M. F. (2009). İşletmelerde Takım Dinamiğinin Önemi ve Etkileri, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 119-128.

- Demirkaya, H. & Şimşek Kandemir, A. (2014). Örgütsel Adaletin Boyutları ile Örgütsel Güven Arasındaki İlişkinin Analizine Yönelik Bir İşletme İncelemesi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 263-279.
- Dengiz, G. M. (2000). *Takım Çalışması Teknikleri*, Ankara: Academyplus Yayınevi.
- Derin, N. (2017). İşyerinde Kişiler Arası Güven İle İşgören Sessizliği Arasındaki İlişkide Psikolojik Rahatlığın Aracılık Rolü, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 51-68.
- Donnellon, A. (1998). *Takım Dili*, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Driskell, J. E. & Salas, E. (1992). Collective Behavior and Team Performance, *Human Factors*, 34, 277-288.
- Eby, L. T. & Dobbins, G. H. (1997). Collectivistic Orientation in Teams: An Individual and Group-Level Analysis, *Journal of Organizational Behavior*, 18, 275-295.
- Erdem, F. (2003). Editörün Girişi. Ferda Erdem (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Güven*, içinde (9-12), 1.Baskı, Ankara: Vadi Yayınları.
- Eren, E. (2015). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*, 15.Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Ergun Özler, D. & Koparan, E. (2006). Takım Performansına Etki Eden Takım Çalışmasına İlişkin Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, (8), 1-29.
- Esmer, Y. (2012). Türkiye Değerler Atlası 2012, Erişim Adresi [http://content.bahcesehir.edu.tr/public/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20\(2\).pdf](http://content.bahcesehir.edu.tr/public/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20(2).pdf) (25.04.2019).
- Glew, D. J. (2009). Personal Values and Performance in Teams: An Individual and Team-Level Analysis, *Small Group Research*, 40(6), 670-69.
- Gök Demir, Z. (2016). Stratejik Halkla İlişkilerde Kamu Segmentasyonu: Kamuların Durumsal Kuramının Toplumsal Kültür Bağlamında Türkiye’de Analizi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gujarati, D. N. (1995). *Basic Econometrics*, 3rd Edition, Singapore: McGraw-Hill Inc.
- Gujarati, D. N. & Porter, D. C. (2009). *Basic Econometrics*, 5th Edition, Singapore: McGraw-Hill Inc.
- Gundlach, M., Zivnuska, S. & Stoner, J. (2006). Understanding the Relationship Between Individualism–Collectivism and Team Performance Through an Integration of Social Identity Theory and The Social Relations Model, *Human Relations*, 59(12), 1603–1632.
- Gültekin, N. & Sığırı, Ü. (2007). Bir Kültür Boyutu Olarak “Bireycilik-Ortaklaşa Davranışçılık” ve Örgütsel Kültüre Yansımaları, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 23(2), 273-284.
- Gürbüz, S. (2019). Aracı, Düzenleyici ve Durumsal Etki Analizleri, 1. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hackman, J. R. (1987). The Design of Work Teams. Jay W. Lorsch (Ed.). *Handbook of Organizational Behavior*, içinde (315-342), New Jersey: Prentice-Hall.
- ____ (1990). Groups That Work (and Those That Don’t): Creating Conditions for Effective Teamwork, *Journal of Management*, 32, 45-62.
- Hall, E. T. (1966). *The Hidden Dimension*. Fourth Edition, New York: Doubleday Company Inc.
- Hall, E. T. & Hall, M. R. (1987). *Hidden Differences: Doing Business with The Japanese*, Garden City, New York: Anchor Press.

- Hampden-Turner, C. & Trompenaars, A. (1993). *Kapitalizmin Yedi Kültürü*, Çev: Fusun DORUKER, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Haviland, W. A. (2002). *Kültürel Antropoloji*, (Çev. Hüsamettin İnaç ve Seda Çiftçi), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis*. 2th Ed., New York: The Guilford Press.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J. & Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations: Software of The Mind*. 3th Ed., New York: McGraw-Hill.
- Hofstede, G. (1980/2001). *Culture's Consequences Comparing Values, Behaviours, Institutions, and Organizations Across Nations*, 2th Ed., SagePublications, London: Thousand Oaks.
- Hosmer, L. T. (1995). Trust: The Connecting Link Between Organizational Theory and Philosophical Ethicsi, *Academy of Management Review*, 20(2), 379-403.
- House, R. J. & Javidan, M. (2004). Overview of GLOBE. Robert J. House, Paul J. Hanges, Mansour Javidan, Peter W. Dorfman & Vipin Gupta (Ed.), *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies, içinde* (9-28), California: Sage Publications.
- House, R. J., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. W. & Gupta, V. (2004). *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*, London: Sage Publications.
- İlhan, T. (2006). *Türkiye'de Faaliyette Bulunan Uluslararası Ortak Girişimlerde Örgütsel Değerlerin ve Uygulamaların Toplumsal Temelleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnce, M., Bedük, A. & Aydoğan, E. (2004). Örgütlerde Takım Çalışmasına Yönelik Etkin Liderlik Nitelikleri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), 423-446.
- Jackson, C. L., Colquitt, J. A., Wesson, M. J. & Zapata-Phelan, C. P. (2006). Psychological Collectivism: A Measurement Validation and Linkage to Group Member Performance, *Journal of Applied Psychology*, 91, 884-899.
- Jhen, K. A. & Chatman, J.A. (2000). The Influence of Proportional and Perceptual Conflict Composition on Team Performance, *International Journal of Conflict Management*, 11, 56-73.
- Jones, R. & George, J. (1998). The Evolution of Trust and Corporation: Implication for Teamwork and Tacit Knowledge, *Academy of Management Review*, 23(2),531-546
- Kabasakal, H. ve Bodur, M. (1998). Leadership and Culture in Turkey: A Multifaceted Phenomenon. <http://www.ucalgary.ca/mg/GLOBE/Public/Links/euro11.pdf>, (25.04.2019).
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1993). *İnsan, Aile ve Kültür*, İstanbul: Remzi Yayınevi.
- ____ (2000). *Kültürel Psikoloji – Kültür Bağlamında İnsan ve Aile*, İstanbul: Evrim Yayınevi.
- ____ (2012). *Günümüzde İnsan ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 13. Baskı, İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kalaycı, Ş. (2016). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, 7. Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Karabat, B. Ç. (2016). *Takımların Yapısal Özelliklerinin Performans Değerlendirme Sistemi Algısına Etkisi: Kocaeli Bilişim Sektörü Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Katzenbach, Jç R. & Smith, D. K. (1998). *Takımların Bilgeliği*. (Çev: Nejat Muallimoğlu), İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Keçecioğlu, T. (2000). *Takım Oluşturmak*. İstanbul: Alfa Yayınları.

- Kiffin-Petersen, S. A. & Cordery, J. L. (2003). Trust, Individualism and Job Characteristics as Predictors of Employee Preference for Teamwork, *International Journal of Human Resource Management*, 14(1), 93-116.
- Kirkman, B. L. & Shapiro, D. L. (2001). The Impact of Cultural Values on Job Satisfaction and Organizational Commitment in Self-Managing Work Teams: The Mediating Role of Employee Resistance, *Academy of Management Journal*, 44(3), 557-569.
- Kluckhohn, F. R. & Strodtbeck, F. L. (1961). *Variations in Value Orientations*. Evanston, Illinois: Row, USA: Perterson Company.
- Kottak, C. P. (2008). *Antropoloji -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, (Çev. Serpil Altuntek ve diğerleri), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Köklü, N., Büyüköztürk, Ş. & Bökeoğlu, Ö. Ç. (2015), *Sosyal Bilimler İçin İstatistik*. 17. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Kroeber, A. L. & Kluckhohn, C. (1952) *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, New York: Vintage Boks.
- McAllister, D. J. (1995). Affect- and Cognition-Based Trust as Foundations for Interpersonal Cooperation in Organizations, *Academy of Management Journal*, 38(1), 24-59.
- Miles, J. A. (2000). Relationships of Collective Orientatiton and Cohesion to Team Outcomes, *Psychological Reports*, 86, 435-444.
- Mohrman, S. A., Cohen S. & Mohrman, A. M. (1995) *Designing Team-Based Organization: New Forms for Knowledge Work*, San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Özen, Ş. (1996). *Bürokratik Kültür-1 Yöneltilerinin Toplumsal Temelleri*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara: Yayın Nr: 272, Birinci Baskı.
- Pelenk, A. (2010). *Güven Kavramı: Sivil Toplum Örgütleri, Medya, Hükümet ve Ticari Kuruluşlara Yönelik Ampirik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ross, M., Jones, E. & Adams, S. (2008). Can Team Effectiveness be Predicted? *Team Performance Management*, 14(5/6), 248-268.
- Sağlam Arı, G. (2003). *İşletmelerde Güven ve Personel Güçlendirme İlişkisi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sargut, A. S. (2003). Kurumsal Alanlardaki Örgüt Yapılarının Oluşmasında ve Ekonomik İşlemlerin Yürütülmesinde Güvenin Rolü. Ferda Erdem (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Güven, içinde* (89-124), 1. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları.
- _____(2006). Sosyal sermaye: Yapının Sunduğu Bir Olanak Mı, Yoksa Bireyin Amaçlı Eylemi Mi?. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 6(12), 1-13.
- _____(2015). *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*, 4. Baskı, Ankara: İmge Yayın
- Schein, E. H. (1992). *Organizational Culture and Leadership*, Second Edition, San Francisco: Jossey-Bass.
- Shen, M. J. & Chen, M. C. (2007). The Relationship of Leadership, Team Trust and Team Performance: A Comparison of The Service and Manufacturing Industries, *Social Behavior and Personality*, 35(5), 643-658.
- Stewart, G. L. (2006). A Meta-Analytic Review of Relationship Between Team Design Features and Team Performance, *Journal of Management*, 32(1), 29-54.

- Straub, J. T. (2002). *Ekip Kurma ve Yönetme*. (Çev. Savaş Şenel), İstanbul: Hayat Yayın
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and Collectivism*. San Francisco: Westview Press.
- Triandis, H. C. & Bhawuk, D. P. S. (1997). *Culture Theory and The Meaning of Relatedness*, Earley, P. C. & Erez, M. (Ed.). *New Perspectives on International Industrial/Organizational Psychology*, (13-52), San Francisco: The New Lexington Press.
- Trompenaars, F. (1993). *Riding The Waves of Culture Understanding Diversity in Global Business*, London: Irwin Professional Publishing.
- Wagner, J. A. (1995). Studies of Individualism-Collectivism: Effects on Cooperation in Groups. *Academy of Management Journal*, 38, 152-172.
- Wagner, J. A., Humphrey, S. E., Meyer, C. J. ve Hollenbeck, J. R. (2011). Individualism-Collectivism and Team Member Performance: Anathor Look, *Journal of Organizational Behavior*, 33(7), 946-963.
- Wasti, S. A. & Eser Erdil, S. (2007). Bireycilik ve Toplulukçuluk Değerlerinin Ölçülmesi: Benlik Kurgusu (Self Construal Scale; SCS) ve INDCOL Ölçeklerinin Türkçe Geçerlemesi, *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7, 1-44.

TARİH HUMMASI: YAŞAM YÜCELİĞİNİN GEÇMİŞTE HAPSOLMASI^{*,**}

THE FEBRICITY OF HISTORY: BEING CONFINED OF THE GLORY OF LIFE IN THE PAST

Araştırma Makalesi
Research Paper

Zeynep KANTARCI BİNGÖL^{***}

Öz:

19. yüzyılda Avrupa'da insan ve yaşamın anlamını yitirmesi, değersizleşmesi ve hiçlikle karşı karşıya olması Nietzsche'yi endişelendirmiştir. Bu yüzden çağına karşı toptan bir karşı çıkışa yönelen Nietzsche, çağının geleneksel kültürel değerleriyle hesaplaşma yoluna gitmiştir. Çünkü Nietzsche, çağın bütün kültüründe kendisini hissettiren bir çöküşün yaşandığının farkındadır. Yaşamdaki her şeyi tarihselleştirmek ve her şeyi tarihe esir etmek de bu çöküşün izleri arasındadır. Tarihe olan bu aşırı düşkünlük insan, yaşam ve kültür için büyük tehlikeler doğurmaktadır. Oysa Nietzsche yaşama ve eyleme hizmet ettiği ölçüde tarihe gereksinim duyulacağından söz etmektedir. Bu çalışmada Nietzsche'ye göre ne türden bir tarihin insan ve yaşam için gerekli olduğunu, ne türden bir tarihin de insan ve yaşamı zehirleyerek öldüreceği düşüncesi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Nietzsche, Yaşam, İnsan, Tarih.

Abstract:

In the 19th century, Nietzsche was worried that human and life in Europe lost their meaning, devalued and faced with nothingness. For this reason, Nietzsche, who turned to a total opposition to his age, set out to come to terms with the traditional cultural values of his age. Because Nietzsche was aware of the collapse that was felt in the whole culture of the age. Historicizing everything in life and keeping everything captive in history were among the traces of this collapse. This extreme devotion to history posed great dangers for human, life and culture. However, Nietzsche spoke of the need for history to the extent that it serves life and action. In this study, according to Nietzsche, what kind of history is necessary for human and life and what kind of history will poison human and life will be examined.

Keywords: Nietzsche, Life, Human, History.

* Makale Geliş Tarihi: 23.12.2020
Makale Kabul Tarihi: 23.06.2021

** Bu çalışma, danışmanlığını Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ'ın yürüttüğü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı'nda Zeynep KANTARCI BİNGÖL tarafından 2017 yılında tamamlanan "Nietzsche'de Ahlak, Din ve Felsefe Eleştirisi" adlı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, z.kantarci@alparslan.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3778-1659

GİRİŞ

Nietzsche'nin çağı, 19. yüzyıl, tarih yüzyılı olarak anılır. Bu çağda tarih aşırı vurgulanmakta ve çok değerli görülmektedir. Oysa Nietzsche, çağının tarihçilik hastalığına yakalandığını, bir tarih hummasının ıstırabını çektiğini düşünmektedir. Bu yüzden 1874 yılının başlarında *Çağa Aykırı Düşünceler* dizisinin ikincisi olan *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine* başlığı ile yayınlamıştır. Tarih üzerine görüşlerini sunduğu bu eseri çağa aykırıdır. Çünkü o, bu eserinde çağının gurur duyduğu tarihsel kültürün ve oluşumun çağın zararına bir şey olduğunu göstermeye çalışmıştır (Nietzsche, 2009: 34; Zudeick, 2014: 72). Kendisiyle yüzleştiği ve eserlerinin ortaya çıkış nedenlerini ele aldığı *Ecce Homo* adlı eserinde *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine* için “Bu incelemede çağın kendi ile gururlanmasına yol açan tarihsel görüş ilk kez bir sayrılık, bir örneksel çöküş belirtisi olarak görüldü.” (Nietzsche, 2010a: 65) demektedir. Nietzsche, çağının içinde bulunduğu durumu geçmişle ilgili araştırma ve bilgilerin aşırılığı nedeniyle her türlü yaratıcı gücünü yitiren bir uygarlıkta ortaya çıkan tüketim türü olarak tanımlamaktadır. Ona göre tarihsel bilgi araçlarındaki büyük gelişme ve geçmiş çağlar hakkında elde edilen bilgi ve belgelerin çokluğu kültürün büyük bölümünü artık üretici atılımdan yoksun, basit bir kültür tarihine indirgemıştır. Tarih konusundaki aşırı bilgi, insandaki yeni şeyler yaratma istemini öldürmekte, onda kendine ve kendi yapıtına olan güvenin yitirilmesinden kaynaklanan bir tür inmeğe yol açmaktadır (Vattimo, 2005: 20-21). Tarih, yaşama güç katması ve hareketlere canlılık getirmesi gerekirken Nietzsche'nin yaşadığı günlerde yaşamın dallarını budamaya ve hareketleri felç etmeye başlamıştır (Berkowitz, 2003: 61). Her şeyi tarihselleştirmek yaşamayı, insani ve toplumsal varoluşu boğazlamaktır. İnsan, yaşamındaki her şeyi tarihselleştirmekle insana ait ve toplumsal olan her şeyi tarihe tutsak kılmaktır. Bunun sonucu insanı harekete geçiren, ona eyleme şevki ve hevesi veren güç istencini baltalamak, yaratıcılığını hiçe saymaktır. Bu da insanı edilgin kılar. Çünkü geleneklerin ve tarihin belirleyiciliğine sıkı sıkıya sarılmakla insanın eğilimleri, tutkuları, güduları ve yaratıcı etkinliği zincire vurulmuş olur (Özlem, 2010: 169-170). Bu yüzden yaşamı hiçe sayan, geçmiş bugünden daha değerli gören, her şeyi tarihselleştiren, aşırı tarih bağımlılığı etkin insanların önünde bir engeldir (Topakkaya ve Aşar, 2015: 60). Tarihe aşırı bağlılık insan ve yaşamına zarar vermesi bakımından Nietzsche'nin nazarında dikkat edilmesi gereken bir konudur. Tarihin, bugünün yaşamını sakatlamasının önüne geçilmelidir. Nietzsche, çağının tarihe yönelik bu yersiz tapınmasını yıkmaya kararlıdır. Çünkü geçmişin belirleyici gücüne sığınarak bugün değerlendirilemez. Geçmişin yaşantılarını ve olaylarını bugüne taşımak geçmişe çivilenmekten başka bir anlam ifade etmez.

Goethe'nin 1798'de Schiller'e yazmış olduğu mektupta dile getirdiği “Etkinliğimi arttırmadan ya da doğrudan doruya canlandırıp (yaşamıma) bir şey katmadan bana yalnızca bilgi veren her şeyden nefret ediyorum.” (Nietzsche, 2009: 33) sözü Nietzsche'nin tarihin değeri ve değersizliği üzerindeki düşüncelerini belirlemesinde yol gösterici niteliği taşımaktadır. Goethe'nin bu sözlerine göre tarih nefret edilmesi gereken bir şey

olarak görünmektedir. Çünkü canlılık yaratmaz, etkinliği uyuşturur, anlama yetisi için bir artık bilgi ve lükstür. Fakat Nietzsche tarihe gereksinimin olduğunu söylemektedir. Hemen ardından bu gereksinimin bilgi bahçesinde başıboş dolaşan kendini beğenmiş sorumsuzların gereksinimlerinden başka bir gereksinim olduğunu eklemektedir. Nietzsche için yaşama ve eyleme için tarihe gereksinim duyarız. Tarihe, yaşama ve eyleme yüz çevirmek için, bencil yaşamaların, alçakça davranışların ve kötü yapıp etmelerin ayıbını örtmek için gerek yoktur. Tarihe ancak yaşama hizmet ettiği ölçüde hizmet edilir. Buna karşı tarihle uğraşmanın da, yaşamı tüketen ve soysuzlaştıran bir tarihe değer vermenin de sınırı olması gerekir. İşte Nietzsche'nin de göstermek istediği budur. Çağın yönelttiği eleştirilerle de insanların gözünü açmayı ve onlara yol göstermeyi istemektedir (Nietzsche, 2009: 33-34).

Nietzsche, insanın unutmayı öğrenemediği için hep geçmişe bağlı olarak yaşamasından şikâyet etmektedir. Ona göre insan, hayvan karşısında insanlığıyla ne kadar böbürlense yine de hayvanın mutluluğunu kıskanmaktan kendini alıkoyamaz. Çünkü hayvan an'da yaşar; dünü de bugünü de bilmez; bir o yana bir bu yana sıçrar, yer, uyur, geviş getirir. Sabahtan akşama kadar, bugünden öbür güne kadar hayatını bu şekilde sürdürmektedir. Kısacık yaşamını haz ve acılarına bağımlı olarak geçirmektedir. Bu yüzden ne bir üzüntü ne de bir bıkkınlık duyar. İnsan da tıpkı hayvan gibi bıkkınlık ve acı içinde olmadan yaşamayı amaçlar ve hayvan gibi mutlu yaşamının sırrına ermek ister. Ama hayvan, söylemek istediği şeyi hemen unutuverdiği için insan karşısında susmaktan başka yapacak bir şeyi yoktur. İnsan unutmayı öğrenmediği ve hep geçmişe bağlı kaldığı sürece mutlu değildir. Geçmişin büyük ve git gide artan yükü altında ezilmektedir. Ona karşı dirense de bu yük kapkaranlık bir gece gibi üzerini örter ve insanın yolunu görünmez kılar. İnsan her ne kadar ileriye doğru çabuk çabuk yürümeye çalışsa da geçmişin zinciri bacaklarına dolanır. Buna karşın Nietzsche insanın tüm geçmişini unutarak kendisini anın kucağına bırakmasını tavsiye etmektedir. Böyle bir yaşantıyı tarih-dışı olarak adlandırmaktadır. Hayvanın yaşantısı tarih-dışıdır. Çünkü hayvan unuttur, her anın gerçekten öldüğünü bilir, hayvan için her an sis ve gece içinde kalır. Hayvan şimdinin içinde yitip gider. İnsan söz konusu olduğunda hayvanın yaşadığı gibi hemen hemen hiç anımsama olmadan yaşamak hatta mutlu yaşamak olasıdır, fakat unutmama olmadan yaşamak tümüyle olanaksızdır (Nietzsche, 2009: 37-39). Nietzsche bu konu hakkındaki düşüncelerini şöyle aydınlığa çıkarmaktadır:

İster bir insanda ya da toplumda, ister bir kültürde olsun, uykusuzluğun, geviş getirmenin, tarih duygusunun bir sınırı vardır, bu sınıra gelip dayandı mı, yaşayan bundan zarar görür ve sonunda yok olup gider (Nietzsche, 2009: 39).

Öyleyse bu durumda insana düşen, unutulması gereken sınırı iyi belirlemektir. Eğer insan geçmişin bugünün mezar kazıcısı olmasını istemiyorsa tam zamanında anımsamayı ve tam zamanında unutmayı bilmesi gerekmektedir. Bir kişinin, bir toplumun, bir kültürün sağlığı için tarihsel olanla tarihsel olmayana aynı ölçüde ihtiyaç zorunludur. Tarihsel bir duyuşun ne zaman, tarihsel olmayan bir duymanın da ne za-

man zorunlu olduğu insanın güçlü içgüdüleriyle sezmesine bağlıdır. Nietzsche'ye göre insan düşünüp taşınarak, karşılaştırarak, ayırıp birleştirerek tarih-dışı öğeyi sınırlandırmasıyla ortalığı kuşatan sis bulutunu dağıtarak aydınlık ve parlak bir ışık doğurtabilir. İnsan ancak geçmiş yaşam için kullanmak ve olup bitenlerden tarih yapmak, yaratmak gücüyle insan olabilir. (Nietzsche, 2009: 40-41). Yaratıcı olmanın Nietzsche'nin düşüncesinin yapı taşı olduğu düşünülürse Nietzsche'nin insandan beklentisi insanın yaratıcı edimlerle yeni başarılar ortaya koyması ve böylece geçmişe kendinde olan bir anlamı katması ve geleceğine yön vermesidir. *İyinin ve Kötünün Ötesinde* adlı eserinde Nietzsche, yaratıcı insanların bütün felsefe işçilerinin ve geçmiş fethedenlerin daha önceki çalışmalarını kullanarak geleceğe yaratıcı bir el uzatmalarından, olan ve olmuş her şeyi bu iş için kullanmaları gerektiğinden söz etmektedir (Nietzsche, 2010b: 134). Yaşamayı sürdürmek, yeni atılımlar, eylemler yapabilmek için tarihin dışına çıkmak Nietzsche için gereklidir. İnsanın insan olması ancak geçmiş yaşam için kullanması ve olup bitenlerden yeniden tarih yapma gücünü kullanmasına bağlıdır. Fakat tarihin aşırı kullanımında insan tükenir. Bunun için insanın yeniden başlaması için tarih-dışı duygusunu yaşaması ve tarih-dışı durumuna geçmesi lüzumlu görünmektedir (Akarsu, 2013: 3). Görüldüğü üzere Nietzsche'de yaşamı geliştirmek için tarihsel olan ile tarihsel olmayan duygulanımların her ikisi de zorunlu sayılmıştır. Tarih-dışı durum olmadan insan hiçbir şeye başlama cesaretini kendinde bulamaz. Bu anlamda her tarihsel durumun arkasında bir tarih-dışı durum gizlidir. Bunu ancak tarih-üstü insanlar sezebilir. Tarih-üstü görüşte olan biri eylemde bulunan kimsenin ruhundaki o körlüğü ve adaletsizliği tanımış olmakla, bundan böyle yaşamasını sürdürmeye ve tarihe katılmaya yani tarihi birlikte kurmaya kendisini iten hiçbir eğilim duymayacaktır. Yani tarihi fazlasıyla ciddiye almaktan kendini kurtarmış olacaktır. Böylece bu insanlar tarihte olan bir olayın nasıl ve niçin yaşandığı sorusunun cevabını kendi başlarına kolayca anlayabileceklerdir. Geçmişe bakarak insanlığın sürekli bir gelişme ve ilerleme içinde olduğunu düşünen ve geleceğe umutla bakan tarihsel insana karşı tarih-üstü insan için geçmiş ve bugün aynıdır. O, geçmiş on ya da yirmi yılın öğrettiği ile gelecek on ya da yirmi yılın öğreteceği arasında bir fark görmez. Bu yüzden gelecek adına bir umudu yoktur. Ancak tarih-üstü kişiler de bu bilgeliklerinden dolayı bir doymuşluk ve bıkkınlık duyarlar. Tarihsel ve tarih-üstü insana karşı Nietzsche, tarihi yaşamın ereğini çekmede etkin, ebedi dönüşe inanan trajik tiplerden söz eder. Bu insan bilgelik açısından tarih-üstü insandan geri kalmış olsa da yaşam yönünden üstün kişilerdir. Onlar tekrar yaşamak istemeyi isteyecek şekilde yaşarlar. İsteddiği şeyin ebedi dönüşünü isteyecek şekilde isterler (Nietzsche, 2009: 43-45; Topakkaya ve Aşar, 2015: 63-65). Yaşamlarında aynı şeyleri yeniden yaşamayı isteyecek kadar değerli bir yaşam sürerler. Nietzsche ebedi dönüş ile yaşama istencine "evet" diyerek bir hedef olarak işaret ettiği üstinsanı etkin kılmak ister. Ayrıca vasfı değer yaratmak olan üstinsan, yeni değerler yaratarak mevcut düzene karşı kendine has, bambaşka bir düzen oluşturma gücüne sahiptir. Her şeyi tarihselleştirme hastalığından muzdarip değildir. Geçmişte eğleşmez, şimdide yaşar, geleceğine yön verir.

Böylece tarih üstinsanın büyük yaratılarının ve başarının en yüksek doruklarındaki teşebbüslerinin sesi olur.

1. YAŞAMIN HİZMETKÂRI OLARAK TARİH

Nietzsche'nin her şeyin üstünde tuttuğu yaşamın kendi çağında anlamsızlaşmasına ve değersizleşmesine tanık olması onu endişelendirmiştir. Ona göre Sokrates-Platon çizgisiyle başlayan tüm Batı metafiziği, Batı metafiziğine dayalı bir inanç sistemi olan Hristiyanlık ve onun ahlakı, bilim, sanat ve daha birçok unsur yaşamı yoksullaştırmakta ve köreltmektedir. Nietzsche için tarihe gereğinden fazla önem verilmekle de yaşama sırt çevrilmiştir. Bu noktada Hegel'in felsefesini büyük bir tehlike olarak görmektedir. Çünkü Hegel, kendi çağını o zamana kadar gelmiş geçmiş her şeyin anlamı ve amacı olarak görmekte ve evrensel tarihin bir gerçekleşmesi olarak anlamaktadır. Hegelciler evrensel süreçten bahsetmekte ve kendi çağlarını bu evrensel sürecin zorunlu bir sonucu olarak görmektedirler. Bu bağlamda bütün her şey yerini tarihe bırakmakta ve tarih tek başına egemen olmaktadır. Hegel tarihin gücüne hayrandır ve insanın tarihin gücü önünde baş eğmesi gerektiğini düşünmektedir. Buna karşı Nietzsche tarihin gücüne karşı gelmeyi ve başkaldırmayı önermektedir (Akarsu, 2013:1). Bu düşüncesi ile Nietzsche tarihin yadsınması gerektiğinden mi söz etmektedir? *Güç İstenci* adlı eserinde kendi döneminde ve daha önce dönemlerde yaşamış olan filozoflarda gördüğü eksikliklerden biri olarak tarih duygusunun olmayışını belirten Nietzsche tarihin yadsınması gerektiğini bahsetmiş olamaz (Nietzsche, 2010c: 273). Bir eksiklik olarak filozoflarda tarih duygusunun olmayışı, filozofun geçmişle, tarihle hesaplaşmasının olmayışı anlamına gelmektedir. Nietzsche'nin üzerinde önemle durduğu tarih duygusu, tarihi kavrayıp yeniden değerlendirmektir. Bu değerlendirme, tarihî olayları neden-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirme değildir. Tarihî olgular içinde saklı olan insan problemlerini ortaya koyabilme bilincine sahip olmaktır. Böyle bir duygudan hareketle girilen felsefe, şimdide yaşayan insanın arka planındaki tarihî ve sosyal varlık şartlarını oluşturan şeyleri kavrayarak geleceğe yön veren bir anlayışı bünyesinde barındırır. Nietzsche de böyle bir amacı gerçekleştirmeye yönelmiştir. Nietzsche'ye göre tarih geçmişten geleceğe doğru kesintisiz bir yaratma akışıdır. İnsan ise bu kesintisiz akışın failidir. Bu yüzden tarihin bu kesintisiz yaratım gücü insanı sürekli yeni yaratımlarla gelişmeye, yenilenmeye, yükselmeye yönelten bir öze sahiptir (Tevfik, 2001: 37-38).

Nietzsche tüm çabasıyla çürümeye terk edilmiş yaşamı kurtarmak ister. Bunun için de tarihi, yaşamın hizmetinde kullanmaktan çekinmez. İnsanın geçmiş üzerine düşünerek, kafa yorarak, karşılaştırarak, inceleyerek ve sentezleyerek geçmişi yalnızca yaşam için kullanmasından, geçmiş olaylara tarihte yeni şekiller vererek yaratıcı olmasından yanadır. Tarihi her zaman yaşamın ereğine çekmekte ısrarcı olan Nietzsche için tarihsel oluşum daha güçlü ve yeni bir yaşam akışı sağladığı sürece yararlıdır. Tarih yaşam tarafından yönetildiğinde ve yaşamın egemenliğine girdiğinde gelecek için güven sağlar (Zupančić, 2005: 80; Nietzsche, 2009: 46). O halde tarihe nasıl yönelmek gerekir? Nietzsche'ye göre tarih, yaşayanlara üç bakımdan bağlıdır: Yaşayanların etkin ve bir

şeye erişmeye çabalayan kimseler olmaları bakımından; koruyan ve saygı duyan kimseler olmaları bakımından; acı çeken ve kurtuluşa gereksinim duyan kimseler olmaları bakımından. Tarih incelemelerinde bu üç bağlantıya karşılık üç çeşit tarih tekabül etmektedir. Bunlar: Anıtsal Tarih, Eskiye Koruyucu Tarih ve Eleştirel Tarihtir. Bu üç çeşit tarihin her biri insanoğlunun farklı ihtiyaç ve özlemlerine hizmet eder ve birbirleriyle doğru bir şekilde etkileşim halinde olurlarsa ancak o zaman hayata hizmetleri dokunur (Berkowitz, 2003: 64; Nietzsche, 2009: 47).

Anıtsal tarihte geçmişteki her büyük bireyin eserine insanlığın bin yıllara uzanan zirveleri olarak bakılmaktadır (Zudeick, 2014: 73). Bu tür tarihte yaşamda etkin ve bir şeye erişmeye çabalayan kimselere insanlığın bu büyük başarılarından örnekler verilir (Özlem, 2010: 171). Geçmiş, güç istencinin ön plana çıktığı kişileri ve dönemleri birer örnek, birer örnek anıtı olacak şekilde ele alınır. Nietzsche buna bir örnek olarak Napolyon ile Roma çağını verir. (Uygun, 1997: 302). Büyük işler yapmak isteyen fakat yaşadığı çağdaki insanlar arasında kendisine bir örnek bulamayan kimseler için rol modeller sunulur. Tarihe böyle bir pencereden bakmak hâlihazırda yaşayan insanlara bir zamanlar mevcut olan büyüklüklerin var olmalarının hiç değilse bir kez mümkün olabildiğini ve bundan hareketle bir kez daha var olabileceğini gösterir. Ancak bu bakış açısı içinde şöyle bir tehlikeyi de barındırır. Geçmiş öykünmeye değer bir şey olarak, öykülenebilen ve ikinci kez var olabilen bir şey olarak gösterilmesi gerektiği sürece, bu geçmiş, bozulmak, daha güzel bir biçime sokulmak, böylece de serbestçe uydurulmuş bir masal haline getirilme tehlikesi ile iç içedir. Baştan çıkarıcı benzetmelerle yürekliyi atılganlığa, coşkun kişiyi bağnazlığa itebilir. Örnek ve taklit edilmeye değer olanı yeniden yapılandırabilmek işe yaramaz gösteriler zincirine yol açabilir. Hele tarihin, yetenekli bencillerin ve coşkudan kendinden geçmiş zalimlerin ellerine geçip, kafalarına girdiği düşünülürse, devletler yıkılır, prensler öldürülür, savaşlar ve devrimler fitillenir ve tarihsel işe yaramaz gösterilerin yani yeterli nedenler ortada olmadan başlatılan hareketlerin sayısı artar ya da büyük olanın doğmasına izin verilmeyebilir. Çünkü büyük işler yapmak isteyen güçlü insanlara “bakın büyük olan işte burada” denilerek engellenmek istenir (Nietzsche, 2009: 50-53; Akarsu, 2013: 5). Nietzsche, özellikle bir şeyler yapma gücünü kendinde göremeyen insanların geçmişi anıtsallaştırmasında bir tehlike sezilmektedir. Elbette geçmiş, büyük işlere imza atmış insanlarla ve takdire şayan olaylarla doludur. Bunlardan faydalanmak gerekir, fakat bunlara haddinden fazla bağlanmak ve geçmişi yüceltmek yaşam için zararlı olabilir. Çünkü bu durum yüceliği geçmişe tutsak ederek bir daha gerçekleşmesi önünde engel oluşturur. Böylece geçmiş kutsallaştırılarak olabilecek her şeyin tüm ihtişamıyla bir zamanlar yaşanmış ve bitmiş olduğu kanaatine varılır. Dogmatik ve mistik bir hale getirilen geçmiş sayesinde insan bulunduğu yerden kıpırdayamaz hale getirilir. Yetkinleşmemiş insan kalabalıklarının elinde bir tahrik unsuru haline dönüştürülebilir. Bu haliyle anıtçı tarihi Nietzsche maskeli bir balo elbisesine benzetmektedir. Bu elbise içinde kendi çağlarındaki büyük ve güçlü olana karşı duyulan hınç ve nefret, geçmiş çağların güçlülerine ve büyüklerine

karşı duyulan dolu dolu bir hayranlıkmış gibi gösterilmektedir. Bu davranış biçimi ile Nietzsche'ye göre aslında şu denilmektedir: “Bırakın ölümler yaşayanları gömsünler!” (Nietzsche, 2009: 53). Böyle bir anlayış bugünün geçmişe tutsak edilmesidir. Oysa bugün geçmişten gelen kıstaslara göre şekillendirilemez. İnsanın yaşam dinamikleri geçmişte değil, bugünde saklıdır. Bu, yaşayan insana bir saygısızlıktır. Tarihi yapacak etkin gücün önünde bir engeldir, onun güç istencini baltalamak ve yaratıcılığını zincire vurmaktır.

Eskiye koruyucu tarih ya da tarihe antika gözüyle bakmak mevcudu korumak ve yüceltmektir (Zudeick, 2014: 73). Bu, içinden geldiği ve yetiştiği yere bağlılık duygusunu ve sevgiyi içinde barındırır. İnsanlara ve uluslara geçmişlerinden gurur duymayı öğreterek hayata hizmet eder; miras alınmış adetlere, aile ve yurttaş bağlarına kutsi bir önem atfeder, günümüzdeki veya gelecekteki kuşakları, geçmişte hayata hizmet eden durumlar hakkında bilgilendirme yapar. Bu tür tarihte, geçmişten gelen her şeye itinayla yaklaşılr, önem verilir, göz kamaştırıcı bir büyüklük olarak bakılır ve büyük bir özenle muhafaza edilerek gelecek kuşaklara taşınmak istenir. Bu, geriye yönelmiş bir sevgidir. Böylelikle insan kendi varoluşu için duyduğu şükran borcunu ödemiş olduğunu düşünür. Böyle bir tarih duygusu, bir ulusun içinde yaşadığı katı, sıkıntılı durumlarda daha bir yayılır ve en yüksek değerine erişir (Berkowitz, 2003: 66; Nietzsche, 2009: 55; Akarsu, 2013: 5). Bu tarih için Nietzsche şunları söylemektedir:

Küçük, sınırlı, çürümüş ve eski olan, kendi değerini ve dokunulmazlığını, eskiye bağlı insanın koruyan ve saygı duyan ruhunun bu şeylere girip yerleşmesi ve orada kendine sıcak bir yuva hazırlaması sayesinde korur. İçinde yaşadığı kentin tarihi, onun gözünde, kendisinin tarihi olur; surları, yüksek kuleleriyle kale kapılarını, belediye yönetimini, halk bayramlarını, kendi gençliğinin resimlendirilmiş bir anı defteri gibi görür ve bütün bu şeylerde kendini yeniden bulur; kendi gücünü, uğraşlarını, sevincini, yargısını, kendi çılgınlıklarını ve yakışsız davranışlarını yeniden keşfeder. Kendi kendine, burada yaşıyordu, der; çünkü burada yaşanır (Nietzsche, 2009: 55).

Geçmişe antikacı gözüyle bakan kişi, her şeyin aynı kalmasını isteyen biri olarak anıtsal tarihin aşırılıklarının sınırlanmasında önemli bir rol oynar. Şöyle ki, Rönesans dönemindeki İtalyanların Yunan modellerden ilham alması gibi rol modellerin mevcut bağlamda anlamlı kalması koşuluyla yeniden yaratılmaya ihtiyaç duyması ama bunu yaparken geçmişle hiçbir hakiki bağ içermeyen figürlerden uzak durulması, hiçbir sahiçiliği olmayan anıtsal figürlere tapınmaya karşı durmayı gerektirir. Geçmişe korumak isteyen ruh, Stalin, Hitler ya da Mao gibi sahte putlara tapınmaya karşı cankurtaran vazifesi görür (Young, 2015: 262).

Nietzsche'ye göre bu tür bir tarih anlayışındaki tarih duygusu olarak gösterilen şey, ağacın kendi kökünden duyduğu esenlik duygusudur. Bu, tıpkı mirasçı çiçek ve meyve gibi, geçmişten çıkıp gelmiş olduğunu bilmenin mutluluğu ve bu geçmişten çıkmış olmakla varoluşun hoş görüleceği, haklı çıkarılacağını bilmenin mutluluğudur (Ni-

etzsche, 2009: 57). Böyle bir anlayış her ne kadar geçmişini korur ve geçmişin şimdi ile arasında bir köprü oluşturursa da tıpkı anıtsal tarih de olduğu gibi tehlikelere açıktır. Eskiye bağlı tarih incelemesi yalnızca eski yaşamı korumayı bilir, yaşam yaratmayı bilmez. Eski olanın yerine yeni bir şey koymak ona ölçsüzlük, dahası, inançsızlık, küstahlık görünür. Babadan kalma her şeye ölümsüzlük atfedilir. Bu, oluş içinde olanın, ilerleyenini değerini düşürür, yeni olandan yana güçlü kararlar alınmasına engel olur, etkin insanı kıpırdayamaz hale getirir. Öyleyse her eski ve geçmiş olan aynı ölçüde saygıya değer bulunursa ya da eski olana saygı göstermeden karşı koyulursa bu yeni olana oluşma durumunda olana karşı açılan bir savaş haline dönüşür. Oysa tarih, yaşamın sürüp gitmesine engel olmamalı, yüksek bir yaşamı mezara gömmeli, eğer tarih yüksek bir yaşamı canlı olarak koruyamazsa mumyalaştırırsa ağaç da ölür sonrasında ağacın kökü de göçüp gider. Tarih oluş halinde olanın değerini düşürmemelidir. Aksi takdirde yeni olana karşı güçlü ve sağlam kararlar almaya engel olur, etkin insanı yaralar, kötürüm yapar (Nietzsche, 2009: 57-58; Akarsu, 2013: 6). Böylece antik tarih eskiye bağlı kalırken yaşamı korumakta fakat akıp gitmekte olan yaşam gözden düşmektedir. Çünkü böyle bir anlayış yaşamın zenginliklerine ve yeniliklerine karşı tepkilidir. Zira Nietzsche tarihin etkin insanın yeni başarılar ortaya koymasında ayak bağı haline gelmesine ve yaşamın canlılığını öldürmesine razı değildir. Bu yüzden Nietzsche her gelen yeni kuşaktan geçmişe karşı seyirci olmaksızın geçmişini yeniden yoğurmasını, eskiyi yeniden değerlendirmesini ve yepyeni bir yola koyulmasını böylece geleceğe bir ışık yakmasını ister. İnsan geçmişin prangalarını ayağına takmak yerine geçmişin olaylarını, başarılarını, eserlerini yeniden değerlendirmelidir.

Nietzsche için anıtçı ve antik tarihin yanında insanın üçüncü bir biçime gereksinimi vardır. Sadece anıtsal tarih yaratıcı olabilir, bir gelecek vizyonunu cisimleştirebilir ve geleceğin mimarlarına ilham verebilir. Bunun yanında saf geçmişini korumak, yaratıcılığı felce uğratar (Young, 2015: 262). İşte anıtçı ve antik tarihin tehlikelerini bertaraf edebilmek için eleştirel tarihe ihtiyaç duyulur. Asıl yararı olan tarih budur. İnsanı geleneğin baskı ve esaretinden kurtarır. Çünkü geçmişin şimdiki zaman üzerindeki iddialarını çürütmekle görevlendirilmiştir. Tarih, bugünün istek ve talepleri açısından ele alınır. Güç istenciyle hareket eden yaratıcı insanın geleceğe yönelik hedef ve amaçları için tarih elekten geçirilir (Berkowitz, 2003: 67; Özlem, 2010: 171). İnsanın yaşayabilmesi için geçmişini kırıp dökmesi ve bunu zaman zaman yapması gereklidir. Yani geçmişin mahkeme önüne çıkması bir gereklilik olarak eleştirel tarihte karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş, kılı kırk yararcasına sorguya çekilmelidir. Ne yazık ki bu, korkulu bir yoldur. Geçmişini yargılayarak ve ortadan kaldırarak yaşama hizmet ve yardım eden insanlar ya da çağlar her zaman tehlikeyle karşı karşıya kalırlar. Çünkü bugünün insanı geçmişin kalıntısıdır. Geçmişin tutkularının, yanlışlarının, davranışlarının, yolsuzluklarının, cinayetlerinin tortusudur. Eleştirel tarih tüm insan eylemlerinin köklerinin dayandığı şiddet ve zayıflığı, hataları ve kazaları, dalalet ve zulmü acımasızca gözler önüne serer. İnsan kendisini geçmişin bu bağlarından tamamen koparamaz. Geçmişte yaşanan olumsuzlukları suçlu

bulsa da kendisini onlardan tamamen kopardığını sansa da onun bunlardan çıktığı gerçeğini ortadan kaldıramaz. İnsan kendisine yeni bir alışkanlık, yeni bir içgüdü, ikinci bir doğa aşlayarak kendisinin çıkmış olduğu bir geçmiş de yaratabilir. Bu tehlikeli bir denemedir. Çünkü yaratılan ikinci doğa, birinci doğadan daha zayıftır. Aynı zamanda bu, iyiyi yerine getirmeden iyiyi sadece bir tanıma ve bilmeden ibarettir. İyiyi yapmak elden gelmez. Fakat eleştirici tarihi yaşamın yararı ve hizmetinde kullanan savaşçı ruhlarla birinci doğanın da bir zamanlar ikinci bir doğa olduğu ve zafer kazanan her ikinci doğanın bir gün birinci doğa haline geleceği yönünde bir avuntu sunar (Berkowitz, 2003: 67; Nietzsche, 2009: 59-61).

Her insanın, milletin ve kültürün amaçlarını ve hedeflerini gerçekleştirmek için geçmişe ait bilgiye gereksinimi vardır. Bu bilginin aşırılığı ve yaşam için bir engel oluşturması büyük sorunlar doğurur. Tarih aşırı bir güç kazanırsa yaşam soysuzlaşır, tarihin kendisi de bu soysuzlaşmanın etkisi altında kalıp o da soysuzlaşır. Öyleyse yaşamın tarihin hizmetlerine ne oranda gereksinim duyduğunu bilmek de bir insanın, milletin ya da kültürün sağlığı bakımından önemlidir (Akarsu, 2013: 4). Büyük işler yapmak isteyen insan, genellikle geçmişe gereksinim duyduğunda anıtçı tarih aracılığıyla bu geçmişi ele geçirir. Buna karşın alışılmışta ve eski değerlerde kalmakta direnen kimse, eskiyi koruyan bir tarihçi olarak geçmişle ilgilenir. Ancak bugünün gereksinimleriyle göğsü daralan ve ne pahasına olursa olsun yükten kurtulmak isteyen kimse eleştirici tarihe, yani yargılayıcı ve mahkûm edici tarihe gereksinim duyar (Nietzsche, 2009: 54). Şayet;

Gereksinim duymayan eleştirici, sevgisi olmayan antikacı, kendisi büyük olanı gerçekleştiremediği halde büyük olanı tanıyan kimse, işte bu kimseler, yabanotu ya da ayrıkotu gibi fişkıran, kendi doğal ana topraklarına yabancılaşan, bundan dolayı da soysuzlaşan bitkiler olurlar (Nietzsche, 2009: 54).

Kimi zaman anıtçı kimi zaman koruyucu kimi zaman da eleştirel biçimde geçmiş üzerinde belli bir bilgiye ihtiyaç duyulur. Sadece yaşamı izlemek yetmez, amaç salt bilginin artması da olmamalıdır. Geçmişin bilgisi şimdiki zayıflatmak ya da yaşama gücü olan geleceğin kökünü kazımak için değil, ancak gelecek ve şimdinin hizmetinde olduğu zaman istenmelidir (Nietzsche, 2009: 63). Doğaldır ki her millet kendi geçmişine dönüp bakar. Bazen geçmişin büyüklüklerini kendisine örnek alır, bazen köklerine sıkıca sarılır, bazen geçmişini yargılar. Esas olan geçmişin birikiminin hâlihazırdaki yaşamın cansuyunu kurutmaması, insanın potansiyellerini öldürmemesidir. Nietzsche kendi döneminde insanın tüm gücünün tükendiğinin altını çizer. Modern insanın artık yeni başarılar için adım atacak takati kalmamıştır. Haddinden fazla abartılan modern kültür naylon bir kültürdür, insanın anlam dünyasında bir karşılığı yoktur. Hiçbir şey ayakları üzerinde sağlam durmamaktadır. Gereklessiz yere göklere çıkartılan tarihin de bu durumda parmağı vardır. Ama Nietzsche güçlü bir yaşamın ve sağlıklı insanın ortaya çıkması için geçmişin bilgisine ihtiyaç olduğunu inkâr etmez. O, sadece geçmişe takılı kalmayı istemez. Çünkü geçmişe aşırı bağlanmak, şimdiki yok saymak hastalıklı bir durumdur. Bu yüzden Nietzsche geçmişle yüzleşmeyi, eskiyi yeninin emrine vermekten söz etmektedir.

2. SINIRSIZ BİÇİMDE EGEMEN OLAN TARİH DUYGUSUNUN TEHLİKELERİ

Nietzsche, yaşama âşiktir. Bu yüzden yaşama zararı dokunan, onu tehlikeye atan her ne varsa karşısına dikilir. Bu noktada tarih düşkünlüğünü tarihe aşırı bir anlam yüklemenin yaşam için ne gibi kötü sonuçlar doğurabileceğini göstermek istemiştir. O, beş bakımdan tarihin yaşama düşman ve yaşam için tehlikeli olduğunu düşünmektedir. Bunlardan ilki Nietzsche'nin her defasında dile getirdiği gerçek bir kültür olmayan modern kültürün, insanı zayıflamış bir kişilik olarak sunmasıdır. Ona göre çağdaş insan zayıflamış bir kişiliğin acısını çekmektedir. Çünkü çağdaş insan keyif süren ve oradan oraya dolaşan bir seyirci, gözlemci haline gelmiştir. Nietzsche bununla çağdaş insanların tarih yoluyla soyut varlıklar ve gölgeler haline getirilmesinden bahsetmektedir. Onun çağındaki insanlar öğrenilmiş olanların birbiri üstüne yığılmış karmakarışıklığı içinde kendi kişiliklerini ortaya koymaya cesaret edemezler. Oysa Nietzsche için tarihin insanları yüreklendirmesi gerekir. Fakat tarih kültürünün egemen olduğu bir dünyada özgür kişilikten ziyade maskelenmiş evrensel insan ortalıkta dolanmaktadır. Bu insanlar, tarih kültürünün teşkil ettiği organizmalardır. Hatta çağdaş insan tepeden tırnağa tarihin şekil verdiği kötü bir biçimdir, üstelik tek bir biçimdir. Tarihi kendince değerlendiremeyen sadece ona akıl danışan çağdaş insan Nietzsche'nin nazarda bir oyuncuya dönüşmektedir. Buna karşın Nietzsche'de, tarih ancak güçlü kişilikler tarafından yaşama ve eyleme yön vermek için çekilip tanınmaktadır (Nietzsche, 2009: 73-80).

Bir çağın insanın kendisini öteki çağların insanından daha güçlü, daha adil, daha yüksek olarak görmesi, erdeme ve adalete başka çağlardan daha çok sahip olduğu kuruntusuna sahip olması tarih tutkusunun yaşama verdiği ikinci tehlikedir. Bu kuruntu yüzünden daha iyi olmak henüz olasıdır ve insan bir çağı günden güne daha kötü yapmaktadır. İnsanın böyle bir kuruntuya kapılmasının nedeni ise Nietzsche'ye göre tarihsel nesnelliktir. Tarihsel nesnellüğün göklere çıkartılması insana ve onun erdemleri için zararlıdır. Çünkü insanın bu erdemlere sahip olduğu konusunda peşin bir hükme varmasına neden olmuştur. Bunu da Nietzsche, tıpkı Sokrates'in dile getirdiği erdemli olmadığı halde kendisini erdemli sanma kuruntusuna kapılan kişinin deliliğe yakın acı bir şey olarak kabul ettiği durumdan daha tehlikeli olarak görmektedir. Böyle kişiler kendilerini ya da bir yüzyılı daha çirkin ve adaletsiz bir duruma sokmaktadırlar. Oysa asıl saygı gösterilmesi gereken kimse adalet içgüdüsüne sahip olan kimsedir ki o, eli teraziyi tuttuğunda titremez, terazinin kefeleri inip çıktığında gözü dönüp bulanmaz, kılı kırk yarar, yargıyı bitirdiğinde ise sesi ne sert ne de kısık ve titrek çıkar. Ne yazık ki doğruluğun peşinden ayrılmayan insanların sayısı fazlamış gibi gözükse de gerçekten adaletli olmaya gücü yeten kimselerin sayıları çok fazla değildir. Buna karşın çağın büyük tarih ustaları çağın en adil, en doğru adamları mıdır? Edilgin bir yankı uyandıran büyük tarih ustalarının yankıları ve onların çevreye yayılmasıyla oluşan yeni edilgen yankılar tüm çağın atmosferini oluşturmuştur. Böylece çağın insanları rahatına düşkün tat alıcılar, keyfine ve zevkine düşkün hale gelmişlerdir. Bu erdemin hoş giden hiçbir yanı yoktur. Bundan daha korkutucu olan dar kafalı ve dar görüşlü tarihçilerin varlığı

ğıdır. Bunların iti gücü tarihsel nesnelliktir. Tarihsel nesnellik, geçmişteki sanılar ve eylemleri içinde bulunulan zamanın her yerde geçen sanılarıyla ölçmektir. Bütün doğrulukların yasasını bunda bulurlar. Onların işi geçmişî zamana uygulamaktır. Fakat bugünden bakarak geçmiş sadece yorumlanabilir, geçmişte bilmeye ve saklanmaya değer, büyük olan şeyler sezilebilir. Başka türlü bir yaklaşım ise geçmişin şimdinin düzeyine indirgenmesi olmaktadır. Bu da dar kafalı ve sığ görüşlü bir anlayışın ürünüdür. Buna karşın tarihi, deneyimli ve enine boyuna düşünebilen kimseler yapabilir. Daha büyük, daha yüce bir olayı yaşamamış, yüksek yaşantıları olmayan bir kişi geçmişteki büyük ve yüksek olan hiçbir şeyi yorumlamasını da bilemeyecektir. Ancak geleceği kuran kimseler geçmişî yargılama hakkını elde edebileceklerdir. Onlar da ileriye görmekle ve büyük bir erek koymakla bugünlerini çöle çeviren, gelişmeyi ve olgunlaşmayı olanaksız kılan basmakalıp çözümleyici içgüdüyü boyunduruk altında tutacaklardır. Tarihten “nasıl” ve “niçin”i göstermesini beklemeden gelmekte olan yaşamı düşünerek yaratacak birçok şeye sahip olabileceklerdir. Nietzsche şöyle bir örnekle konuya açıklık getirmek istemiştir. Nasıl ki sofraya son gelen konuklar sofrada son yerleri almaları gerekirken tarih sahnesine son gelenler de ilk gelenlerin yerlerini almak ve başköşeye oturmak istiyorlarsa en yüksek ve en büyük olanı yapmaları gerekir. Belki o zaman onlara tarih sahnesinde yer açılır (Nietzsche, 2009: 81-91).

Tarihin aşırılığı yüzünden yaşamı bekleyen üçüncü tehlike bir milletin içgüdülerinin bozulup dağılmasıdır. Bu durumdan bütünün olduğu kadar bireyin de olgunluğa erişmesi engellenmektedir. Çünkü sınırsız biçimde egemen olan tarih duygusu geleceğin kökünü kazımakta ve hayalleri yıkmaktadır. Canlı olanı, yaşayanı gömmekte ve yıkıma götürmektedir. Onun yargılaması yok etmedir. Eğer tarihte yaratıcı içgüdü kendini göstermiyorsa, gerektiğinde yıkmıyor ve yeniden yapıyorsa, canlı bir gelecek umudu ile özgür bir temel üstüne yapısını kurmuyorsa, incelemede yalnız doğruluk aranıyorsa, o zaman yaratıcı içgüdü gücünü de yitirir, cesaretini de yitirir. Mesela bir din salt bir adaletin egemenliği altında tarih bilgisine çevrilerek bilimsel yolla incelenirse bu din ortadan kalkar. Bunun nedeni tarihin denetlemesindeki yanlış, kaba saba, saçma olanın gün ışığına çıkması ile yaşamak isteyen her şeyin içinde varlığını sürdüren sevgi dolu hayal dünyasının bozulup yıkılmasıdır. İnsan ancak hayal dünyasının içine sevgi ile nüfuz ederek yaratıcı olabilir. Eğer insan sevgiden uzaklaşırsa kökleri kesilir, kurur, doğruluktan da ayrılmak zorunda kalır. Böyle bir durumda tarihin karşısına sanat konulur, tarih sanat eseri şekline dönüşürse içgüdülerin korunması ve uyandırılması söz konusu olur. Buna karşı içten yapıcı bir güdüyle yönetilmeden sevgiden yoksun olarak, yalnızca yıkıyorsa, zamanla kendi de yıpranır. Çünkü hem kendi içindeki hem de başkasındaki hayalleri yıkar. Hayaller olmadan da başarıya ulaşılamaz. Olgunlaşmak isteyen her insanın ya da her ulusun onu bir atmosfer gibi çepçevre saran hayale gereksinimi vardır (Nietzsche, 2009: 93-96; Akarsu, 2013: 8).

Nietzsche “Bugünkü insanların büyükbabalarından daha güzel şarkı söylediklerini sanmıyorum, ama onların pek erkenden kör edildiklerini biliyorum.” (Nietzsche, 2009:

97) derken tarih kültürünün genç ruhlar üzerindeki ezici etkisinden bahsetmektedir. Tarihe aşırı ilgi göstermenin tehlikelerini gösteren Nietzsche gençliğin fazla tarih bilgisi ile eğitilmesini protesto etmektedir. Uyuşturucu, körleştirici, ezici ve baskı yapıcı bir tarihçilik gençlik için gerekli değildir, hatta büyük bir tehlike de oluşturur. Böyle yetişmiş bir kimsenin kafası bir yığın kavramlarla yüklüdür, ama bu kavramlar yaşamın doğrudan doğruya yaşanmasından, algılanmasından çıkarılmış değil, geçmiş çağların ve ulusların bilgisinden çıkarılmış kavramlardır. Fakat genç ruh, sivri zekâsıyla bütün törelerden ve kavramlardan kuşkulmaktadır. Bu noktada Nietzsche gençlikten umutludur ve gençliği kurtarıcı olarak görmektedir (Akarsu, 2013: 9).

Nietzsche'ye göre tarihe büyük bir ihtirasla bağlı olmanın insanoğlunu bekleyen dördüncü tehlikesi, gecikmiş ve sonradan gelen soylar olma inancının insan ruhuna ekilmiş olmasıdır. Bu durum insan soyuna her zaman zarar verici olmuştur. Nietzsche bu düşüncesini temellendirirken daha büyük ve daha yüksek ölçüde gelişmiş bir tarih kültürü olan insanlarda bunalmış ya da bunaltılmış bir bilinç olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Bu bilinç, eylemde ve yapıt vermede güçlü olan ulusların başka türlü yaşamış ve gençliklerini başka türlü geçirmiş olmalarıdır. Ama bu boş bir inançtır, saçmalıktır. Çünkü bu inanç sonradan gelen kuşaklara, arkadan gelenlere, geç gelenlere daha güçlü ve daha mutlu soyların sararıp solmuş son soluk filizleri olduğunu söylemektedir. Bu yüzden tarih kültürü için Nietzsche bir tür doğuştan kır saçlılık demektir. Yani insanlığın yaşlılığı üzerine bir tür içgüdüsel inanca varma zorunluluğudur. Tarih kültürü, geriye bir bakış, hesabı gözden geçirme, hesap kapama, anılar yoluyla geçmişin olaylarında avuntu arama işidir. Bu düşüncenin temelinde Ortaçağ'dan kalma dünyanın sonunun yakın olduğu düşüncesi, korkuyla beklenen kıyamet günü düşüncesi vardır. Bu tasarım tarih kültürü sayesinde kılık değiştirmiştir. Ortaçağ'ın ölümü anımsamayla vurgulayan düşüncesine karşı Yeniçağ'ın yaşamı anımsamayla söyleyen düşüncesi çıkarılmasına rağmen bu ürkek bir sesleniş olarak kalmıştır. Evrensel tarih ile insanlık, ölümü anımsama düşüncesine sıkıca bağlanmıştır. Tarih kültürüne bağlanılarak, onunla bağlantı kurularak her oluşmakta olan (oluşan) omuz silkerek yadsınır ve gecikmiş, geç kalmış ve sonradan gelen soylar olma duygusu yayılır. Bütün olup bitenlerin bir değerinin olmadığı, dünyanın kıyamet gününe hazırlanması gerektiğine dair inanç ile artık daha iyiyi yapmada geç kalındığına göre en iyi olanın bütün olup bitenleri bilmek olduğuna dair bir bilinç oluşturulmuştur. Böylece tarih duygusu kendine hizmet edenleri edilgin ve geçmişe dönük yapar. Ancak anlık bir unutmayla tarih hummasına yakalanmış hasta düşmüş kimse etkin olabilir. Fakat bu etki geçer geçmez tarih hastalığı onu geleceğe yönelik etkide bulunmasına engel olur. Bu yüzden insan halen daha geçmişte yaşar. Nietzsche, ister tek tek kişiler için olsun isterse bir ulus için olsun eğer onlar kendilerini güçlü soyların sararıp solmuş, kavrulmuş, gecikmiş soyları olarak görürlerse geleceğe yönelik ümit dolu isteklerin yok olup gideceğini düşünmektedir. Bu noktada eskiyi savunanların felsefesi olan Hegel'in felsefesini tarihin bir sonu olduğuna dair inancı barındırdığı için tehlikeli görmektedir (Nietzsche, 2009: 101-107).

Nietzsche için bir çağın kinizm atmosferinin içine düşmesi bundan dolayı yaşam gücünün kötürümleşmesi ve nihayet yıkılıp gitmesi tarihe duyulan hayranlığın getirdiği beşinci tehlikedir. Nietzsche'ye göre modern insanın kendisini büyük görmesinin yanı sıra hiçbir şeyi gelecek için kurtaramayacağı korkusu vardır. Bu, ironik bir durumdur ve kinizme doğru bir gidişe sebep olur. Çünkü yaşama gelenekten gelen ölçütlerin yön vereceğine inanılır. Tarihin gidişatı hatta bütün evrenin gelişmesi şu kinik yasaya göre işler: “Şimdi nasılsa gelecek de yine öyle olmak zorundaydı, insanlar şimdi nasılsalar, gelecekte de tıpkı öyle olmak zorundaydılar, başka türlü değil, bu zorunluluğa kimse karşı duramaz.” (Nietzsche, 2009: 111). İroniye katlanamayan insanlar böyle bir kinizme bürünerek, kinizmin rahatlığı içine çekilerek kurtulmaya çalışırlar. Kinizmin formülü, evrensel sürece kişiliğini tam bir veriş olarak betimlenebilir. Modern insan evrensel sürecin varisidir. Modern insanda dile gelmiş olan, genelde her oluş bilmesinin anlamı ve çözümü, onun bilgi ağacında en olgun meyve olmasıdır. Tarih incelemeleri hiç bu kadar ileri gitmemişti. Evrensel sürecin üzerinde mağrur mağrur duran modern insan “Biz ereğimize vardık, biz ereğiz, biz sonuna ermiş yetkin yaratıcıyız, tümüyle doğayız.” (Nietzsche, 2009: 112) demektedir. Böyle bir burnu büyüklükle modern insan aslında kendi kendisini mahvetmekte ve yok etmektedir. Bilginin güneş ışınları üzerinde göğe yükselirken aynı zamanda kaosa da düşmektedir. Bilen olarak tırmanışı onun alinyazısıdır ama yaşam için hiçbir dayanağı yoktur, sadece örümcek ağları vardır (Nietzsche, 2009: 112-113).

Tarihe aşırı bir anlam yükleme Nietzsche'nin kendi çağında şahit olduğu ve eleştirilerinin odağındaki durumdur. Tarihe aşırı anlam yüklemek, ona erek koymak, yani tarihin sürekli bir şekilde ilerlediğini varsaymak, Hegel ile birlikte doruk noktasına ulaşan Aydınlanma idealinin en önemli varsayımlarındandır (Topakkaya ve Aşar, 2015: 61). Hegel, tarihte aklın egemen olduğunu söylerken tarihte Aydınlanmanın galip gelen akılcı ilgilerinin tarihini bulmaktadır. Buna karşı tarih, bastırılmış güdülerin, tutkuların yani akıldışı olanın da tarihidir. Bu yüzden Aydınlanma tini tarihte bir erek ve bir yasa aradığı için rastlantısallıkların anlamsız gücünü görememiş, körlüğe düşmüştür. Nietzsche'ye göre eğer tarihte bir öz aramak gerekiyorsa bu ancak yaşama iradesi ile aynı manaya gelen güç istencinde bulunabilir. Güç istenci, tüm tarihin kök olgusudur. Güç istenci, akılsal yoldan kavranamadığı için tarihte evrensel bir anlam saçmadır. Zaten tarihte bir anlam aramak da Hristiyanlığın Batı düşüncesine mirasıdır. Tarihsel anlam düşüncesi, Ortaçağ'dan kalma kılık değiştirmiş bir teolojidir. Bundan kurtulmak ancak Hristiyanlığın aşılması ve Tanrının ölümü ile tarihin dönüm noktasının geçilmesiyle Hristiyanlığın tutsaklığından azat olan özgür insanın elinde tarihin can bulmasıyla mümkündür (Özlem, 2010: 171-172).

Nietzsche, Hegel'e şiddetle karşı çıkarak tarihin varacağı bir son noktasının, bir son ereğinin olamayacağını söylemektedir. Ona göre insanlığın amacı en sonda yatmaz, tam tersine, sadece en yüksek örneklerinde bulunabilir. Tarihi ilerleyen bir süreç olarak görmek insanlığın geleceği açısından zararlıdır. Bu düşünme biçiminin değişmesi gerekli-

dir. Bu da ebedi dönüşe inanmakla mümkündür. Evrenin döngüsel olduğunu ve bundan dolayı evrende ortaya çıkmış olan her şeyin sonsuzluğa uzanan bir süreç içinde tekrar tekrar ortaya çıkacağına dayanan ebedi dönüş düşüncesi dünya düzeninin yekpare, biricik ve bir amaca yönelmiş olduğunu söyleyen öğretilerin karşısında yer almaktadır. Nietzsche bu öğretiyi erekselliği dünyadan çıkartmak ve evrenin yetkin bir amaca doğru geliştiğini dile getiren yorum ya da açıklamaları reddetmek için öne sürmüştür (Cevizci, 2010: 523). Ebedi dönüş düşüncesine göre yaşam bir döngü içinde akar, gider. İnsanlar yaşamlarını bir döngü içerisinde sürdürürler ve yaşadıkları bu hayatı tekrar tekrar tecrübe etme durumunda kalırlar. Nietzsche'ye göre ebediyen ne yaptığımız ne ettiğimizden ziyade hayatlarımıza kattığımız anlam önemlidir. Asıl olan yaşamı onaylayarak bu döngüye coşkuyla katılmaktır. Bu düşüncesinin kilit noktası her şeyin oluş halinde olduğu ve bu oluşun ise hedefsiz olduğudur. Bu bağlamda ebedi dönüş, oluşun yeniden üretimidir. Aynı zamanda etkin istencin üretimidir. Çünkü ebedi dönüş, olumsuzludur ve bu olumsuzlulukla istencin olumsuzlanması tersine çevrilir. Ebedi dönüş her tür rastlantıyı, yani acı ve güzel her olayı olumsuzlayan bir istencin sonucudur. Dolayısıyla etkin istencin tekrardan güç kazanması ve tepkisel istencin ortadan kalkması için gerekli olan ebedi dönüştür (Topakkaya ve Aşar, 2015: 67). Nietzsche böyle bir düşünce ile etkin insanın varlığına gözleri çevirirken ona doğru giden yola kapı aralamak ister. İçinde bulunduğu çağda tarihin ezici gücü altında can çekişen insana yaşamayı ve yükselmeyi hedef olarak gösterir. Bunun için geçmişin bilgisini şimdiki kurtarmak ve geleceği tesis etmek için kullanır. Tabiki bu, geçmişte oyalanıp kalan, tarihle hesaplaşmayan sürünün harcı değildir. Sözkonusu tarih olduğunda da Nietzsche gerçekliği tüm çıplaklığıyla görüp değerlendiren, geçmişe geleceğe yön vermek için bakan, yaratıcılığı ile tarihe damgasını vuran üstinsanın önemine vurgu yapar.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

19. yüzyılda tarihin odak noktası haline getirilmesi ve aşırı yüceltilmesi Nietzsche'yi rahatsız etmiştir. O, bu rahatsızlığını dile getirmek için kaleme aldığı *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine* adlı eserinde geçmiş güçlü bir besleyici olarak kullanıldığında yüce bir yaşamın oluşmasına katkı sağladığını belirtirken ölçüsünü aşan tarih duygusunun yaşam için nasıl bir tehlike oluşturduğunu, yaşama nasıl zarar verdiğini göstermek istemiştir. Nietzsche tarihin gereğinden fazla abartılmasından yakınmaktadır, ancak bununla kesinlikle tarihten tamamıyla sıyrılmayı ifade etmez. Aksine yaşamı anlamak ve anlamlandırmak için tarihin önemli olduğunu belirtir. Geçmiş ile yüzleşen, eski olanı gelecek için yoğuran ve geleceğe yön veren etkin insanın tarihe gereksinimi olduğunu düşünür. Tarihin, yaşam ve eylemin hizmetine sunulmasından söz eder, Bunu etkin insanın tarih sahnesinde başrolü oynaması ve ebedi dönüş düşüncesi ile ortaya koyar.

Tarihi fazla yüceltmek, korkunç bir hastalıktır, yaşam enerjisini köreltir ve yaşamı öldürür. Tarihin tüm tehlikelerine karşı yaşam iyileştirilmeli ve sağlığına kavuşturulmalıdır. Tarih hastalığının ilacı “tarih-dışı” ve “tarih-üstü”dür. Nietzsche tarih-dışını, unutulmuş

ve sınırlı bir ufuk içine kapanıp kalma sanatı ve gücü olarak tanımlarken gözlerini oluştan ayırıp, bakışını yaşama, öncesiz-sonrasızlık ve eşanlımlılık niteliğini veren şeye, sanata ve dine, çeviren güçlere de tarih-üstü demektir. Tarih hastalığının bu ilaçlarını en iyi tanıyan ise gençliktir. Bu nedenle Nietzsche'nin umudu gençliktedir. Yaşamın gençlik tarafından kurtarılacağına inancı sonsuzdur. Gençliğin bağları çözülmeli ve ona fırsat verilmelidir. Çünkü tarihin bir karabasan gibi tüm yaşamın üzerine çökmesiyle yaratma gücü zayıflamış yaşam gençliğin elinde yeniden can bulacaktır. Gelecekteki mutluluk ve ilerdeki güzellik için gençlik önseziden başka bir dayanağa ihtiyaç duymaz. Bundan ötürü insanlığın daha güzel ve daha mutlu olabilmesi için öncülük edebilecek güçtedir. Bir seyirci gibi geçmiş izlemek yerine gözlerini geleceğin ufkuna dikerler. Sahip oldukları uzağı görme yetisiyle tarihin aşırılığının korkunç bir hastalığa dönüştüğünü fark eden gençlik, iyileştirici içgüdüleri sayesinde şifanın nerden geleceğini de sezerek bilirler. Geçmişin bugünün mezar kazıcısı olmaması için tarihi, yaşam ve eylemin hizmetkârı haline getirirler.

Tarih hastalığından ancak üç türlü yararlı tarihten (anıtçı, koruyucu ve eleştirici) yaşamın egemenliği için faydalanmak suretiyle yeniden tarih yaratarak iyileşme sağlanabilir. Bu ereğe varmak için Nietzsche'ye göre Delphoi'nin ünlü "kendini tanı!" buyruğunu düstur edinmek gereklidir. Bu buyruğa uyarak toplum kendi gerçek gereksinimleri üzerine düşünerek ve görünüşteki gereksinimlerini yok ederek kaosa düzen vermeyi öğrenir. Böylece katışık bir yığın olmaktan kurtulur ve kendi kendisine sahip olur. Bu noktada Nietzsche insanlığa şöyle bir öğüt verir: Kendi gerçek gereksinimlerine dön ve onları düşün! Kendi içindeki düzensizliği düzene sok! Ancak bu şekilde başkalarına öykünmezsin ve onların söylediklerini yinelemezsin.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (2013). Nietzsche'nin Tarih Karşısında Tutumu, *Felsefe Arkivi*, 19, 1-10.
- Berkowitz, P. (2003). *Bir Ahlak Karşısının Etiği* (Çev. Ertürk Demirel), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 7. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Nietzsche, F. (2009). *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine* (Çev. Nejat Bozkurt), İstanbul: Say Yayınları.
- ____ (2010a). *Ecce Homo* (Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu), İstanbul: Say Yayınları.
- ____ (2010b). *İyinin ve Kötünün Ötesinde* (Çev. Ahmet İnam), İstanbul: Say Yayınları.
- ____ (2010c). *Güç İstenci* (Çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul: Say Yayınları.
- Özlem, D. (2010). *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları.
- Topakkaya, A. & Aşar, H. (2015). Etkin İstenç Bağlamında Nietzsche'nin Tarih Görüşü, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23 (1), 57-70.
- Tevfik, B. (2001). *Nietzsche Hayatı ve Eserleri*, Ankara: ÜBL Yayınları.
- Uygur, N. (2017). *Güneşle*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vattimo, G. (2005). *Nietzsche İle Diyalog* (Çev. Durdu Kundakçı), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Young, J. (2015). *Nietzsche* (Çev. Bülent O. Doğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zudeick, P. (2014). *Şipşak Nietzsche* (Çev. Regaip Minareci), İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Zupančič, A. (2005). *En Kısa Gölge* (Çev. Seyhan Bozkurt), İstanbul: Encore Yayınları.

TRABZON'DA YAŞAYAN BİREYLERİN TÜKETİM VE ARZU EĞİLİMLERİNİN DİĞER İLLERLE KARŞILAŞTIRILMASI ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA *

A STUDY ON THE COMPARISON OF CONSUMPTION AND DESIRE TENDENCIES OF INDIVIDUALS LIVING IN TRABZON WITH THOSE LIVING IN OTHER PROVINCES

Araştırma Makalesi
Research Paper

Ersoy Özmen ALKAN**
Gökhan KONAT***
Mustafa SOLMAZ****

Öz:

Bu çalışmada Trabzon ilinde yaşayan bireylerin genel olarak tüketim eğilimlerini ve arzulama yönelimleri araştırılmış ve Türkiye'nin diğer illerinde yapılmış olan uygulamalı araştırmalarla karşılaştırılmıştır. Bu amaçla Trabzon ili için 2018 yılında 460 adet anket uygulanmıştır. Bu anketlerden 20 tanesi eksik bilgi içerdiğinden 440 anketin verileri dikkate alınmıştır. Diğer illerde yapılan çalışmalar için doküman incelemesine özellikle de onun bir alt türü olan içerik analizi yöntemine başvurulmuştur. "Tüketim", "arzu", "haz" gibi sözcükler aranmış, bu sözcüklerle ilişkili olan makaleler ve tezler incelenmiş, onlardan elde edilen veriler karşılaştırma yapmak için kullanılmıştır. Trabzon ilinde uygulanan anketin verilerinin analizi için SPSS programından faydalanılmıştır. Çalışmada öncelikle faktör analizi yapılmıştır. Ardından Pearson korelasyon analizi ile elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Ayrıca katılımcıların genel tüketim eğilimleri ve arzulamaya yönelik düşüncelerinin demografik verilerine göre analiz edilmesinde de t testi ve ANOVA gibi testlere başvurulmuştur. Genel olarak incelenen genel tüketim eğilimleri ve arzulama eğilimleri arasında yüksek düzeyde bir ilişki elde edilememiştir. Fakat genel tüketim eğilimini etkileyen faktörlerin aynı şekilde arzu tutumunu etkilediği sonucuna varılmıştır. Bunun yanında demografik göstergelere göre genel tüketim eğilimi, arzulama tutumları, arzulanan ürünler ve arzulaların temelinde yatan düşünceler gibi çeşitli hususlarda anlamlı farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Diğer illerde yapılan çalışmalarda ise arzulama ve haz eğilimleri ile bahsedilen değişkenler arasında anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tüketim, Arzu, Reklam, Faktör Analizi, Trabzon'da Tüketim.

Abstract:

In this study, the consumption tendencies and desire orientations of the individuals living in Trabzon were investigated. This study also was compared conducted applied researches with other cities in Turkey. For this purpose, 460 surveys were applied to Trabzon in 2018. Since 20 of these questionnaires contained incomplete information, the data of 440 surveys were taken into consideration. For the study,

* Makale Geliş Tarihi: 22.01.2021

Makale Kabul Tarihi: 25.06.2021

** Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ersoy_ozmen@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6015-3891

*** Arş. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, gokhan.konat@inonu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0964-7893

**** Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mustafa.solmaz@inonu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-3323-7448

es conducted in other provinces, document analysis, especially the content analysis method, which is a sub-type of it, was used. Words such as "consumption", "desire", "pleasure" were searched, articles and theses related to these words were examined, and the data obtained from them were used for comparison. SPSS program was used to analyze the data of the survey applied in Trabzon. In the study, factor analysis was performed first. Then, the findings obtained by Pearson correlation analysis were evaluated. In addition, tests such as t-test and ANOVA were used to analyze the general consumption tendencies and thoughts towards desire of the participants according to their demographic data. A high level of relationship could not be obtained between general consumption tendencies and desire tendencies, which were examined in general. However, it was concluded that the factors affecting the general consumption tendency also affect the desire attitude. In addition, it has been determined that there are significant differences in various aspects such as general consumption tendency, desire attitudes, desired products, and thoughts underlying desires according to demographic indicators. In studies conducted in other provinces, a significant difference was observed between desire, pleasure tendencies and the variables mentioned.

Keywords: Consumption, Desire, Advertising, Factor Analysis, Consumption in Trabzon.

GİRİŞ

Modern insanı diğerlerinden ayırt eden en önemli özellik, çalışmayı ve üretmeyi önemli bir etkinlik olarak görmesidir. Hem sağdan hem de soldan birçok insanın sosyal teorisinin dolaylı da olsa ortak olarak vurguladıkları şey, modern dünyada üretimin çok önemli bir faaliyet olarak görülmesidir. Marx tüm canlıların ortak özelliklerinin üretmek olduğunu, insanı diğerlerinden ayıran şeyin ise yalnızca kendisi ve nesli için değil aynı zamanda bütün insanlık için de üretmesi olduğunu belirtmiştir (Marx, 2003: 68-69). Yalnızca bunu söylemekle de kalmamış, insanı masa başında teorik düşünen bir varlık olarak görmemiştir. Onu en temelde bir praksis başka deyişle eylemleri vasıtasıyla dünyayı değiştiren, dönüştüren bir varlık olarak tanımlamıştır (Feuerbach üzerine tezlerden I., II ve özellikle de XI. tez, bkz: Marx, 2006: 76). İnsanın dönüştürücü niteliğini bir taraftan sınıf hareketi içerisindeki durumu diğer taraftan da emeği belirtmektedir. Marx'ın teorisinde insanın dönüştürücü gücü ya sınıf hareketiyle ya da emek kavramıyla vurgulanmıştır ki bunlar ayrı şeyler değildir, birbirleriyle ilişkilidirler. Zaten üretimdeki konumuz dolayısıyla bizimle aynı şeyleri düşünen, hisseden insanlarla bir araya gelip sınıfları oluştururuz. Bu anlamda sınıfın temeli yine üretim tarzında yatıyordu daha net olarak konuşmak gerekirse üretim tarzının üretici güçler ve üretim ilişkileri şeklindeki iki bileşeninden ikincisinde, üretim ilişkileri içerisinde kendisini gösteriyordu (Althusser, 2005: 45). Burada bir tarafta hiçbir şey yapmadığı halde üretime ortak olan kapitalist ile bütün üretim sürecini üstlense de sonunda elinde bir şey kalmayan proleter karşı karşıya geliyordu ki dönüştürücü güç büyük oranda ikincisindeydi.

Manifesto'da kapitalistlerin de büyük dönüştürücü yönleri vurgulansa da, onların dinamiklerine yer verilse de (Marx ve Engels, 2011: 120) nihayetinde yol açtıkları sonuçlar ve değişimler büyük oranda modernitenin başlangıçlarında gerçekleşen şeyler olarak sunulmuştur. Feodal düzenden kapitalist düzene geçilmesini sağlayan kapitalistlerin önemli dönüşümleri gerçekleştirdikleri bir gerçektir. Fakat bu türden sadece zamanın belli bir kısmıyla sınırlı olmayan ve bütün bir tarihe, tarihsel olarak gelişmiş şekilde bütün toplumsal for-

masyonlara damgasını vuran şey proleterlerin dinamizmiydi (Marx ve Engels, 2011: 121) ki bunun gerçekleşmesi ise Marx'ın Hegel'den istifade ettiği şekliye emek kavramıydı.

Hegel daha öncesinden Köle-Efendi Diyalektiğinden bahsetmiş ve bu durumu aslında bütün bir batı tarihinin gelişimini genel hatlarıyla anlamamız için sunmuştur. Başlangıçta karşı karşıya gelen köle ile efendiden birincisi biyolojik bir kaygıdan yani ölüm korkusundan dolayı mücadeleden çekilirken; efendi daha üst amaçlar uğruna, prestij, onur, tanınma adına ölümü hiçe saymıştır (Kojève, 2001: 13). Çünkü onun tanınırlığı, prestiji ölüm karşısındaki göstereceği kahramanlığa bağlıydı. Mücadeleden çekildiği için köle yenilen taraftı ve yenenin, savaştan kaçmaması nedeniyle kahramanca hareket etmiş efendinin onun üzerinde her şeyi yapma hakkı vardı. En temelde de sahip olduğu öldürme hakkını icra etmemesi için efendiye, canını bağışlaması karşılığında köle onun bütün hizmetlerini gerçekleştireceğini söyler. Efendinin hizmetlerini yerine getirmesi, onun ihtiyaçlarını karşılama efendi tarafından öldürülmemesi için ödemesi gereken bir bedeldir ve efendi bu durumun kendi işine de yaradığını anladığı için onu bağışlar. Artık efendinin ihtiyaçlarını gidermek için çalışan, doğayı değiştiren ve dönüştüren köledir (Kojève, 2001: 13-14). Efendi ise başlangıçtaki egemen durumunu zamanla yitirmeye başlar çünkü artık kendisi kölenin ihtiyaçlarını gidermesine bağımlıdır. Oysa başlangıçta köle konumunda olan da bu doğasını değiştirmeye, doğayı ve evreni kendisinin kılmaya muktedir hale gelmektedir. Değiştirici-dönüştürücü etkinliğini emekle yapıyordu ve onun sayesinde de yalnızca doğayı dönüştürmüyordu, bütün bir toplumsal alanı, kurumları, tarihi vb. şeyleri üretiyordu. Bundan dolayı tarih, kültür ve uygarlık Hegel açısından kölenin emeğinin ürünüydü.

Emeği sosyal teorisinin merkezine alan Marx'ın ve onun yakın dostlu olan Engels'in bütün çabaları elbette ki üretim sürecini analiz etmektir. Fakat bu durum onların tüketim konusuna hiç yer vermedikleri anlamına gelmemelidir. Çünkü işçi sınıfının bir araya gelerek sınıf mücadelesi yoluyla gerçekleştireceği politik devrimin sonunda ortaya çıkacak komünizmin ilk aşamasında tüketim nesnelere dağıtımı, sunulan emek miktarıyla orantılı olacaktır. İkinci ve daha yüksek aşamasında ise "herkesten yeteneğine, herkese ihtiyacına göre" ilkesi benimsenecektir. Sergilenmesi gereken emekle dağıtım yapılacak beslenme nesnelere arasındaki bağ koparılacaktır ve ikincileri birinciler olmasa dahi verilecek şekilde bir değişim gerçekleşecektir (Marx ve Engels, 1989: 31, 143). Dahası Marx ve Engels kaynağını yalnızca belirli bir üretim ve ekonomik ilişki tarzından alan arzular ile her tür ilişki altında var olan ve farklı toplumsal formasyonlarda yalnızca biçimi değişen ama içerik itibarıyla herhangi bir farklılık yaşamayan arzularından bahsederler. Birincilerin zaman içerisinde varlık koşullarını yitirirken ikincilerin devamlılık göstereceklerini bundan dolayı onların önemsenmeleri ve korunmaları gerektiğini savunurlar. İkincilerin birincilerden önemli olmasının ve devamlılık arz etmesinin nedeni bunların beslenme, giyinme, korunma ve cinsellikle ilişkili olmalarından kaynaklanır (Marx ve Engels, 2013: 219). Gerek Marx'ın gerekse de Engels'in tüketimden anladıkları şey temelde beslenme araçlarıyla ilişkiliydi ve onlara göre acımasızca olan bundan dolayı da eleştirilmesi gereken onların yetersizliğiydi. Özellikle Engels'in İngiltere'deki işçi sınıfının durumu üzerine yapmış olduğu çalışmalarda

en temel besin maddelerinin dahi işçiler için nasıl bulunmaz hale geldiğini, onların nasıl sürekli olarak tek düze biçime dönüştürüldüğünü en temelde de nasıl kötü koşullarda sunulduğunu ifade eder (Engels, 2013: 98).

Kapitalizmin bireylerin arzularını coşturduğunu fark eden Durkheim, bu duruma karşı ne bütünüyle arzuların sınırlandırılmasının ne de tamamıyla onların kışkırtılmasının bir çözüm olamayacağını düşünür. Bundan dolayı “arzuların ipini salıvermek çözüme götürmediği gibi onları kısıtlamak için baskıyı kullanmak da yeterli değildir”, (Durkheim, 2002: 404) der. Hele hele biriktirilen servetlerin çoğunluğun isteklerini, arzularını yatıştırmak yerine onları kışkırtması durumunda bir anlamı kalmayacağını da söyler. Çünkü bunun aksini düşünmek ekonomik işlerin ve servet kazanmanın toplumsal amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlar olduklarını unutmak ve onları kendinde amaçlar olarak belirlemek anlamına geleceğini ifade eder (Solmaz, 2017: 31).

Kapitalizm ile Protestanlık arasında bağlantı kuran Weber de temele yine çalışan, üreten insanı koymuştur. Kapitalizmin ortaya çıkmasını başkasının değil de Protestanlığın hazırlanmasının nedeni onun birinci olarak çalışmayı önemsemesi ve tanrısal bir çağrıya iştirak olarak görmesidir (Der Beruf). İkincisi ise sıkı çalışma ile elde edilen gelirin harcanmaması, lüks ve eğlence için tüketilmemesidir. Gelirin bu tür şeylerin için harcanması elde edilen gelirin kısa süre içerisinde verimli olmayan bir şekilde tüketilmesine neden olurdu ama daha önemlisi lüks ve eğlenceye yönelmek, insanı Tanrı’ya yaklaşmaktan alı koyar, ondan uzaklaştırır (Weber, 2010: 63, 130). Protestanlığın harcamayı, tüketimi sınırlı tutmalarının nedeni cimri olmalarından kaynaklanmaz. Tıpkı gelirin elde edilmesini sağlayan şeyin, sıkı çalışmanın nedeni dini bir vecibe ise aynı şekilde tüketmemenin, müsrif bir şekilde harcamamanın sebebi de yine dindir, Tanrı’dan uzaklaşmama çabasıdır.

Weber tüketim ve arzuyu ilişkili analizini başka bir perspektiften daha ele alır. Ona göre arzuların en önemsizinden en lüzlularına kadar bütün hepsinin tatmini kıt kaynakların kullanımına bağlıdır (Weber, 2014: 106; Weber, 2012: 92). Şayet arzularımızı doyumak istiyorsak o zaman bu kıt kaynakların kullanımına dikkat etmeliyiz. Onları boş ve yararsız olarak harcamamalıyız. Arzularımızın arasında seçim yaparak kendi başına istenenler ile başkası için istenenler arasında ayırım yapıp hangisinin daha önemli olduğuna karar verdikten sonra ona uygun olarak kıt kaynakları kullanmalıyız.

Weber’in birinci analizinde tüketime, arzuları tatmine yönelmenin sınırlandırılmasının kökeninde dinsel hassasiyet söz konusu iken ikincisinde ekonomik gerçekler dikkate alınmaktadır. Kaynakları dikkatle kullanırsak ancak isteklerimizi ve arzularımızı tatmin edebiliriz demektedir. Fakat bizim için önemli olan her ikisinde de tüketimin ve arzulamanın vurgulanmaması hatta birinci analizde özellikle çalışmanın önemli görülmesidir.

Bahsettiğimiz bu teoriler kendi dönemleri için doğru tespitlerde bulunmuşlardı. Fakat işin doğrusu onların dönemlerinde kapitalizmin işleyiş şekli de buydu, ta ki 1929 krizine kadar. 18. yy’ın sonları ve 19. yy’ın hemen hemen tamamında egemen olan bakış açısı daha fazla üretmektir. Daha fazla üretmek bütün zenginliklerin elde edileceği düşünülüyor-

du. Buna tek istisna Mill'dir. Onun çok daha öncesinden refah devleti uygulamalarının bir benzerini öne sürdüğü rahatlıkla belirtilebilir. Mill kendi döneminde yaygın kanaate göre ulusal zenginlik konularındaki yasal düzenlemelerin önde gelen amacının tüketiciler oluşturmak olduğunu belirtir. Çünkü büyük ve hızlı bir tüketim üreticilerin, bütün sınıfların ve zümrelerin hem kendilerini hem de ülkelerini zenginleştirmek için istedikleri bir şeydir (Mill, 1897: 48).

1929 krizinden sonra olan şey, Mill'in önceden belirttiği şeyin bütün bir Avrupa ve Amerika'ya genelleştirilmesidir. Buralardaki hükümetlerin kapitalizmin girmiş olduğu, metaların satılmama türünden bir krizden çıkmasının yolunun tüketmekten geçtiğini anlamalarıdır. Sistemi onarabilmek için yapılması gereken şeyin tüketimden geçtiğini, tüketimin artması için gelirin yükselmesinin gerektiği, gelirin yükselebilmesi için tam istihdamın artmasının lüzumlu olduğunu fark etmeleridir. Artan istihdamla daha fazla gelir elde eden bireylerin, sahip oldukları gelirin artması nedeniyle onun alınacak nesnelere karşısında marjinal faydasının düşmesinin muhtemel olduğunu başka deyişle harcamasının daha kolaylaşacağını, artan harcamalarla birlikte sistemin daha çok nesne üreteceğini, bunun için de daha fazla istihdama ihtiyaç duyulacağı vb. şeklindeki sürekli olarak birbirini destekleyen döngünün önemini anlamalarıdır.

1929'da yüzleşilen şey, insanların tüketici olmazlarsa sistemin varlığını sürdüremeyeceği ve bunun da korkunç toplumsal sorunları olacağı gerçeğidir. Bundan dolayı bireylerin alım güçlerinin yükselmesi ve tüketici olmaları için refah devleti uygulamalarına ağırlık verilmiştir. Fakat refah devleti uygulamalarının artan maliyetlere, ek vergi yüklerine yol açtığına anlaşılması üzerine gelişen neo-liberal politikalar gelişmiştir ve onlar da tüketime yönelik olumsuz bir tutum içerisine girmemiştir. Yani kitlelerin tüketici olmaları onlar için de vazgeçilmezdi.

20. yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren hem Keynesyen hem de neo-liberal teorilerin ortak olarak paylaştıkları bir şey varsa, Batı Avrupa kapitalizminin sorunsuz olarak işlenmesi için kitlelerin tüketici olmalarının gerekliliğidir. Kitlelerin arzulayan ve sistem tarafından ayartılan insanlar olmaları gerekir. Baudrillard'a göre sistem işçi sınıfının beslenme araçlarını sağladıysa, bunun nedeni üretici olarak onlara ihtiyaç duymalarıydı. 19. yüzyıl için durum böyleyken 29 sonrası gerçekleşen şey bu sefer sistemin tüketici olarak bireylere ihtiyaç duymasıdır. Kapitalizm bir emek gücü olarak köleden vazgeçip, bir tüketici olarak kişiye gereksinim hissetmeye başladığı gün ani bir değişime uğramıştır. Sistem, tüketici birey üretmeye başlamıştır. Esasında bu yeni bir köle tipi meydana getirmek, başka bir ifadeyle kişiyi bir tüketici güç haline getirmekten başka bir şey değildir (Baudrillard, 2009: 88-89). Günümüzde egemen olan şey Baumancı ifadeyi kullanacak olursak "ayartma" kültürünün gelişmesidir. Tarihin daha önceki toplumlarında söz konusu olan ve bu anlamda onların nasıl işleyeceğini belirleyen şey, normlar düzeni iken; bugün onun yerini ayartma almıştır. Bugünkü toplumlarda bireylerin harekete geçmelerinin ve eylemde bulunmalarının belirleyicisi ayartma ve ayartılmadır (Bauman, 2005: 89; Bauman, 2012: 86).

Bauman atalarımızın üreticiler olduklarını ve onların ömürlerini üretim bandlarının çarkları arasında geçirirlerken; onların torunları olan bizlerin ise bütünüyle tüketime ve arzularımıza teslim olduğumuzu bir ayartılmadan diğerine, bir çekicilikten diğerine koşturduğumuzu belirtir (Bauman, 2012: 87-88). Öyle ki üretim ile tüketim dengede tutmak için, onların sorunsuz olarak işleyebilmesi için satın alma heveslerinin sönmemesi sağlanmalıdır, bundan dolayı da ayartılmanın ve arzulamanın ateşi harlanmalıdır (Bauman, 2004: 228; Yanıklar, 2010: 28; Solmaz, 2017: 44). Nitekim bu araştırmada da günümüz insanını bu kadar etkileyen, onun davranış parametrelerini belirleyen tüketim ve arzu konusu Trabzon üzerinden araştırılacaktır. Bir anket çalışması olan bu araştırmada amaç, Trabzon’da yaşayan bireylerin genel olarak tüketim eğilimlerini ve arzulama biçimlerini tespit etmektir. Arzulamadan kastedilen şey yoğun istektir, bunun ne anlama geldiği hazırlanmış olan anketin açıklama kısmında belirtilmiştir. Bu kapsamda çalışmanın amacına uygun olarak “Trabzon’da yaşayan tüketicilerin genel tüketim eğilimlerine etki eden faktörler, arzulama tutumlarına da etki etmektedir” hipotezi temelinden hareket edilecektir. Alandan elde edilen verilerle konu belli bir çerçeve içine oturtulacaktır. Nitekim bu durum çalışmanın özgünlüğünü de ortaya koymaktadır. Çünkü yapılan literatür taramasında Trabzon’da genel tüketim eğilimleri ve arzulama biçimlerini birlikte konu edinen herhangi bir uygulamalı çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla konu hakkında (Trabzon ili özelinde) uygulamalı ilk çalışmalardan birisi olması, çalışmayı özgün kılmaktadır.

Trabzon ilinin genel tüketim eğilimleri ve arzulama biçimleri ele alınırken özellikle ikincisine daha çok yer verilecek ve bu konuda daha önceki yapılan çalışmalara da başvurulacaktır. Bunun nedeni arzu konusunda uygulamalı çalışmalarının oldukça az olmasıdır. Çalışma sonucunda ortaya çıkarılan sonuçları teyit etmek ya da yanlışlamak için daha önce yapılan çalışmalara yer verilecektir. Fakat bu süreçte arzu ve tüketimle ilişkili çalışmalar çok fazla olmadığından, araştırmaların büyük bir kısmı hazzı ve tüketim, hedonik tüketim gibi konularla ilişkili olduğundan genel bir manzara çıkartabilmek adına bu çalışmalara yer verilecektir.

Çalışmada bahsedilen hazla arzu arasındaki ilişki ise Deleuze ve Guattari’nin sosyal teorilerinden hareketle belirlenmiştir. Buna göre haz, arzunun tamamlanmasından doğan neşedir. Deleuze’e ve Guattari’ye göre arzuda söz konusu olan şey sonsuz bir harekettir yani sonsuza dek arzulamaktır fakat ne zaman ki bu hareket sonlanır işte o zaman açığa bir neşe çıkar ki buna haz denir (Deleuze, 2009: 137-138; Guattari, 2006: 148-149). Arzu ile haz arasındaki ilişkiyi bu şekilde tanımlandıktan, yani arzunun sonlanmasından, arzunun hedefine ulaşmasından sonra hazzın ortaya çıktığı belirtildikten sonra araştırma bulgularına geçilebilir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Tavukçu ve Topuz 2018 yılında yapmış oldukları çalışmalarında online alışveriş yapan kadın tüketicilerin sahip oldukları hedonik ve faydacı tüketim eğiliminin satın alma niyetine ne düzeyde etki ettiğini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Çalışma neticesinde, faydacı ve

hedonik tüketim eğilimlerin online satın alma niyetine pozitif şekilde etki ettiği ve faydacı tüketim eğilimi olan kadın tüketicilerin hedonik tüketim eğilimi olanlara göre daha çok online satın alma niyetinde oldukları tespit edilmiştir.

Chen vd., 2015 yılında yapmış oldukları çalışmalarında alıcıların satın alma niyetlerini etkileyen faktörleri keşfetmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada neticesinde, satın alma niyetinin hedonik ve faydacı değerler tarafından uyarıldığını ve algılanan riskin tüketici tarafında satın alma niyetini olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda, güven boyutunun ise algılanan riskleri azalttığı yönde etkili olduğu görülmüştür.

Deniz ve Erciş 2010 yılında, tüketicilerin kişilik özellikleri, üründen bekledikleri hedonik ve rasyonel fayda, markaya yönelik duygu ve bağlılıkların arasındaki ilişkilerin belirlenmesi amacıyla cep telefonu ve spor ayakkabı sahibi tüketicilere anket uygulamışlardır. Buna göre cep telefonuna sahip tüketicilerde, sorumluluk ve uyumluluk kişilik özelliklerinin öne çıktığını ve bu kişilerin üründen rasyonel fayda beklediklerini, bunun yanında spor ayakkabısına sahip tüketicilerde ise dışadönüklük ve yeniliklere açık olma kişilik özelliklerinin öne çıktığını ve bu kişilerin üründen hedonik fayda beklediklerini ortaya koymuşlardır.

Abdrzakova 2017 yılında yapmış olduğu çalışmasında, tüketicilerin hedonik tüketim davranışlarının sosyo-kültürel faktörler açısından incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma sonuçlarına göre sosyo-kültürel faktörler ile hedonik tüketim davranışı arasında pozitif ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

Yılmaz 2016 yılında yaptığı çalışmasında, beş faktör kişilik kuramına göre kişilik özelliklerinin hedonik tüketim değerleri üzerine etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Deneyime açık bireylerin macera yaşama ve fikir edinme, yumuşak başlı bireylerin sosyalleşme, sorumluluk sahibi bireylerin ise değer elde etme nedenli hedonik tüketim davranışında bulunduğu belirlenmiştir.

Park vd. (2006), çalışmalarında hedonik tüketim eyleminin sadece pozitif duygular eşliğinde ve programsız satın alma eylemi olduğu sonucuna varmışlardır. Burada heyecan gibi pozitif duyguların hedonik tüketim ile yakından ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. Bir başka deyişle, hedonik tüketim ihtiyacı, tüketme eylemi yapacak olan kişinin programsız satın alma güdüsünü yöneten heyecan türü pozitif duygusal uyarımlarla tatmine ulaşabilir.

Özdemir ve Yaman (2007), hedonik tüketim eyleminde kadın erkek olarak cinsiyetin ne derece farklı etkiye sahip olduğunu anlamaya çalıştıkları araştırmalarda, hedonik tüketim eylemlerinin cinsiyetler arasında farklı davranışsal yapıları meydana getirdiği sonucuna varmışlardır. Elde edilen verilere göre kadın tüketici bireylerin alışverişe haz açısından baktıkları ve bundan dolayı hedonik alışverişin kadın tüketicilerde daha baskın olduğu açıklanmıştır. Erkek tüketici bireylerin ise kadınlara göre daha gerçekçi ve faydacı tüketim davranışlarına yöneldikleri ifade edilmiştir.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Modern toplumlarda tüketim, yalnızca fiziksel gereksinimleri karşılamaya ilişkin başka bir ifadeyle salt yarar sağlama amaçlı bir aktivite olmaktan çıkmış, insan hayatının ve hayat tarzlarının şekil almasında ve hatta kişiliklerin de yeni boyutlar elde etmek suretiyle şekillenmesinde önemli rol oynamaya başlamıştır (Şengün ve Karahan, 2013: 18).

Kırdar'a (2012: 43) göre de tüketim toplumunda kişi, mutlu olmak ve normal hayat standartlarına erişebilmek için tüketmektedir. Kişi bir kimlik duygusu meydana getirebilmek, kim olarak algılanmak istediğini anlatabilmek ve diğer kişilerden kendisini farklı kılabilmek için tüketim yapmakta ve moda süreçlerine dayalı şekilde diğer kişilerle devamlı bir konum rekabeti içine girmektedir. Klasik toplumdaki, modern topluma geçiş evresinde tüketicilerin hayatlarında gittikçe daha önemli rol almaya başlayan moda, bir taraftan farklı sınıflar arasında tüketimin göreceli şekilde yaygın hale gelmesine neden olurken, diğer taraftan da önceden tespit edilmiş toplumsal statülerin yok edilmeye başladığını belirtmektedir. Beğeniler, görüşler ve hayat biçimindeki değişimler gerek konum bildiren malların devamlı bir dönüşümünü gerektirmekte, gerekse de günlük hayatla alakalı malların devamlı şekilde tekrar üretilmesi ve yeni bir modelde sunulmasını mecburi kılmaktadır.

Tüketiciler, ürünleri ve markaları alıp tüketirken, bunların iktisadi, teknolojik ve işlevsel faydalarından çok, taşıdıkları ve ilettikleri sembolik manalara önem vermektedirler (Odabaşı, 2009: 95). Burnett, "bireylere, ürünlerinizi ne kadar güzel gerçekleştirdiğinizi değil, ürünlerinizin onları ne kadar gerçekleştirdiğini anlatın" diyerek, sembolik anlamların tüketicilerdeki etkisini oldukça iyi bir şekilde ifade etmiştir. Mesela, bir kadın, çok özel bir gecede giyeceği kıyafeti belirlerken ve satın alırken, o kıyafetin ne derece nitelikli ve sağlam kumaştan yapıldığına, kaç dikişinin olduğuna ve şeklinin nasıl olduğuna önem vermektedir. Kadın için önemli olan o kıyafetin kendisine katacağı saygınlık, farklı olma, diğer kadınlarda izlenim bırakma ve kıskançlık duygularını ortaya çıkarma vb. imaja ilişkin sembolik anlamlardır. Sembolik değerlerin kullanım değerlerinin yerine geçmesi hayat biçimi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir (Saray, 2007: 41).

Kişiler, toplumda konum elde etme veya bir gruba dahil olma gayretiyle diğer kişilerin gözünde kendilerinin saygınlıklarını yükselteceğine inandıkları ürünler ya da hizmetler için çok yüksek ödemeler yapabilmektedir (Quadır, 2012: 33). Bu lüks tüketim malları, bireyler tarafından alınırken toplumsal konum sağlayan sembolik anlamlar üstlenmektedir.

Kişiler, tüketim faaliyetlerini gerçekleştirirken yalnızca temel gereksinimleri üzerinde durmamakta, kendi kimliğinin peşine düşmekte, kimliğini belirtecek ürünleri tüketmekte, toplumsal grupların ve içinde yer aldığı kültürün/alt kültürün yansımaları tüketim seçimlerinde etkisini göstermektedir. İçinde bulunulan dönem tecrübe ekonomisi şeklinde isimlendirmekte ve bu dönemde kişiler için, duygusal kazanımların, markayla yaşayacağı etkileşimlere ve tecrübelerine önem verildiği ifade edilmektedir (Alemdar, 2012: 216). Modern tüketiciler için ürün ve hizmet tatmini, hayattan ve hayat kalitesinden tatmin olmakla bağdaştırılmıştır. Bundan dolayı işletmelerin gerek ürün tatmini gerekse de hayat tatminini

beraber düşünmeleri gerekmektedir. Zaten modern pazarlamanın ve pazarlamaya yardımcı araçların nihai hedefinin “insanları mutlu ederek mutlu olma” düşüncesine dayandığı ispatlanmıştır (Tek, 2006: 324). Netice itibariyle günümüz tüketim toplumunda yeniden biçimlenen tüketim kültürü ile tüketim kavramının içeriği değişmiş ve tüketim kavramı artık ihtiyaçların ötesine geçerek istek ve arzuların elde edilmesi şeklinde bir anlayışa dönüşmüştür. Artık ürünlerin kullanım değerinden ziyade simgesel değerleri ön plana çıkmıştır. Bu dönüşümde kitle iletişim araçları, reklamlar, moda, alışveriş mekânları ve diğer insanları taklit etme, özentili olma davranışı gibi çeşitli etkenler belirleyici olmuştur (Dikici, 2020: 56; Dikici, 2017: 75-78).

3. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ (YÖNTEM)

3.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Trabzon’da yaşayan tüketicilerin genel tüketim eğilimlerini ve arzulamayla ilişkili tutumlarını tespit etmek ve bunu Türkiye’nin diğer illerindeki sonuçlar ile karşılaştırmaktır. Bu açıdan bir yandan Trabzon’da yaşayan insanların tüketim ve arzulama konusundaki kendilerine özgü hususiyetleri tespit etmek diğer yandan da bunu ülkemizin diğer illerinde yapılmış olan çalışmalarla bir araya getirmektir.

3.2. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu Trabzon’da yaşayan tüketicilerdir. Bu amaçla 2018 yılında basit tesadüfî örneklem yöntemiyle 460 adet anket uygulanmıştır ve 20 tanesinin eksik doldurulduğu anlaşılınca geriye 440 adet kalmış, bütün istatistiksel sonuç da bunlara dayandırılmıştır.

3.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Anketin doğası genellemeyi mümkün kıldığından (Böke, 2009: 107, 125; Baş, 2010: 38) yapılmış olan araştırmanın kapsamının Trabzon’la sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Bu sınırlılığı aşmak için diğer illerde daha önceden başka araştırmacılar tarafından yapılmış olan çalışmalara yer verilmiştir. Fakat kesin olarak konuşmak gerekirse tüm bu veriler esasında o iller ve Trabzon ili ile ilgili bilgilerden oluşmaktadır. Türk halkının geneli hakkında daha sağlıklı bilgiye erişebilmek için daha geniş ölçekli çalışmalara ihtiyaç vardır.

3.4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma birincil verilerden elde edilmiştir yani sahadan toplanmıştır, bunun için de anket kullanılmıştır. Sorular 5’li Likert Ölçeğine göre oluşturulmuştur ve bu ölçek genel olarak “kesinlikle katılmıyorum” seçeneğinden “kesinlikle katılıyorum” seçeneğine doğru yazılır. Bu çalışmada ise “Hiç katılmıyorum”, “katılmıyorum”, “fikrim yok”, “katılıyorum”, “kesinlikle katılıyorum” şeklinde seçenekler sunulmuştur. Likert Ölçeğindeki seçenekler arasındaki birimler eşit olarak kabul edilmektedir. Bu da tutum ve davranışların ölçülmesine ve verilerin nicel hale yani rakamsallaştırılmasını sağlar (Akalın, 2015: 65).

Öncelikle hazırlanmış olan sorular 60 kişiye uygulanmıştır, onların vermiş oldukları cevaplara göre anketteki sorular tekrar düzenlenmiştir. Sonra örneklem konusuna geçilmiştir. Örneklem seçiminde öncelikle evreni temsil ettiğine inanılan örneklerin seçilmesi sonra da seçilen örnekten çalışma evrenine genelleme yapılabilmesi şeklinde iki amaca dikkat edilmesi gerektiği anlaşılmıştır (Böke, 2009: 107). Seçilen unsurların eşit olması için basit tesadüfi başka adlandırmayla basit rastgele örneklem seçim yöntemine yer verilmiştir. Çünkü bu örneklemin özü, kitlenin her bir üyesinin örnekleme dâhil olabilmesidir (Baş, 2010: 34-35). Basit rasgele örnekleme sadece şans unsuruna göre öğelerin/bireylerin çalışma için seçilmesine imkân sağlayacak şekilde örnek grubun belirlenmesine dayanan bir örnekleme yöntemidir. Bu yöntem çalışma evrenindeki tüm öğelerin örnek için eşit şansa seçilebilme olanağına bağlıdır. Her öğe aynı oranda örnekte yer alabilme şansına sahiptir (Böke, 2009: 111).

Sonuçlar %95 güven aralığında analiz edilmiştir ve bu anlamda çalışmamızda hata payı olarak %0.5 belirlenmiştir. Buna göre anketten elde edilen verilerin anlamlılığı $p < 0.05$ ya da $< \%0.95$ şeklindedir, bu değerlerin üstü ise anlamsızdır başka bir ifadeyle anlamlı bir farkı ifade etmemektedir.

Araştırmada kullanılan çok değişkenli ölçeklerin güvenilirliği, Cronbach Alpha katsayısı kullanılarak test edilmiştir (Baş ve Samsunlu, 2015: 24). Araştırmada Cronbach Alpha katsayısı 0.79 olarak tespit edilmiştir. Cronbach Alpha katsayısının $0.00 \leq \alpha < 0.40$ olduğu durumda ölçek güvenilir değil, $0.40 \leq \alpha < 0.60$ olduğu durumda ölçeğin güvenilirliği düşük, $0.60 \leq \alpha < 0.80$ olduğu durumda ölçeğin güvenilirliği yüksek, $0.80 \leq \alpha < 1.00$ olduğu durumda ise ölçeğin güvenilirliği oldukça yüksektir (Kuduz ve Aytug, 2017: 1359). Bu durumda anket verilerinin güvenilirliğinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

3.5. Araştırmanın Hipotezleri

H₁: Trabzon'da yaşayan tüketicilerin genel tüketim eğilimlerine etki eden faktörler, arzulama tutumlarına da etki etmektedir.

H₂: Trabzon'da yaşayan tüketicilerin arzuladıkları ürünler cinsiyete göre farklılaşmaktadır.

H₃: Trabzon'da yaşayan tüketicilerin genel tüketim eğilimleri ve arzulama tutumları, medeni durumlarına göre farklılaşmaktadır.

H₄: Trabzon'da yaşayan tüketicilerin yaşı ile arzulalarının temelinde yatan düşünceleri arasında ortalama olarak bir farklılık vardır.

4. ARAŞTIRMADA ELDE EDİLEN BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Trabzon ili için bireylerin tüketim ve arzu eğilimlerinin araştırıldığı bu çalışmada uygulanan 440 anket neticesinde yapılan istatistiksel analizlerin sonuçları aşağıda sunulmaktadır:

4.1. Araştırmaya Katılanların Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans Analizi

Tablo 1: Frekans Tablosu

		Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Cinsiyet	Erkek	198	45	45
	Kadın	242	55	100
	Toplam	440	100	
Medeni Hal	Evli	234	53.2	53.2
	Bekâr	206	46.8	100
	Toplam	440	100	
Yaş	15-24	116	26.4	26.4
	25-34	128	29.1	55.5
	35-44	98	22.3	77.7
	45-54	70	15.9	93.6
	55 ve üstü	28	6.4	100
	Toplam	440	100	
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	42	9.5	9.5
	Ortaöğretim	74	16.8	26.4
	Ön lisans	64	14.5	40.9
	Lisans	197	44.8	85.7
	Yüksek Lisans	26	5.9	91.6
	Doktora	37	8.4	100
Toplam	440	100		
Meslek	İşçi	73	16.6	16.6
	Memur	120	27.3	43.9
	Serbest Meslek	36	8.2	52
	Esnaf	21	4.8	56.8
	Çiftçi	3	0.7	57.5
	Emekli	20	4.5	62
	İşsiz	3	0.7	62.7
	Ev Kadını	44	10	72.7
	Öğrenci	94	21.4	94.1
	Özel Sektör	26	5.9	100
Toplam	440	100		
Gelir	0-1600	174	39.5	39.5
	1601-3200	145	33	72.5
	3201-4800	69	15.7	88.2
	4801-6400	35	8	96.1
	6400 ve üstü	17	3.9	100
	Toplam	440	100	

Tablo 1'e göre cinsiyet açısından ankete katılanların %55'i kadınlardan, % 45'i erkeklerden oluşmaktadır. Medeni durum açısından ankete katılanların %53.2'si evli, %46.8'i bekârdır. Yaş bakımından araştırmaya katılanlar büyük oranda 15-24 (%26.4), 25-34 (%29.1) aralıklarında yer alan insanlardan oluşmaktadır. Eğitim açısından katılımcıların %44.8 gibi büyük bir kesimi lisans öğrencilerinden oluşmaktadır. Mesleki bakımdan katılımcıların %27.3'ü memur ve %21.4'ü öğrencilerden meydana gelmektedir. Gelir grubunda ise büyük bir çoğunluk 0-1600 gelir grubunda yer alsa da azımsanmayacak kadar önemli bir grup da 1601-3200 gelir aralığında bulunmaktadır.

4.2. Faktör Analizi

Faktör analizi verilerin daha anlamlı ve özet bir biçimde sunulmasını sağlayan çok değişkenli istatistiksel bir analiz türüdür. Değişkenler arasındaki tüm ilişkilerin gücünü ve bu ilişkiyi temsil edecek değişkenlerin belirlenmesini amaçlar (Papatya ve Özdemir, 2012: 175; Altunışık vd., 2002: 262; Kuduz ve Aytug, 2017: 1360). Faktör analizi değişkenler içerisindeki anlamlı olanları sınıflayarak değişken sayısını azaltır. Veri setinin faktör analizine uygun olup olmadığı ise Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterlilik testi ve Bartlett'in Küresellik Testi sonuçlarıyla belirlenir. Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterlilik testi sonucunun 0.60 veya üstü olması faktör analizi yapmaya karar vermek için yeterli görülebilmektedir (Papatya ve Özdemir, 2012: 175).

Tablo 2: KMO ve Barlett Testi Sonuçları

KMO		0.848
	Ki-Kare	4144904
Bartlett Testi	Df	378
	P	0.000

Analiz sonucunda elde edilen KMO değeri 0.848 olmuştur. Bu değer faktör analizi yapabilmek için yeterli sayıda örneklem bulunduğunu gösterir. Verilerin uygunluğunu test etmek için yapılan Barlett Testi sonucunun anlamlı olduğu görülmektedir. Yani ele alınan veriler faktör analizi için uygundur.

Yapılan faktör analizi sonucunda toplam varyansın %51.1'ini açıklayan ve özdeğeri 1.00'in üzerinde olan 5 faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Varimax dönüşümü yapıldıktan sonra, faktör yük değerleri incelenmiş ve 0.35'in altında olan 5 madde (4-5-26-30-33) çıkarılmış ve analiz gerçekleştirilmiştir.

Faktör analiz sonuçlarını incelemek için faktör yükleri önem taşımaktadır. Analiz sonucunda elde edilen faktör yükleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 3: Faktör Yükleri

Madde	Faktör Yükleri				
	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4	Faktör 5
Madde12	0.724		-0.419		
Madde13	0.706		-0.370		
Madde15	0.704				
Madde11	0.678				
Madde10	0.674				
Madde9	0.672				
Madde28	0.579		0.427		
Madde29	0.557		0.439		
Madde2	0.530				
Madde16	0.530				
Madde6	0.497				
Madde8	0.496				
Madde3	0.480				
Madde25	-0.447				
Madde32	0.445				
Madde22		0.767			
Madde23		0.733			
Madde21		0.711			
Madde20		0.500		-0.438	
Madde24		0.491		0.452	
Madde19			0.409		
Madde27			0.383		
Madde17			0.376		
Madde7				0.606	
Madde1				0.510	
Madde31				0.375	
Madde14	0.356				0.508
Madde18			0.426		0.441

Faktör 1'in yük değeri 0.44 ile 0.72 arasındadır ve bu faktör grubunda yer alan sorular 'Reklam' adı altında gruplanmaktadır. Faktör 2'nin yük değeri 0.49 ile 0.76 arasındadır ve bu faktör grubunda yer alan sorular 'Din' adı altında toplanmaktadır. Faktör 3'ün yük değeri 0.37 ile 0.40arasındadır ve bu faktör grubunda yer alan sorular 'Arzu' adı altında bir araya gelmektedir. Faktör 4'ün yük değeri 0.37 ile 0.60 arasındadır ve bu faktör grubunda yer alan sorular 'Toplum' adı altında gruplanmaktadır. Faktör 5'in yük değeri 0.44 ile 0.50 arasındadır ve bu faktör grubunda yer alan sorular 'AVM' adı altında toplanmaktadır.

Korelasyon analizi sonucunda elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir:

Tablo 4: Korelasyon ile İlgili Sonuçlar

		Arzu	Reklam	Din	Toplum	AVM
Pearson Korelasyon	Arzu	1.000	0.429	0.196	0.144	0.345
	Reklam	0.429	1.000	-0.032	0.021	0.404
	Din	0.196	-0.032	1.000	-0.006	0.022
	Toplum	0.144	0.021	-0.006	1.000	0.205
	AVM	0.345	0.404	0.022	0.205	1.000
Anlamlılık	Arzu	.	0.000	0.000	0.001	0.000
	Reklam	0.000	.	0.250	0.331	0.000
	Din	0.000	0.250	.	0.447	0.326
	Toplum	0.001	0.331	0.447	.	0.000
	Avm	0.000	0.000	0.326	0.000	.

Korelasyon analizi sonucunda elde edilen sonuçların hepsi 0.80'den daha düşüktür ve bu durum, çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığını gösterir. Başka deyişle modele dahil edilen bağımsız değişkenlerin hiçbirisi bir diğeri ile bağımlı değişkeni aynı oranda etkilememektedir. Eğer bağımsız iki değişken bağımlı değişken üzerinde aynı oranda etkili olmuş olsaydı, bu ikisinin etkisinin yakın olmasından dolayı bir tanesinin modelden çıkarılması gerekebilirdi (Akalin, 2015: 140).

Modelin anlamlılığını test etmek için kullanılan ANOVA testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 5: ANOVA Testi Sonuçları

Model	Kareler Toplamı	sd	Ortalama Kare	F	Olasılık (p)
Regresyon	85.667	4	21.417	40.340	0.000*
Kalıntı	230.943	435	.531		
Toplam	316.610	439			

Not: sd, serbestlik derecesini ve * anlamlılığı ifade etmektedir.

Analiz sonucunda elde edilen tabloya göre olasılık değeri 0.05'ten küçük olarak elde edilmiştir. Bu sonuç modelin anlamlı olduğunu göstermektedir. Yani elde edilen bu sonuç modeldeki bağımsız değişkenlerden en az birinin bağımlı değişken üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Bağımsız değişkenlerden hangisi veya hangilerinin bağımlı değişkeni etkilediğini belirlemek için yapılan analiz sonuçları ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 6: Katsayılar Tablosu

Model	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standartlaştırılmış Katsayılar	T	Olasılık (p)
	β	Standart Hata	β		
Sabit Terim	0.233	0.267		0.871	0.384
Reklam	0.526	0.065	0.364	8.107	0.000*
Din	0.205	0.041	0.205	4.988	0.000*
Toplum	0.127	0.052	0.103	2.450	0.015*
AVM	0.173	0.046	0.172	3.749	0.000*

Not: * anlamlılığı ifade etmektedir.

Bağımsız değişkenlerden hangisi veya hangilerinin bağımlı değişkeni etkilediğini belirlemek için t testi yapılmıştır. Yapılan test sonucunda olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu görülmektedir ve dolayısıyla bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni etkilediğini söylemek mümkündür. Buna göre bağımsız değişkenlerin tamamının bağımlı değişkeni etkilediği görülmektedir. Dolayısıyla birinci hipotez olan: “**H₁**: Trabzon'da yaşayan tüketicilerin genel tüketim eğilimlerine etki eden faktörler, arzulama tutumlarına da etki etmektedir” hipotezi doğrulanmıştır.

Reklam değişkenindeki bir birimlik değişim bağımlı değişken üzerinde olumlu olarak 0.526, Din değişkenindeki bir birimlik değişim bağımlı değişken üzerinde 0.205, Toplum değişkenindeki bir birimlik değişim bağımlı değişken üzerinde 0.127, AVM değişkenindeki bir birimlik değişim ise bağımlı değişken üzerinde 0.173 birimlik bir artışa neden olmaktadır. Dolayısıyla Trabzon'daki bireylerin arzulama tutumlarını reklamlar, dini düşünceler, toplum ve AVM'ler etkilemektedir.

Tablo 6'da yer alan Standartlaştırılmış Katsayılar bölümü ise bağımsız değişkenlerin önem sırasını ifade etmektedir. Katsayıların işareti önemsizmeden sıralama yapıldığında Reklam bağımsız değişkeninin en önemli bağımsız değişken olduğu sonucuna varılmaktadır.

4.3. Demografik Etkenlere Göre Verilerin Analizi

4.3.1. Cinsiyet ve Medeni Durum

Cinsiyet ve medeni duruma göre yapılacak analizlerde t testi kullanılmaktadır. T testi ile iki grubun ortalamaları karşılaştırılarak aradaki farkın rastlantısal olarak mı, yoksa istatistiksel olarak mı anlamlı olduğuna karar verilir. Küçük örnekleme teorisi olarak da bilinen t-dağılımı, küçük örneklerle de çalışmaya imkân verdiği için araştırmacılar için büyük kolaylık sağlamaktadır (Baş, 2010: 116; Gürbüz ve Şahin, 2014: 239).

Cinsiyete göre din ile ilgili sorulara verilen yanıtlar arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan t testi sonucunda olasılık değeri 0.05'ten küçük olduğu için anlamlı bir farklılık görülmüştür. Bu farklılığın hangi yönde olduğunu belirlemek için

yapılan karşılaştırmada erkeklerin ortalamasının 3.1742 kadınların ortalamasının ise 2.9215 olduğu görülmüştür. Hem erkeklerin hem de kadınların dini düşüncelerinin tüketim alışkanlıklarına etki ettiği fakat erkeklerde bu durumun daha belirgin olduğu sonucuna varılmıştır.

Cinsiyete göre arzu ile ilgili sorulara verilen yanıtlar arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan t testi sonucunda anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Fakat cinsiyete göre en çok arzulanan ürün arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan t testi sonucunda anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p = 0.005$). Bu farklılığın hangi yönde oluştuğunu öğrenmek için yapılan χ^2 analizi sonucunda erkeklerin %33.8'inin yiyecek-içecek, %34.3'ünün giyim, %3.5'inin aksesuar, %1.5'inin kozmetik, %26.8'inin teknolojik ürünleri; kadınların ise %21.5'inin yiyecek-içecek, %60.3'ünün giyim, %5.4'ünün aksesuar, %5.8'inin kozmetik, %6.6'sının teknolojik ürünleri arzuladıkları anlaşılmıştır. Erkeklerle kadınlar arasında yiyecek-içecek ve diğer şeyler konusunda farklılıkların olduğu görülmekle birlikte asıl büyük farklılık giyim ve teknolojik ürünlerde söz konusudur. Giyim nesnelere arzulayanlardan erkeklerin oranı %34.3 iken kadınlarinki %60.3'tür. Hemen hemen kadınlar erkeklerin iki katı oranında giyim nesnelere arzulamaktadırlar. Teknolojik ürünleri arzulayanlardan erkeklerin oranı %26.8 iken, kadınlarinki %6.6'dır. Yaklaşık olarak erkekler kadınların dört katı kadar teknolojik ürünleri daha çok tercih ettikleri görülmektedir. Diğer bir bulgu ise kadınların kozmetik ürünleri diğerlerine göre (giyim, yiyecek vb.) daha az arzulamalarıdır (%5.8) fakat yine de bu durum erkeklerin yaklaşık dört katı kadardır (%1.5). Buna göre ikinci hipotez olan: “**H₂**: Trabzon'da yaşayan tüketicilerin arzuladıkları ürünler cinsiyete göre farklılaşmaktadır” hipotezi doğrulanmıştır.

Başka illerde daha önceden yapılan çalışmalarda da bazı farklılıklar tespit edilmiştir. Bu araştırmalarda hem alışverişin cinsiyete göre farklı algılandığı hem de kadınların erkeklerle göre daha çok hedonik/hazza dayalı tüketime ağırlık verdikleri görülmüştür.

Afyon ili için yapılmış olan bir çalışmada alışveriş eyleminin kendisinin erkeklerden farklı olarak kadınlara daha çok haz verdiği tespit edilmiştir (Özdemir ve Yaman, 2007: 87-88). Bartın'da yapılan bir çalışmada da kadınların erkeklere göre hem daha çok anlık satın alma kararlarında buldukları hem de hazza dayalı daha fazla tüketim yaptıkları tespit edilmiştir (Çekiç, 2016: 96). Tokat ili için yapılan bir çalışmada araştırmaya katılan kadınların % 67.50'sinin, erkeklerin ise % 32'sinin her zaman; kadınların %59.47'sinin, erkeklerin ise %40.33'ünün bazen hedonik davrandıkları anlaşılmıştır. Aynı araştırmada kadınların %37.29'unun, erkeklerin ise %62.71'inin hiçbir zaman hedonik davranmadıkları saptanmıştır (Doğan vd., 2014: 72-73). Gaziantep, Afyon Kocatepe, Uşak, Bilkent, Yedigöze, İstanbul Ticaret, Kahramanmaraş Sütçü İmam ve Adıyaman üniversitelerinde okuyan öğrenciler üzerinde yapılan araştırmalarda da yine cinsiyete göre hedonik tüketim arasında farklılık olduğu, kadınların erkeklere göre daha fazla hedonik eğilimler sergiledikleri anlaşılmıştır (Ayдын, 2010: 450; Fettahlıoğlu vd., 2014: 324-325).

Aksi yönde ulaşılan sonuçlar da vardır. Karaman ili için yapılan bir çalışmada ise erkeklerin kadınlara göre daha fazla hedonik davranış sergiledikleri sonucuna ulaşılmıştır (Öz

ve Mucuk, 2015: 51). Trabzon ili için yapılan bu çalışmada elde edilen sonuçlar aslında her iki sonuca da uymamaktadır. Cinsiyete bağlı olarak arzu eğilimleri arasında en çok arzulanan ürün haricinde herhangi bir anlamlı fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Cinsiyete göre toplum ile ilgili sorular arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan t testi sonucunda anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p = 0.038$). Bu farklılığın hangi yönde olduğunu belirlemeye yönelik yapılan karşılaştırmada erkeklerin ortalamasının 3.061, kadınların ortalamasının ise 3.159 olduğu görülmüştür. Hem erkeklerin hem de kadınların tüketim tercihlerinde toplumun belirleyiciliğinin önemli olduğu, aralarındaki istatistiksel farkın çok da önemli olmadığı anlaşılmıştır.

Cinsiyete göre AVM ile ilgili sorular arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan t testi sonucunda anlamlı bir farklılık olduğu anlaşılmıştır ($p = 0.00$). Bu farklılığın hangi yönde olduğunu belirlemek için yapılan karşılaştırmada erkeklerin ortalamasının 2.787, kadınlarınkinin ise 3.347 olduğu gözlemlenmiştir. Hem erkeklerin hem de kadınların tüketim tercihlerinde AVM'nin belirleyici olduğu, kadınlarda bu durumun daha belirgin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Medeni duruma göre reklam değişkeni arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan t testi sonucunda anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p = 0.000$). Bu farklılığın hangi yönde olduğunu belirlemeye yönelik yapılan karşılaştırmada evlilerin ortalamasının 1.872, bekârların ortalamasının ise 1.913 olduğu görülmüştür. Hem evlilerin hem de bekârların reklamlardan çok etkilenmediği, aralarındaki farkın da çok yüksek olmadığı sonucuna varılmıştır. Öte yandan medeni duruma göre din ($p = 0.2050$), arzu ($p = 0.096$), toplum ($p = 0.686$) ve AVM ($p = 0.762$) değişkenleri arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan t testi sonuçlarında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Bunun yanında medeni duruma göre en çok arzulan ürün ($p = 0.125$) ve arzuların temelinde yatan düşünce ($p = 0.627$) arasında da ortalama olarak farklılık tespit edilememiştir. Dolayısıyla üçüncü hipotez olan: “ H_3 : Trabzon'da yaşayan tüketicilerin genel tüketim eğilimleri ve arzulama tutumları, medeni durumlarına göre farklılaşmaktadır” hipotezi genel anlamda doğrulanmadığı tespit edilmiştir. Oysa başka illerde yapılmış olan çalışmalarda evli olanlar ile bekârların genel tüketim eğilimlerinde ve arzulama tutumlarında anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. İzmir ili için yapılan çalışmada yapılan bir çalışmada evli, çocuk sayısı fazla ve yaşı büyük olanların hedonik tüketimden uzak ve daha rasyonel tüketime yöneldikleri; bekâr olanların ise alışverişi macera, yenilik peşinde koşma ve eğlenme olarak görmeleri nedeniyle daha hedonik eğilimler sergiledikleri tespit edilmiştir (Özgül, 2011: 34-35). Bartın ili için yapılan çalışmada bekârların kazançlarını daha çok kişisel ihtiyaçları için harcadıkları, evli olanların ise aile ihtiyaçlarını daha önemsedikleri anlaşılmıştır (Çekiç, 2016: 41). Iğdır ili için yapılan çalışmada evlilerin bekârlara göre daha işlevsel eğilimler sergiledikleri görülmüştür (Baştürk vd., 2014: 232). Aydın ili için yapılan çalışmada bekârların evlilere göre tutku vb. şeylere daha çok duyarlı oldukları sonucuna varılmıştır (Arman, 2013: 91). Tokat ili için yapılan çalışmada her zaman hedonik tüketim yapanların % 52.50'sinin bekâr, % 47.50'sinin ise evli oldukları görülmüştür. Bazen hedonik

nik eğilim gösterenlerin % 32.63'ünün bekâr, %67.37'sinin evli oldukları anlaşılmıştır. Hiç hedonik tüketimde bulunmayanların ise %27.12'sinin bekâr, % 72.88'inin ise evli oldukları tespit edilmiştir (Doğan vd., 2014: 73).

Aksi yönde sonuçlar da ortaya çıkmıştır. Eskişehir ili için yapılan çalışmada “Satın aldığım ürünler için değil alışverişin kendisi için alışverişe gitmekten zevk alırım” cümlesine yönelik tutum ile çalışanların medeni durumları arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Yine “Alışverişe çoğunlukla indirim zamanında çıkarım” tutumu ile medeni duruma göre bir farklılık tespit edilmemiştir (Akca, 2009: 99-110). Karaman ili için yapılan çalışmada hedonik alışveriş davranış puanı ortalamalarının medeni duruma göre farklılık göstermediği anlaşılmıştır (Öz ve Mucuk, 2015: 52). İnternette yapılan alışveriş işlemlerinde hedonik alışveriş eğilimleri ile medeni durum arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmemiştir (Fettahlıoğlu vd., 2014: 316). Trabzon ili için yapılan çalışmadan elde edilen sonuçların Eskişehir, Karaman ve internet ortamındaki yapılan araştırmalar ile daha çok uyduğu söylenebilir.

4.3.2. Yaş ve Eğitim

Yaş ve eğitim gibi değişkenlerin analizi için ANOVA testi uygulanmıştır. ANOVA tablosu, grupların ortalamaları arasında bir fark olup olmadığını genel olarak söylemek için kullanılır. Fakat farklılığını nereden kaynaklandığını, hangi gruplar arasında olduğunu tespit edebilmek için ikili karşılaştırma ve Post Hoc testlerinden Tukey testinden yararlanılmıştır.

Yaş ve reklam değişkeni arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığı ile ilgili yapılan ANOVA sonucunda anlamlı bir farklılık görülmüştür ($p = 0.000$). Bu farklılığın hangi yaş grubundan kaynaklandığını belirlemek için Tukey Testi yapılmıştır. Grupların birbirlerinden farkını göstermek için kullanılan (Gürbüz ve Şahin, 2014: 231) Tukey testi neticesinde elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir:

Tablo 7: Tukey Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken		Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Olasılık (p)	
Reklam	15-24	25-34	0.10724	0.07338	0.588
		35-44	0.25861*	0.07854	0.009
		45-54	0.36133*	0.08664	0.00
		55 ve üstü	0.45895*	0.12054	0.002
	25-34	15-24	-0.10724	0.07338	0.588
		35-44	0.15137	0.07684	0.282
		45-54	0.25409*	0.0851	0.025
		55 ve üstü	0.35171*	0.11943	0.028
	35-44	15-24	-0.25861*	0.07854	0.009
		25-34	-0.15137	0.07684	0.282
		45-54	0.10272	0.08959	0.782
		55 ve üstü	0.20034	0.12267	0.477
	45-54	15-24	-0.36133*	0.08664	0.00
		25-34	-0.25409*	0.0851	0.025
		35-44	-0.10272	0.08959	0.782
		55 ve üstü	0.09762	0.12801	0.941
	55 ve üstü	15-24	-0.45895*	0.12054	0.002
		25-34	-0.35171*	0.11943	0.028
		35-44	-0.20034	0.12267	0.477
		45-54	-0.09762	0.12801	0.941

Not: * anlamlılığı ifade etmektedir.

Tukey testi sonuçlarına göre '15-24' yaş grubu ile '35-44', '45-54' ve '55 ve üzeri'; '25-34' yaş grubu ile '45-54' ve '55 ve üzeri'; '35-44' yaş grubu ile '15-24'; '45-54' yaş grubu ile '15-24' ve '25-34' ve '55 ve üzeri' yaş grubu ile '15-24' ve '25-34' yaş grupları arasında anlamlı olarak bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılıkların hangi yönde olduğunu belirlemek için yapılan karşılaştırmada 15-24 yaş aralığının ortalamasının 1.984, 25-34'ün 1.907, 35-44'ün 1.866, 45-54'ün 1.808, 55 yaş ve üstünün ise 1.725 olduğu görülmüştür. Genel olarak yaş gruplarının reklamlardan etkilenmedikleri ayrıca yaş ilerledikçe bu etkilenmenin daha da azaldığı anlaşılmıştır. Aralarındaki farkın da istatistiksel olarak çok büyük olmadığı tespit edilmiştir.

Yaş ve arzuların temelinde yatan düşünce arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığıyla ilgili yapılan ANOVA sonucunda anlamlı bir farklılığa rastlanmıştır ($p = 0.000$). Farklılığın hangi yaş grubundan kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey Testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 8: Tukey Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken		Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Olasılık (p)	
Arzularınızın temelinde ne yatmaktadır?	15-24	25-34	-0.10129	0.1758	0.979
		35-44	-0.11787	0.18816	0.971
		45-54	-0.67094*	0.20756	0.011
		55 ve üstü	-0.52094	0.28876	0.372
	25-34	15-24	0.10129	0.1758	0.979
		35-44	-0.01658	0.18408	1
		45-54	-0.56964*	0.20386	0.043
		55 ve üstü	-0.41964	0.28611	0.585
	35-44	15-24	0.11787	0.18816	0.971
		25-34	0.01658	0.18408	1
		45-54	-0.55306	0.21461	0.076
		55 ve üstü	-0.40306	0.29387	0.646
	45-54	15-24	0.67094*	0.20756	0.011
		25-34	0.56964*	0.20386	0.043
		35-44	0.55306	0.21461	0.076
		55 ve üstü	0.15	0.30665	0.988
	55 ve üstü	15-24	0.52094	0.28876	0.372
		25-34	0.41964	0.28611	0.585
		35-44	0.40306	0.29387	0.646
		45-54	-0.15	0.30665	0.988

Not: * anlamlılığı ifade etmektedir.

Tukey Testi sonuçlarına göre '15-24' yaş grubu ile '45-54' yaş grubu arasında, '25-34' yaş grubu ile '45-54' yaş grubu arasında '45-54' yaş grubu ile '15-24' ve '25-34' yaş grupları arasında anlamlı olarak bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yönde olduğunu belirlemek için çapraz tablo yapılmıştır.

Tablo 9: Arzuların Temelinde Yatan Düşünce İle Yaş Arasındaki Çapraz Tablo Sonuçları

		15-24	25-34	35-44	45-54	55 ve üstü	Toplam
Arzularınızın Temelinde Ne yatmaktadır?	Kişisel Tatmin	%78.4	%68	%76.5	%62.9	%64.3	%71.6
	Başkaları Tarafından Beğenilme İhtiyacı	%5.2	%14.1	%4.1	%4.3	%3.6	%7.3
	Özenti	%0.9	%2.3	%0	%1.4	%3.6	%1.4
	Farklılık Oluşturma Hissi	%10.3	%12.5	%11.2	%7.1	%14.3	%10.9
	Diğer	%5.2	%3.1	%8.2	%24.3	%14.3	%8.9

Tablo 9’den elde edilen bulgulara göre ankete katılan tüm yaş gruplarındaki kişilerin, “Arzuların temelinde ne yatmaktadır?” sorusuna genelde kişisel tatmin (%71.6) yönünde cevap verdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak 25-34 yaş aralığına dâhil kişilerin diğer yaş gruplarından farklı olarak daha yüksek oranda başkaları tarafından beğenilme ihtiyacı (%14.1) yönünde cevap verdiği görülmektedir. Aynı şekilde 45-54 yaş aralığındaki kişilerin ise öteki yaş gruplarından farklı olarak daha yüksek oranda diğer (%24.3) yönünde cevap verdiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla dördüncü hipotez olan: “ H_4 : Trabzon’da yaşayan tüketicilerin yaşı ile arzularının temelinde yatan düşünceleri arasında ortalama olarak bir farklılık vardır” hipotezi doğrulanmıştır. Benzer şekilde diğer illerde yapılan çalışmalarda da yaşa göre tüketim eğilimlerinde ve arzulamada farklılıkların olduğu görülmektedir. Bartın ili için yapılan çalışmada gençlerin farklı deneyimler yaşamak, benzersiz ürünler almak ve onları deneme fırsatına sahip olmak yönünde hareket ettikleri, 61 yaş ve üstü grubun ise daha rasyonel şekilde davrandıkları anlaşılmıştır (Çekiç, 2016: 130). İzmir ili için ise genç ve eğitilmiş tüketicilerin ileri yaş sınıflarına göre alışverişi bir macera veya heyecan nedeni olarak gördükleri saptanmıştır (Özgül, 2011: 34). Adıyaman Üniversitesinde okuyan 18-20 yaş aralığındaki öğrencilerin 30 üstü yaş grubunda bulunanlara göre hem değer hem de başkalarını mutlu etmek amacıyla alışveriş deyiminde buldukları, Sütçü İmam Üniversitesi okuyan 18-20 yaş aralığındaki öğrencilerin ise 30 ve üzeri yaş grubuna göre hem sosyal hem de macera amaçlı alışveriş deneyiminde buldukları anlaşılmıştır (Fettahlıoğlu vd., 2014: 327-328). Tokat ilinde ise her zaman hedonik davranan tüketicilerin oranının % 32.50 ile 18-23 ve 24-29 yaş aralığında olduğu ve bu oranın 42-47 yaş arasında %5’e indiği tespit edilmiştir (Doğan vd., 2014: 73). Yani yaş ilerledikçe hedonik tüketim eğiliminin azaldığı görülmüştür. Diğer Avrupalı ve Amerikalı insanlarla birlikte Türklerin arzu deneyimlerine ilişkin araştırmada da yaşa bağlı olarak arzunun yoğunluk düzeyinin farklılaştığı tespit edilmiştir. Düşük gelirlerine rağmen gençlerin etkili bireysel arzulara sahip oldukları ve güçlü bir şekilde arzuladıkları buna karşın yaşlıların ise arzunun ve arzulamanın ne olduğunu bildikleri, bağımsızlık duygularına daha büyük önem verdikleri anlaşılmıştır (Belk vd., 2003: 334).

Yaş ve AVM değişkeni arasında ortalama bir farklılık olup olmadığıyla ilgili yapılan ANOVA sonucunda anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür ($p = 0.270$). Bu farklılığın hangi yaş grubundan kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 10: Tukey Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken		Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Olasılık (p)	
AVM	15-24	25-34	0.0493	0.10751	0.991
		35-44	0.15596	0.11507	0.657
		45-54	0.35800*	0.12693	0.04
		55 ve üstü	0.34729	0.17659	0.284
	25-34	15-24	-0.0493	0.10751	0.991
		35-44	0.10666	0.11257	0.878
		45-54	0.30871	0.12467	0.098
		55 ve üstü	0.29799	0.17497	0.433
	35-44	15-24	-0.15596	0.11507	0.657
		25-34	-0.10666	0.11257	0.878
		45-54	0.20204	0.13124	0.537
		55 ve üstü	0.19133	0.17971	0.825
	45-54	15-24	-0.35800*	0.12693	0.04
		25-34	-0.30871	0.12467	0.098
		35-44	-0.20204	0.13124	0.537
		55 ve üstü	-0.01071	0.18753	1
	55 ve üstü	15-24	-0.34729	0.17659	0.284
		25-34	-0.29799	0.17497	0.433
		35-44	-0.19133	0.17971	0.825
		45-54	0.01071	0.18753	1

Not: * anlamlılığı ifade etmektedir.

Yapılan analiz sonunda ‘15-24’ yaş grubu ile ‘45-54’ yaş grubu arasında, ‘45-54’ yaş grubu ile ‘15-24’ arasında anlamlı olarak bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yönde olduğunu belirlemek için yapılan karşılaştırmada ‘15-24’ yaş grubunun ortalamasının 3.310, ‘45-54’ yaş grubunun ortalamasının ise 2.879 olduğu görülmüştür. Genel olarak yaş gruplarının tüketim süreçlerinde AVM’nin etki ettiği fakat bariz bir şekilde ‘15-24’ yaş grubunda bu durumun daha belirleyici olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yaş ile din ($p = 0.155$), arzu ($p = 0.423$) ve toplum ($p = 0.289$) değişkenleri arasında ortalama olarak bir farklılık olup olmadığıyla ilgili yapılan ANOVA sonucunda herhangi bir farklılığa rastlanmamıştır.

Katılımcıların eğitim durumları ile ilgili yapılan analizlerine gelindiğinde ise eğitim ve reklam değişkeni arasında yapılan ANOVA sonucunda farklılık olduğu görülmüştür ($p = 0.003$). Bu farklılığın hangi eğitim düzeyinden kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey Testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 11: Tukey Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken		Ortalama Fark (I-J)	Standart Hata	Olasılık (p)	
Reklam	İlköğretim	Ortaöğretim	-0.13299	0.11199	0.843
		Önlisans	-0.09712	0.11511	0.959
		Lisans	-0.29151*	0.09852	0.038
		Yüksek Lisans	-0.16459	0.14465	0.865
		Doktora ve üstü	0.04269	0.1307	1
	Ortaöğretim	İlköğretim	0.13299	0.11199	0.843
		Önlisans	0.03587	0.09895	0.999
		Lisans	-0.15852	0.07904	0.341
		Yüksek Lisans	-0.0316	0.13215	1
		Doktora ve üstü	0.17568	0.11672	0.661
	Önlisans	İlköğretim	0.09712	0.11511	0.959
		Ortaöğretim	-0.03587	0.09895	0.999
		Lisans	-0.19438	0.0834	0.184
		Yüksek Lisans	-0.06747	0.13481	0.996
		Doktora ve üstü	0.13981	0.11972	0.852
	Lisans	İlköğretim	0.29151*	0.09852	0.038
		Ortaöğretim	0.15852	0.07904	0.341
		Önlisans	0.19438	0.0834	0.184
		Yüksek Lisans	0.12692	0.12095	0.901
		Doktora ve üstü	0.33419*	0.10386	0.017
Yüksek Lisans	İlköğretim	0.16459	0.14465	0.865	
	Ortaöğretim	0.0316	0.13215	1	
	Önlisans	0.06747	0.13481	0.996	
	Lisans	-0.12692	0.12095	0.901	
	Doktora ve üstü	0.20728	0.14834	0.729	
Doktora ve üstü	İlköğretim	-0.04269	0.1307	1	
	Ortaöğretim	-0.17568	0.11672	0.661	
	Önlisans	-0.13981	0.11972	0.852	
	Lisans	-0.33419*	0.10386	0.017	
	Yüksek Lisans	-0.20728	0.14834	0.729	

Not: * anlamlılığı ifade etmektedir.

Yapılan analiz sonucunda reklam değişkenine göre “ilköğretim” ile “lisans” arasında ve “lisans” ile “doktora ve üstü” arasında ortalama olarak anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yönde olduğunu belirlemek için yapılan karşılaştırmada “ilköğretim” kategorisinin ortalamasının 1.813, “lisans”ınkinin 1.978, “doktora ve üstü”nünkinin ise 1.792 olduğu görülmüştür. Genel olarak eğitimle ilgili kategorilerin aslında reklamdan etkilenmediği fakat “doktora ve üstü”nün “ilköğretim” ve “lisans” kategorisinde yer alanlara göre daha az etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Eğitim ile din ($p = 0.068$), arzu ($p = 0.092$) ve AVM ($p = 0.055$) değişkenleri arasında ortalama bir farklılık olup olmadığıyla ilgili yapılan ANOVA sonucunda herhangi bir farklılık

saptanmamıştır. Diğer illerde yapılan çalışmalarda ise eğitim ile tüketim eğilimleri arasında birbirinden farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Buna göre Tokat ili için yapılan çalışmada her zaman hedonik tüketim yapanların %55'i üniversite, bazen yapanların %36.72'sinin ortaöğretim ve hiçbir zaman yapmayanların %28.81'inin ortaöğretim ve ilköğretim mezunu oldukları anlaşılmıştır (Doğan vd., 2014: 73). Öte yandan Sütçü İmam ile Adıyaman Üniversitelerinde yapılan çalışmada Sütçü İmam Üniversitesinin lisans düzeyindeki öğrencilerin yüksek lisans düzeyindeki öğrencilere göre daha fazla hedonik eğilimler sergiledikleri tespit edilmiştir (Fettahloğlu vd., 2014: 327). Eskişehir ili için ise hem "alışveriş gerçekten bir eğlencedir sorusu ile eğitim düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu" ve bu farklılığı gösteren grupların lise ile yüksekokul, lise ile üniversite, yüksekokul ile lise ve üniversite ile lise olduğu hem de "yeni ürünler denemek bana heyecan verir yaklaşımı ile katılımcıların eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı" sonucuna ulaşılmıştır (Akca, 2009: 130-144).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Yapılan bu araştırmada günümüz insanını bu kadar etkileyen, onun davranış parametrelerini belirleyen tüketim ve arzu konusu Trabzon ili üzerinden araştırılmıştır. Bir anket çalışması olan bu araştırmada amaç Trabzon'da yaşayan bireylerin genel olarak tüketim eğilimlerini ve arzulama biçimlerini tespit etmektir. Arzulamadan kastedilen, yoğun istektir. Çalışma sonucunda reklam, din, toplum ve AVM değişkenlerinin hepsinin arzuyu etkilediği bulgusu elde edilmiştir. Bu anlamda reklamlar özellikle bireylerin arzularını kışkırtmakta, onların ürünlere daha çok yönelmelerine sebep olmaktadır. Bireylerin sahip oldukları dini değerler de onların ürünlere yönelik tavırlarını belirlemekte fakat bunu reklamlardaki karşılaşılan durumun aksi yönde gerçekleştirmektedir. Dini değerler bireylerin alacağı ürünleri belirlemekte, onların israfa yönelmelerine sınır koymakta dahası arzularını sınırlandırmaktadır. Dini değerlere benzer şekilde toplumsal sınırlandırmalar da bireylerin alışverişlerine etki etmekte, onların alacağı ürünleri belirlemektedir. Son olarak AVM'ler ve onların vitrinlerdeki kullandıkları öğeler reklamlara benzer şekilde bireyleri etkilemekte, onların ürünlere yönelik olumlu tutum geliştirmelerine yol açmaktadır.

Ankete katılan Trabzon ilindeki tüketicilerin demografik verileri üzerinden genel tüketim eğilimi ve arzulama tutumlarına yönelik olarak yapılan analizlerde de çeşitli anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre ilk olarak katılımcıların cinsiyetine göre arzuladıkları ürünlerin farklılaştığı sonucuna varılmıştır. Kadınların erkeklere oranla daha çok giyim ve kozmetik ürünler, erkeklerin ise kadınlara oranla daha çok teknolojik ürünler arzuladıkları görülmüştür. İkinci olarak katılımcıların yaşa göre arzularının temelinde yatan düşüncelerinde anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Her ne kadar tüm yaş gruplarında arzuların temelinde yatan düşünce, çoğunlukla kişisel tatmin olmuş olsa da özellikle 25-34 yaş aralığındakiler diğerlerinden daha yüksek oranda başkaları tarafından beğenilme ihtiyacı, 45-54 yaş aralığındakiler ise diğer cevabını verdikleri görülmüştür. Elde edilen bulgular diğer illerde yapılan çalışmalarla kıyaslandığında ise benzer yönlerinin olduğu kadar farklılaştığı bazı noktaların da olduğu görülmektedir. Bu kapsamda Trabzon için yapılan çalışmada cinsiyete göre arzulanan

ürünler farklılaşırken, diğer illerde yapılan çalışmalarda hem alışverişin cinsiyete göre farklı algılandığı hem de kadınların erkeklere göre daha çok hedonik/hazza dayalı tüketime ağırlık verdikleri görülmüştür. Benzer şekilde diğer illerde yapılan çalışmalarda yaşa göre de tüketim eğilimlerinde ve arzulamada farklılıkların olduğu görülmektedir. Özellikle yaş azaldıkça hedonik tüketim eğiliminin arttığı vurgulanmıştır. Trabzon'da yapılan çalışmada ise yaşa göre arzuların temelinde yatan düşüncenin farklılaştığı ve genç yaştaki bireylerin genel tüketim eğilimlerinde AVM'lerin etkisinin daha belirgin olduğu ortaya çıkmıştır.

Trabzon ili için yapılan çalışmada arzulama ile eğitim seviyesi arasında anlamlı bir farklılık bulunmamakla birlikte doktora ve üstü eğitim seviyesine sahip bireylerin diğer eğitim seviyelerine oranla reklamlardan daha az etkilendikleri tespit edilmiştir. Oysa diğer illerde yapılan çalışmalarda eğitim seviyesi ile tüketim tercihi ve arzulama arasında anlamlı farklılıkların olduğu ve buna göre lisans ve lisansüstü mezunlarının diğer eğitim seviyelerine oranla daha çok hedonik tüketim eğilimi gösterdiği görülmüştür. Öte yandan katılımcıların gelir ve medeni durumlarına göre genel tüketim eğilimlerinde ve arzulama tutumlarında genel olarak anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Fakat diğer illerde yapılan çalışmalarda medeni duruma göre yapılan analizlerde birbirinden farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Çalışmanın birinde evli ve çocuklu ailelerin bekârlardan farklı olarak hedonik tüketimden ziyade aile ihtiyaçlarına yönelik rasyonel tüketim eğilimi olduğu tespit edilmişken diğer bir çalışmada Trabzon'da olduğu gibi medeni duruma göre tüketim eğilimlerinde ve arzulamada herhangi bir anlamlı farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmayla Trabzon ilinde yaşayan bireylerin genel tüketim eğilimleri ve arzulama tutumları belirlenmeye çalışılmış ve elde edilen veriler farklı zaman ve mekânlarda yapılan diğer çalışmalarla karşılaştırılmıştır. Genel tüketim eğilimlerinde etkili olan faktörlerin aynı şekilde arzulamayı da etkilediği ortaya çıkarılmıştır. Cinsiyet, yaş ve eğitim gibi demografik unsurların bireylerin tüketim eğilimlerinde ve arzulama tutumlarında çeşitli farklılıklar oluştururken gelir ve medeni durumun böylesi bir etki yapmadığı görülmüştür. Bu kapsamda sonraki araştırmacılara bu durumun nedenlerine yönelik daha detaylı bir araştırma yapmaları önerilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın sürecinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen ilkelere uygun olarak hareket edilmiştir. 2018 yılında uygulanan anket verilerinin kullanıldığı bu çalışmada, TR Dizin Etik Kuralları ile ilgili Açıklama ve Bilgilendirme metninde yer alan "2020 yılı öncesi araştırma verileri kullanılmış, yüksek lisans/doktora çalışmalarından üretilmiş (makalede belirtilmelidir), 2020 öncesi dergiye yayın başvurusunda bulunulmuş, kabul edilmiş ama henüz yayımlanmamış makaleler için geriye dönük etik kurul izni gerekmemektedir." ifadeleri gereği, Etik Kurul İzin Belgesi beyan edilmemiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Üç yazarlı ele alınan makale, yazarların eşit katkısıyla üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdrazakova, G. (2017). *Tüketicilerin Hedonik Tüketim Davranışlarının Sosyokültürel Faktörler Açısından İncelenmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- Akalın, M. (2015). *Örnek Açıklamalarıyla Sosyal Bilimlerde Araştırma Tekniği: Anket*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Akca, E. (2009). *Hedonik Tüketim Davranışını Belirleyen Demografik Faktörlerin Analizi*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- Alemdar, M. Y. (2012). Duygusal Pazarlamada Değer Yıldızı Modeli: Beyaz Eşya TV Reklamları Üzerine Bir İnceleme, *Global Media Journal*, 3(5), 208-245.
- Althusser, L. (2005). *Yeniden-Üretim*, Çev: A. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Altunışık, R., Özdemir Ş. & Torlak Ö. (2002). *Modern Pazarlama*, İstanbul: Değişim Yayınları.
- Arman, C. (2013). *Gelir Dağılımının Tüketici Davranışlarına Etkisi*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- Aydın, S. (2010). Hedonik Alışverişin Cinsiyet, Gelir ve Yerleşim Büyüklüğüne Göre Farklılaşması Üzerine Bir Araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(3), 435-452.
- Baş, T. (2010). *Anket*, VI. Basım, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Baş, M. & Samsunlu, G. (2015). Starbucks Coffee Tüketicilerinin Demografik Özelliklerinden Biri Olan Cinsiyete Göre Hedonik Tüketim Nedenlerinden Etkilenme Tutumlarının Belirlenmesi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 14-34.
- Baştürk, F., Yıldız, S. & İnan, P. (2014). Hazır Gıda Ürünleri Satın Alma Davranışını Etkileyen Pazarlama Faktörlerinin İncelenmesi: Iğdır İlinde Bir Araştırma, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1), 223-236.
- Baudrillard, J. (2009). *Gösterge Ekonomi Politikası Hakkında Bir Eleştiri*, Çev: Oğuz Adanır, II. Basım, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Z. (2004). *Sosyolojik Düşünmek*, Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ____ (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*, Çev: Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ____ (2012). *Siyaset Arayışı*, Çev: Tuncay Birkan, II. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Belk, R. W., Ger, G. & Askegaard S. (2003). The Fire of Desire: A Multisited Inquiry into Consumer Passion, *Journal of Consumer Research*, 30(3), 326-351.
- Böke, K. (2009). Örneklemeye, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Editör: Kaan Böke, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Chen, Y. C., Shang, R. A., Shu, C. Y. & Lin, C. K. (2015). The Effects of Risk and Hedonic Value on the Intention to Purchase on Group Buying Website: The Role of Trust, Price and Conformity Intention, *Universal Journal of Management*, 3(6), 246-256.
- Çekic, S. (2016). *Davranışsal İktisat Bağlamında Cinsiyet Farkının Tüketici Tercihlerine Etkisi: Bartın Örneği*, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bartın.
- Deleuze, G. (2009). *İki Delilik Rejimi*, Çev: Mahir Ender Keskin, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Deniz, A. & Erciş, A. (2010). Kişilik Özellikleri, Hedonik ve Rasyonel Fayda, Marka Duygusu ve Marka Bağlılığı Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 141-165.

- Dikici, E. (2017). Tüketim Algısındaki Değişim: Kitle İletişim Araçları ve Tüketim İlişkisi, *Journal of Social Sciences and Humanities*, 1(1), 58-85.
- _____(2020). Kültür ve Tüketim, *Kültür ve Sosyoloji*, Ed: Erkan Dikici, Orhan Bingöl, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Doğan, H. G., Gürler, A. Z. & Ağcadağ, D. (2014). Hedonik Tüketim Alışkanlıkları Üzerine Etkili Faktörlerin Değerlendirilmesi (Tokat İli Örneği), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (30), 69-77.
- Durkheim, E. (2002). *İntihar*, Çev: Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Engels, F. (2013). *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, Çev: Oktay Emre, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fettahlıoğlu, H. S., Yıldız, A. & Birin, C. (2014). Hedonik Tüketim Davranışları: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi ve Adıyaman Üniversitesi Öğrencilerinin Hedonik Alışveriş Davranışlarında Demografik Faktörlerin Etkisinin Karşılaştırmalı Olarak Analizi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (27), 307-331.
- Guattari, F. (2006). *The Anti-Oedipus Papers*, Edited by Stéphane Nadaud, Translated by Kétina Gotman, Semiotext (e), Newyork and Los Angeles.
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felseve-Yöntem-Analiz*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kırdar, Y. (2012). *Postmodern Pazarlama ve Tüketim Kültürü*, 1. Baskı, İstanbul: Kitapsal Basım Yayın.
- Kojève, A. (2001). *Hegel Felsefesine Giriş*, Çev: Selahattin Hilav, II. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuduz, N. & Aytug, S (2017). Satış Geliştirme Tekniklerinin Hazcı (Hedonik) Tüketim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *International Journal of Advanced Research (IJAR)*, 5 (6), 1347-1370
- Marx, K. (2003). *1844 El Yazmaları*, Ed. Kenan Somer, Basım Yeri Belirtilmemiş: Eriş Yayınları.
- _____(2006). *Sosyoloji ve Felsefe*, Der. Thomas Bottomore, Çev: Ardaş Margosyan, İstanbul: Belge Yayınları.
- Marx, K. & Engels, F. (1989). *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Çev: Muzaffer Kabagil, III. Basım, Ankara: Sol Yayınları.
- _____(2011). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, IX. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- _____(2013). *Alman İdeolojisi*, Çev: Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, II. Basım, İstanbul: Doğa Basım Yayın
- Mill, J. S. (1897). *Early Essays*, Selected from The Original Sources by J. W. M. GIBBS, George Bell and Sons, London.
- Odabaşı, Y. (2009). *Tüketim Kültürü: Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma*, 3. Baskı, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Öz, M. & Mucuk, S. (2015). Tüketici Satın Alma Davranışı Kapsamında Hedonik (Hazcı) Tüketimin Plansız Alışveriş Üzerine Etkilerinin İncelenmesi, *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 1(2), 37-60.
- Özdemir, Ş. & Yaman, F. (2007). Hedonik Alışverişin Cinsiyete Göre Farklılaşması Üzerine Bir Araştırma, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2), 81-91.

- Özgül, E. (2011). Tüketicilerin Sosyo-Demografik Özelliklerinin Hedonik Tüketim ve Gönüllü Sade Yaşam Tarzları Açısından Değerlendirilmesi, *Ege Akademik Bakış*, 11(1), 25-38.
- Papatya, N. & Özdemir, Ş. (2012). Hazcı Tüketim Davranışları ve Televizyon Programlarını İzleme Eğilimleri Arasındaki İlişki: Süleyman Demirel Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(3/4), 161-183.
- Park, E. J., Kim, E. Y. & Forney, J. C. (2006). A Structural Model Of Fashion Oriented Impulse Buying Behavior, *Journal of Fashion Marketing and Management*, 10(4), 433-446.
- Quadır, S. E. (2012). Materyalist Değer Eğiliminin Gelişiminde Tüketici Sosyalizasyonunun Rolü, *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 3(6), 31-50.
- Saray, F. A. (2007). *Tüketicinin Yaşam Tarzı ve Reklamın Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Solmaz, M. (2017). *Arzu, Kapitalizm ve İktidar İlişkisi*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya.
- Şengün, H. İ. & Karahan, M. (2013). Hedonik (Hazcı) Tüketim Alışkanlıkları ve Tüketicileri Bu Tür Alışkanlıklara Motive Eden Nedenler, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(4), 13-26.
- Tavukçu, A. & Topuz, Y. V. (2018). Hedonik ve Faydacı Tüketim Eğilimlerinin İnternet Üzerinden Satın Alma Niyetine Etkisi: Kadınlar Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Human Sciences*, 1 (1), 171-181.
- Tek, Ö. B. (2006). *Pazarlamada Değer Yaratmak: Pazarlamada Değer Çağı ve Türkiye'de Değer Pazarlaması*, 1. Baskı, İstanbul: Hayat Yayınları.
- Weber, M. (2010). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev: Gülistan Solmaz, II. Basım, Ankara: Alter Yayıncılık.
- _____(2012). *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, Çev: Vefa Saygın Öğütle, II. Basım, İstanbul: Küre Yayınları.
- _____(2014). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev: Özer Ozankaya, II. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yanıklar, C. (2010). Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Tartışma, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(1), 25-32.
- Yılmaz, Ş. (2016). *Beş Faktör Kişilik Kuramına Göre Kişilik Özelliklerinin Hedonik Tüketim Değerleri Üzerine Etkisi: Bir Uygulama*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kütahya.

HİSSE SENEDİ GETİRİLERİ VE ENFLASYON İLİŞKİSİ: GELİŞMİŞ ÜLKE BORSALARINDAN KANITLAR*

STOCK RETURNS AND INFLATION RELATIONSHIP: EVIDENCE FROM DEVELOPED COUNTRIES STOCK MARKETS

Araştırma Makalesi
Research Paper

Mercan HATİPOĞLU**

Öz:

Bu çalışmanın amacı gelişmiş ülkelerde (Almanya, Fransa, Hollanda, İspanya, İtalya, Japonya, Kanada, İngiltere) enflasyondan korunmak için hisse senetlerine yatırım yapılabilir mi sorusunu araştırmaktır. Çalışmanın analiz dönemi 12-1969 ile 09-2020 arasını kapsamakta olup veriler aylık frekansıdadır. Enflasyon oranları ile hisse senedi getirisi arasındaki ilişkiyi zamana bağlı olarak analiz etmek için DCC-GARCH modelinden yararlanılmıştır. Genel olarak bulgular, gelişmiş ülkelerin benzer düşük enflasyon oranlarına sahip olmalarına rağmen, her bir ülkenin borsa endeksi ile enflasyon arasındaki ilişkinin farklı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hisse Senedi Getirisi, Enflasyon, DCC-GARCH.

Abstract:

The aim of this study is to investigate the question of whether it is possible to invest in stocks to avoid inflation in developed countries (Germany, France, Netherland, Spain, Italy, Japan, Canada, England). The analysis period of the study covers the period between 12-1969 and 09-2020 and the data are in monthly frequency. The DCC-GARCH model was used to analyze the relationship between inflation rates and stock returns over time. Overall, the findings indicate that although developing countries have similarly low inflation rates, the relationship between the stock market indices and inflation in each country is quite different.

Keywords: Stock Return, Inflation, DCC-GARCH.

* Makale Geliş Tarihi: 10.01.2021

Makale Kabul Tarihi: 25.06.2021

** Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, mercanhatipoglu@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3307-5458

GİRİŞ

En yaygın kullanılan ifadeyle enflasyon, fiyatlar genel düzeyinde gözlemlenen sürekli ve önemli artış olarak tanımlanmaktadır. Kaynağı incelendiğinde ise enflasyon, talep, maliyet ve psikolojik enflasyon olarak üçe ayrılabilir. Faiz oranlarının yüksek olmasından, kamu kurumlarınca yapılan zamlardan, petrol ve doğalgaz fiyatlarındaki şoklardan kaynaklanan enflasyon maliyet enflasyonudur. Para arzındaki artışlardan, ücret, faiz ya da karların yükselmesinden ve kredili satışlardaki artışlardan kaynaklanan enflasyon ise talep enflasyonudur. Psikolojik enflasyon ise bütçe açıklarının milli gelire oranının belli kriterleri aşması sonucu enflasyon beklentilerindeki artış anlamını taşımaktadır (Çarıkçı, 2004: 23-26). Bir ekonomide fiyatlar tüm mal ve hizmetler için eşit seviyede artmadığından, bu mal ve hizmetlere ihtiyaç duyan insanların enflasyondan etkilenme derecesi de farklı olacaktır. Öte yandan, fiyatların sürekli olarak artması belirsizlik ortamının oluşmasına sebep olacağı için tasarruf ve yatırımlar azalmakta, fiyatlama sistemi yatırımcılara yol gösterme fonksiyonunu kaybetmektedir (Bulut, 2006: 43-44). Dünyada 1973'ten beri gözlemlenen fiyat artışları, enflasyona karşı koruma olarak finansal varlıklardan yararlanılabilir mi sorusunu gündeme taşımıştır. Nominal getiri oranları ile beklenen enflasyon arasında ilişki olabileceği fikri Irvin Fisher tarafından ilk defa dile getirilmiştir. Fisher nominal faiz oranının "reel" bir oran artı beklenen enflasyon oranına eşit olduğunu ileri sürmüştür. Bir parasal olarak Fisher, ekonominin reel ve parasal sektörlerinin büyük ölçüde birbirinden bağımsız olduğuna inanıyordu. Beklenen reel oranın, sermayenin üretkenliği ve tasarruf sahiplerinin zamana bağlılığı gibi gerçek faktörler tarafından belirlendiğini ve beklenen enflasyon oranından bağımsız olduğunu varsayıyordu. Dolayısıyla meşhur Fisher hipotezi sermaye piyasalarına uyarlandığında, reel faiz oranları sabit kaldığı için, beklenen enflasyon oranlarındaki artışın hisse senedi getirilerini de yine aynı orada arttırması beklenmektedir (Gultekin, 1983). Çünkü enflasyon ortamında şirketlerin satışlarının ya da karlarının artması, temettülerde bir yükseliş yaşanması mümkündür. Bunun bir nedeni de, hisse senetleri, sahiplerine ortaklık hakkı sağladığı için şirketlerin enflasyona bağlı olarak artan aktif değerleri sayesinde yatırımcılar enflasyona karşı korunabilmektedir. Zaten bir finansal yatırım aracı, reel getiri oranını sıfırın altına inmesini önleyebiliyorsa bu varlık enflasyona karşı koruma sağlıyor anlamına gelmektedir. Hisse senedi piyasası sürekli alım-satım yapılan bir piyasa olduğu için talep arttığında reel getiri her zaman pozitif olmaktadır (Süslü, 2011: 45-50). Enflasyon ile sermaye piyasaları arasında negatif korelasyon olacağını savunan yazarlar ise argüman olarak, yüksek enflasyonun sermaye getirisine iki kanal üzerinden negatif etkisinin olacağını iddia etmektedirler. İlk olarak, enflasyon dönemlerinde ekonominin gelecekteki performansı hakkında beklentiler bozulup, satın alma gücüne bağlı olarak toplam talep zayıflayacağı için şirket karları azalacaktır. İkinci olarak ise enflasyon risk priminin yükselmesine sebep olacağı için iskonto oranları artacak ve hisse senetlerinin bugünkü değeri düşecektir (Ammer, 1994). Feldstein (1980)'e göre ise enflasyon, amortisman maliyetleri ve sermaye kazançları üzerindeki bozucu etkisinden dolayı hisse senedi fiyatlarını düşürür. Bu çalışmada gelişmiş ülkelerde enflasyondan korunmak için hisse senetlerine yatırım yapılabilir mi sorusuna

yanıt aranmıştır. Tek bir parametreye dayalı ekonometrik modeller yerine, parametrelerin zamana bağlı değişimini görmeyi sağlayan DCC-GARCH modeli kullanılarak, enflasyon ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişki tespit edilmiştir. Bu kapsamda çalışmanın literatüre katkısı, enflasyon ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişkinin zamana bağlı değişimini görselleştirerek, portföy yönetimi açısından daha etkin çeşitlendirme yapılmasına imkan sağlamasıdır. Çalışmanın sonucu kimi ülkelerin hisse senedi piyasası yatırımcısına enflasyon riskini bertaraf etme imkanı sunarken kimi ülkelerin bunu başaramadığını göstermiştir.

1. LİTERATÜR

Enflasyon oranları ve borsa endeksleri arasındaki ilişkiye dair literatür farklı bulgular barındırmaktadır. Alagidede (2009) basit doğrusal regresyon modeli kullanarak, hisse senetlerinin uzun vadede enflasyona karşı koruma sağlayacağını göstermiştir. Solnik (1983) beklenen ve beklemeyen enflasyonun hisse senedi getirilerini düşürdüğünü ortaya çıkarmıştır. Antonakakis vd., (2017) 1791-2015 yıllarını kapsayan çalışmalarında ABD sermaye piyasası ile enflasyon oranlarının zaman bağlı olarak değiştiğini ispatlamıştır. Bhanja vd., (2012) hisse senedi getirilerinin enflasyondan korunmada herhangi bir rol oynamadığını savunmuştur. Lin (2009) 16 OECD ülkesi için 1957-2000 dönemini kapsayan çalışmasında beklenmeyen enflasyonun kısa vadede hisse senedi getirilerini pozitif etkilerken, uzun vadede negatif etkilediğini kanıtlamıştır. Alagidede ve Panagiotidis (2010) Afrika borsa endekslerinin artan tüketici fiyatlarından yatırımcıları koruyabileceğini rapor etmişlerdir. Norazza ve Masih (2018) dalgacık analizini kullanarak, 3 yılı aşmayan bir yatırım dönemi için FTSE Bursa Malezya Endeksi'nin potansiyel olarak enflasyona karşı koruma sağladığını ileri sürmüşlerdir. Choudhry (2001) Arjantin, Şili, Meksika ve Venezüella gibi yüksek enflasyonlu ülkelerde, cari reel getiri oranları ile cari ve bir dönem gecikmeli enflasyon oranları arasında negatif ilişki bulmuştur. Jung vd., (2007) beklenmeyen enflasyonun Fransa, İtalya ve İngiltere'de hisse senedi getirilerini negatif yönde etkilediğini göstermişlerdir. Karamustafa ve Karakaya (2004) 1995-2003 dönemini kapsayan çalışmalarında, "Johansen-Juselius Koentegrasyon Testi" yaklaşımından faydalanarak, kısa dönemde enflasyonun işlem hacmi ile pozitif yönlü ilişkisi olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Alqarallel (2020) doğrusal olmayan ARDL modeli kullanarak, enflasyon şoklarına hisse senedi getirilerinin asimetrik olarak cevap verdiğini raporlamıştır. Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018) Türkiye hisse senedi piyasası için 2006-2016 dönemini kapsayan çalışmalarında, tüketici fiyatlarındaki artışların Borsa İstanbul'un 11 alt endeksinin getirisini negatif yönde etkilediği saptamışlardır. Yıldırım vd., (2020) 2013-2020 dönemi kapsamındaki çalışmalarında, enflasyondan BİST Mali endeksine herhangi nedensellik ilişkisine rastlamazken, endeksten enflasyona doğru bir Granger nedensellik ilişkisi olduğunu vurgulamışlardır. Ilgın ve Sarı (2020) 2009-2019 dönemini kapsayan makalelerinde, ARDL modelinden faydalanarak, enflasyon ile BİST Tüm, BİST Mali ve BİST Hizmet endeksleri arasında uzun dönemli ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Saleem vd., (2013) Pakistan borsası ile enflasyon oranları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını kaydetmişlerdir. Liv d.,(2010) İngiltere'de farklı enflasyon rejimlerinde

hisse senedi getirisi ve enflasyon ilişkisinin değiştiğini vurgulamışlardır. Ayrıca yazarlara göre, İngiltere Borsası kısa vadede enflasyona karşı koruma sağlamamaktadır. Raghutla vd., (2020) 1990-2016 dönemi kapsamında Hindistan özelinde yaptıkları çalışmada, hisse senedi getirileri ile beklenen ya da gerçekleşen enflasyon arasında herhangi bir ilişkiye rastlamadıklarını rapor etmişlerdir. Al-Nassar ve Bhatti (2019) 28 gelişmekte olan ülke kapsamında yaptıkları çalışmada, hisse senedi piyasasına yatırım yaparak uzun vadede enflasyon riskinin bertaraf edilebileceğini kointegrasyon yöntemi ile kanıtlamışlardır. Boamah (2017) G7 ve BRICS ülkelerini analiz ettiği çalışmada, uzun vadede enflasyon ve hisse senedi getirileri arasında pozitif ilişki bulmuştur. Phiri (2017) MTAR modelini kullanarak, yatırımcıların artan enflasyon karşısında Johannesburg Borsasında işlem gören hisse senetlerine yatırım yaparak riskten korunamayacağını not etmiştir. Asab ve Al-Tarawneh (2020) enflasyon borsa ilişkisinin enflasyonun alacağı eşik değere göre değişeceğini ima etmişlerdir. Yazarlar Ürdün'de enflasyon oranı %1,6'nın altında olduğunda enflasyon ile hisse senedi getirileri arasında pozitif ilişki olduğunu ancak enflasyon %1,6'nın üstüne çıktığında söz konusu ilişkinin negatife döndüğünü kanıtlamışlardır. Liu ve Serletis (2021) aylık enflasyon ve hisse senedi getirisi verilerini kullanarak, enflasyon ve enflasyon belirsizliğinin hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerinin G7 ve EM7 ülkeleri arasında farklılık gösterdiğini VARMA-GARCH modeli ile tespit etmişlerdir. Literatür kısmından da anlaşılacağı üzere enflasyon ve hisse senedi getirisi arasındaki ilişki kullanılan yöntemle, eşik değerlere ve en önemlisi ülkelerin sermaye piyasalarının gelişmişlik düzeyine göre değişmektedir. Bu çalışmada gelişmiş 8 ülkenin enflasyon oranları ve borsa getirileri arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmak amacıyla zamana bağlı korelasyon yaklaşımı benimsenerek mevcut tartışmalara katkı yapılması amaçlanmıştır.

2. VERİ VE METODOLOJİ

Çalışmada enflasyon oranları her bir ülkenin yerel tüketici fiyat endeksi esas alınarak hesaplanmış olup fiyat endeksi verileri ABD Merkez Bankası St. Louis şubesinden temin edilmiştir. Borsa endekslerine ait veriler ise Morgan Stanley Capital şirketinin web sitesinden indirilmiştir. Çalışmanın analiz dönemi 12-1969 ile 09-2020 arasını kapsamakta olup veriler aylık frekanstadır. Çalışmada model olarak Engle (2002) tarafından geliştirilen ve finansçılar tarafından çok sık kullanılan DCC (Dynamic Conditional Correlation)-GARCH¹ modeli tercih edilmiştir. Model değişen varyansı ölçmek için kullanılan GARCH modelini esas almakta ve her iki değişkenin bireysel volatilité serilerini kullanarak, iki değişken arasındaki zamana bağlı korelasyonu tek bir seri halinde hesaplayabilmektedir. Modelde adı geçen α ve β parametreleri GARCH yöntemi çerçevesinde değerlendirildiğinde, α korelasyon serisine gelen ani şoklara tepkiyi ölçmekte, β ise bir dönem gecikmeli etkileri göstermektedir. Korelasyon katsayısı ise ρ ile ifade edilmektedir. Modelleme işlemi tamamlandıktan sonra diagnostik test olarak Li ve Mcleod testi otokorelasyon sorunu olup olmadığını tespit etmek amacıyla rapor edilmektedir.

¹ Modelin ayrıntılı notasyonu için Antonakakis vd., (2017) ile Kocaka (2020) çalışmalarına bakılabilir.

3. BULGULAR

Bulgulara geçmeden önce, DCC-GARCH modeli çerçevesinde, serilerin ortalamalarını modellerken her bir ülke için kullanılan gecikmeler tablo 12’de ekler kısmında sunulmuştur. Tablo 1’de ise her ülke için TÜFE endeksinden elde edilen enflasyon oranlarına ve borsa fiyat serilerinin logaritmik farkı alınarak elde edilen getiri serilerine dair tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Getiri serileri birinci fark değerlerinde durağandırlar.

Tablo 1: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Enflasyon oranlarının tanımlayıcı istatistikleri				
Ülke	Ortalama	Std. sapma	Çarpıklık	Basıklık
Almanya	0.002	0.003	0.310	1.362
Fransa	0.003	0.004	0.456	0.579
Hollanda	0.001	0.004	0.179	0.507
İspanya	0.005	0.007	0.759	2.881
İtalya	0.004	0.005	1.584	3.170
Japonya	0.001	0.006	1.915	6.506
Kanada	0.003	0.004	0.514	1.520
İngiltere	0.004	0.005	2.276	9.151
Borsa getirilerinin tanımlayıcı istatistikleri				
Ülke	Ortalama	Std. sapma	Çarpıklık	Basıklık
Almanya	0.004	0.063	-0.642	1.811
Fransa	0.004	0.064	-0.488	1.608
Hollanda	0.004	0.056	-1.070	2.953
İspanya	0.001	0.067	-0.551	2.271
İtalya	0.001	0.073	-0.211	0.813
Japonya	0.005	0.058	-0.022	0.866
Kanada	0.004	0.057	-0.917	3.715
İngiltere	0.003	0.060	0.256	5.657

Genel olarak standart sapma değerleri baz alınarak bakıldığında, enflasyon oranlarının kendi ortalaması etrafındaki değişkenliğinin borsa endekslerine göre daha az olduğu göze çarpmaktadır. DCC-GARCH analiz bulguları ise tablo 4’den başlayarak, zamana bağlı korelasyon grafikleri ise grafik 1’den başlayarak sunulmuştur.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Phillips Perron Birim Kök Test Sonuçları

	Sabitli	Sabitli - Trendli	olasılık
Almanya Borsa Getirisi	-23.80398 (0)	-23.79649 (0)	0.00
Almanya Enflasyon Oranı	-24.11047(1)	-24.11113(1)	0.00
Fransa Borsa Getirisi	-22.87814 (0)	-22.86335(0)	0.00
Fransa Enflasyon Oranı	-15.63748(1)	-20.73557(1)	0.00
Hollanda Borsa Getirisi	-17.18832(0)	-17.16675(0)	0.00
Hollanda Enflasyon Oranı	-15.34361(0)	-17.34988(0)	0.00
İspanya Borsa Getirisi	-23.07877(0)	-23.06013(0)	0.00
İspanya Enflasyon Oranı	-17.84997(0)	-18.85276(0)	0.00
İtalya Borsa Getirisi	-23.33387(0)	-23.31681(0)	0.00
İtalya Enflasyon Oranı	-9.085027(0)	-14.59488(0)	0.00
Japonya Borsa Getirisi	-22.33441(0)	-22.35594(0)	0.00
Japonya Enflasyon Oranı	-21.17344(1)	-20.64718(1)	0.00
Kanada Borsa Getirisi	-23.20862(0)	-23.19443(0)	0.00
Kanada Enflasyon Oranı	-22.07078(1)	-21.86310 (1)	0.00
İngiltere Borsa Getirisi	-22.65354(0)	-22.66818(0)	0.00
İngiltere Enflasyon Oranı	-16.94523(0)	-18.65826(0)	0.00

Not: Parantez içindeki değerler Schwarz bilgi kriterine göre uygun gecikme uzunluklarını temsil etmektedir.

Birim kök testlerinin olasılık değerlerine göre serilerin hiçbirinde birim kök yoktur, diğer bir anlatımla seriler durağan haldedir.

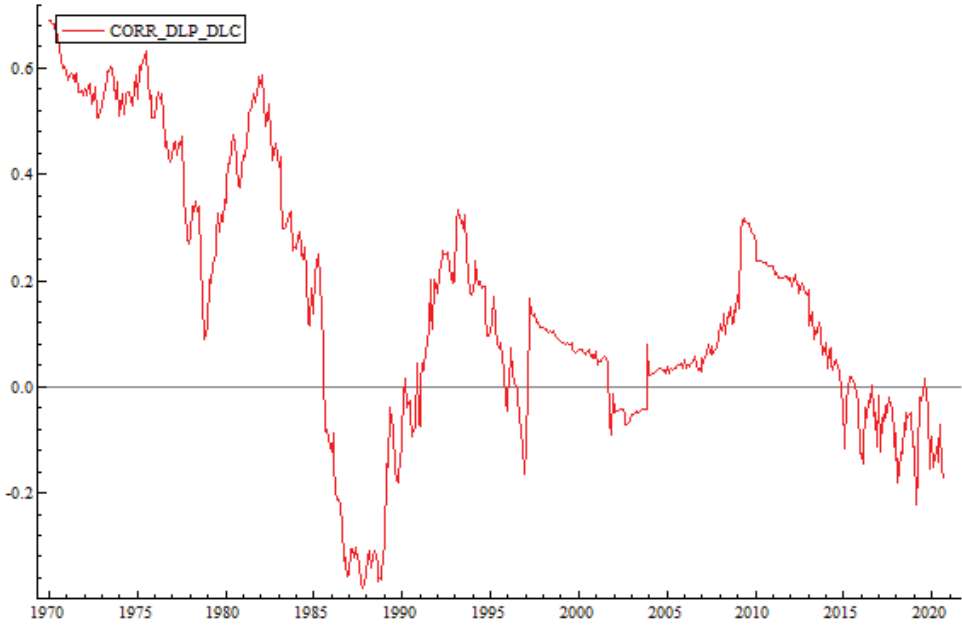
Tablo 3: Basit Regresyon ($Borsa\ Getiri_t = \alpha_i + \beta_1\ Enflasyon_t + \varepsilon_t$) Sonuçları

	α	β	R ²
Almanya	0.003	0.589	0.0010
Fransa	0.006	-0.431	0.0007
Hollanda	0.004	-0.402	0.0010
İspanya	0.003	-0.399	0.0017
İtalya	0.000	0.196	0.0002
Japonya	0.005	-0.055	0.0001
Kanada	0.003	0.295	0.0004
İngiltere	-0.001	1.095	0.0117

Tablo 3 incelendiğinde, Almanya, İtalya, Kanada ve İngiltere’de enflasyon oranları yükseldiğinde borsaların da getirisi yükselmektedir. Diğer ülkelerde ise, enflasyondaki yükselişler hisse senedi getirilerini azaltmaktadır. Enflasyona bağlı olarak hisse senedi fiyatlarındaki değişimin en fazla açıklandığı ülke ise İngiltere olmaktadır.

Tablo 4: Almanya için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

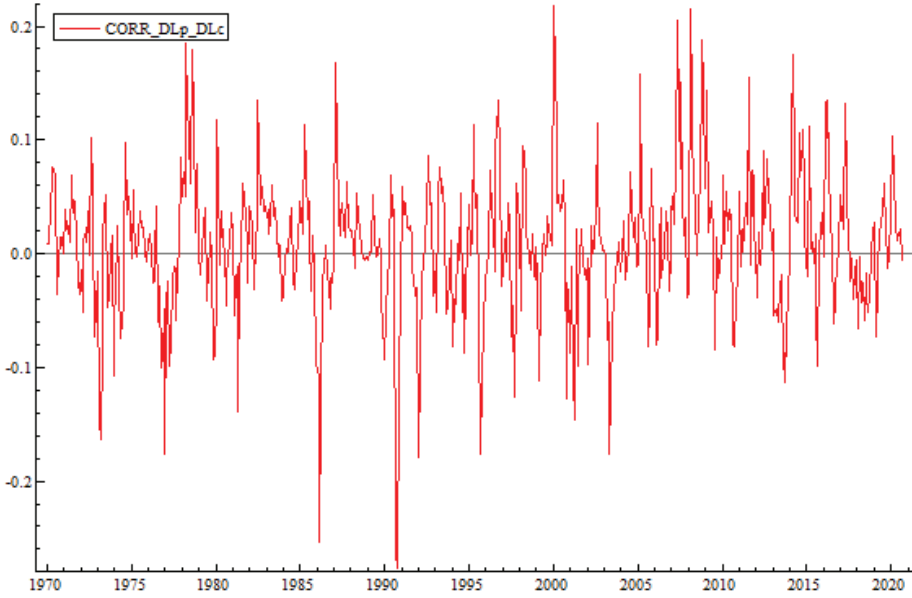
	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
P	0.690	0.152	4.532	0.000
A	0.049	0.150	3.322	0.000
B	0.946	0.014	63.38	0.000
Li ve McLeod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	prob		
Li-McLeod [5]	12.656	0.811		

Grafik 1: Almanya Borsa- Enflasyon İlişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

Almanya için DCC- GARCH modelince elde edilen α ve β parametrelerin istatistiksel olarak anlamlı olması hisse senedi getirileri ile enflasyon oranları arasındaki ilişkinin grafikte zamana bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Grafik 1’de söz konusu ilişkinin bütün dönem boyunca heterojen olarak davranış sergilediği görülmektedir. 1980’li yılların ortalarına kadar enflasyon ve getiriler arasında pozitif korelasyon olduğu görülmektedir. Daha sonra ise 2005 yılına kadar neredeyse 5 yıllık dönemler itibariyle devresel hareketler olmuş ve ilişkinin yönü değişim göstermiştir. Yine 2005-2015 arası dönemde korelasyon pozitif değer almış ancak 2015 sonrası negatife kalıcı olarak dönmüş gibi görünmektedir. Bu demek ki, Almanya borsa endeksi Almanya’da yaşayan yatırımcıları enflasyondan koruma becerisini son dönemde kaybetmiştir.

Tablo 5: Fransa için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

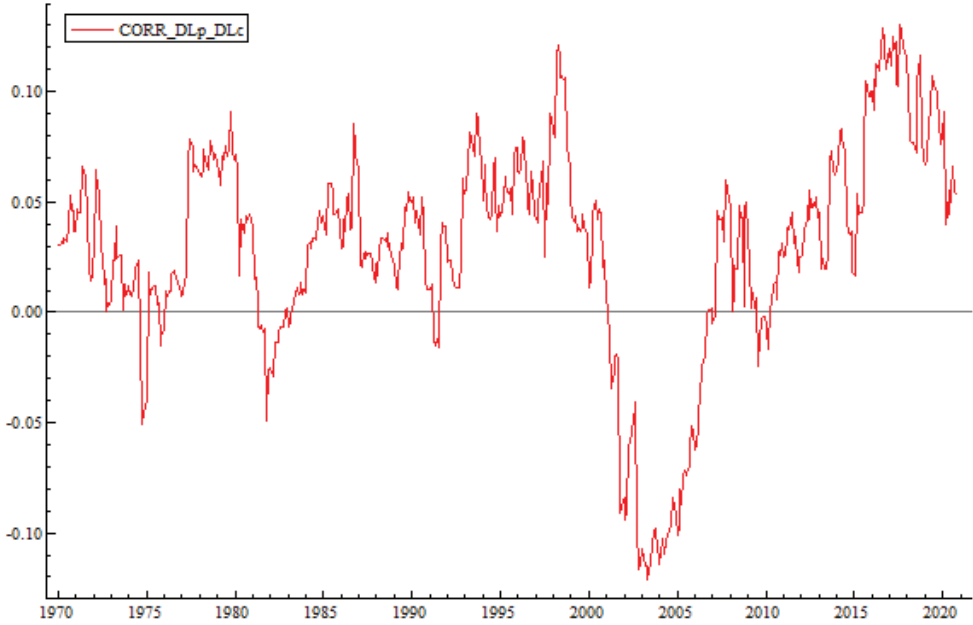
	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
ρ	0.008	0.044	0.194	0.845
α	0.058	0.036	1.598	0.110
β	0.513	0.032	1.569	0.117
Li ve Mcleod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	prob		
Li-McLeod [5]	21.995	0.232		

Grafik 2: Fransa Borsa- Enflasyon İlişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

DCC-GARCH modelinin parametreleri istatistiksel olarak Fransa için anlamsızdır. Dolayısıyla yatırımcılar portföylerinin risklerini dağıtmak anlamında enflasyondan yararlanamayacakları için kendilerine başka makroekonomik değişken aramak zorundadırlar.

Tablo 6: Hollanda için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
ρ	0.030	0.055	0.548	0.583
α	0.012	0.011	1.087	0.277
β	0.955	0.017	55.760	0.000
Li ve Mcleod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	prob		
Li-McLeod [5]	25.324	0.116		

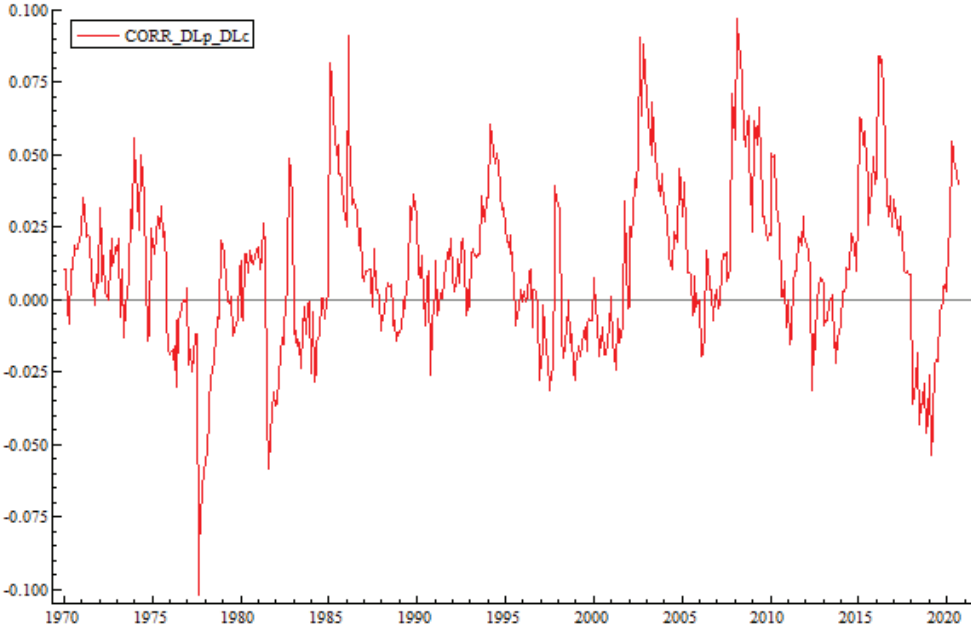

Grafik 3: Hollanda Borsa- Enflasyon İlişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

Hollanda için DCC- GARCH modelince elde edilen sadece β parametresinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu durumda enflasyon- borsa ilişkisinin zamana bağlı değişiminin bir önceki dönemden kaynakladığı sonucuna ulaşabiliriz. Öte yandan, grafik 3 incelendiğinde borsa ve hisse senedi getirilerinin genelde pozitif korelasyona sahip olduğu ancak söz konusu ilişkinin özellikle 2008 küresel krizi öncesi ve sonrası negatife döndüğü göze çarpmaktadır. Dolayısıyla hisse senedi piyasası kriz döneminde enflasyona karşı yatırımcıları koruma fonksiyonunu yeterince ifa edememiştir.

Tablo 7: İspanya için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
ρ	0.10	0.495	0.211	0.832
α	0.012	0.211	0.589	0.551
β	0.879	0.464	18.93	0.000
Li ve McLeod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	prob		
Li-McLeod [5]	24.730	0.063		

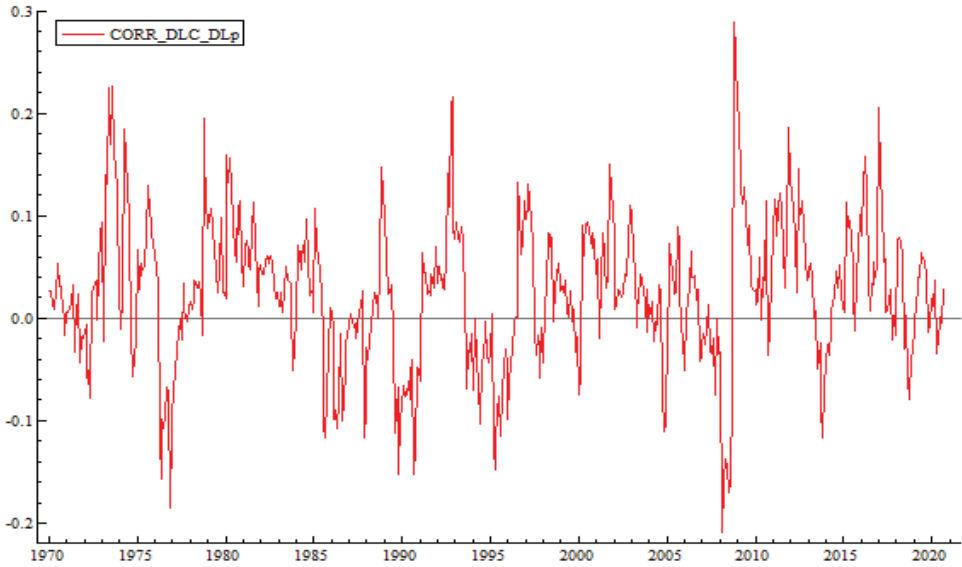

Grafik 4: İspanya Borsa- Enflasyon İlişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

İspanya için DCC- GARCH modelinin sadece β parametresin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Grafik 4 incelendiğinde ise borsa getirileri ve enflasyon arasında genelde pozitif ve devresel hareketler dikkat çekmektedir. İlişkinin negatif olduğu dönemler 1996-2002 ile 2017-2020 arasını kapsamaktadır. Ancak son aylarda korelasyon pozitifte döndüğü için İspanya borsası enflasyondan korunmak için güvenli bir yatırım aracı olmaya başlamıştır. İspanya borsası ile enflasyon arasındaki ilişki “outlier” diyebileceğimiz 1980 öncesi negatif olarak bir düşüş sergilemiştir. Böyle bir düşüşün yaşanmasının nedeni Diktatör Franco’nun 1975’ de ölümü ile İspanya’nın demokrasiye geçiş sürecinin başlaması olabilir.

Tablo 8: İtalya için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
ρ	0.025	0.512	0.505	0.613
α	0.045	0.219	2.078	0.038
β	0.739	0.368	2.008	0.045
Li ve McLeod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	prob		
Li-McLeod [5]	26.838	0.082		

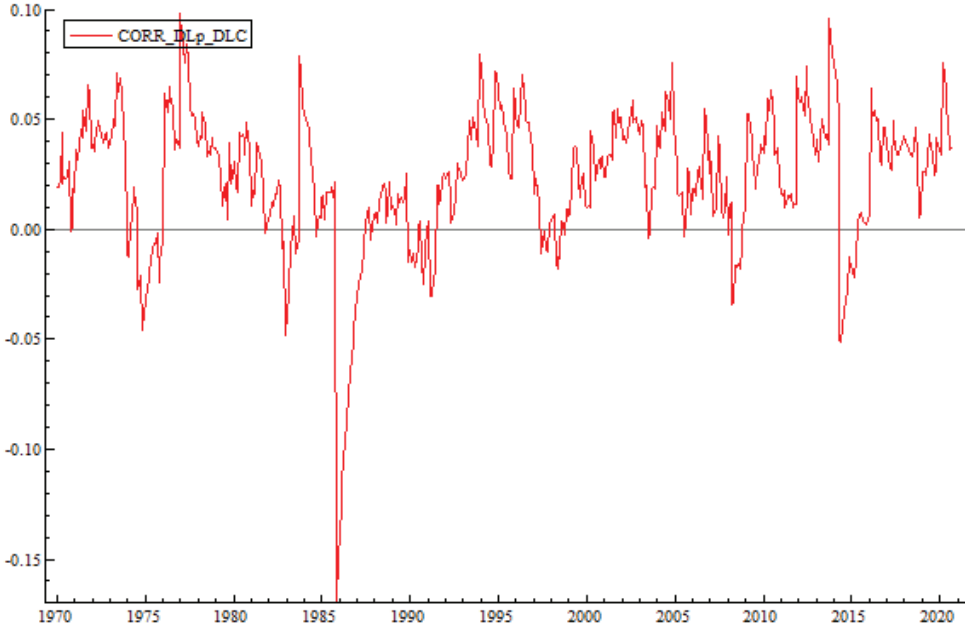

Grafik 5: İtalya Borsa- Enflasyon İlişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

İtalya için DCC-GARCH modelinin her iki parametresi de %5 güven seviyesinde anlamlı iken, %1 güven seviyesinde anlamsız çıkmaktadır. Bununla beraber borsa getirileri ile enflasyon arasındaki ilişki sürekli olarak oynaklık göstermekte bir dönem pozitif iken çok hızlı bir şekilde negatife dönmektedir. Bu nedenle İtalya’da portföy yöneticileri enflasyondan korunmak için çok sık işlem yapmak zorunda kalacaklardır.

Tablo 9: Japonya için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
ρ	0.019	0.062	0.305	0.760
α	0.020	0.056	0.369	0.712
β	0.858	0.171	5.019	0.000
Li ve McLeod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	Prob		
Li-McLeod [5]	1.475	0.999		

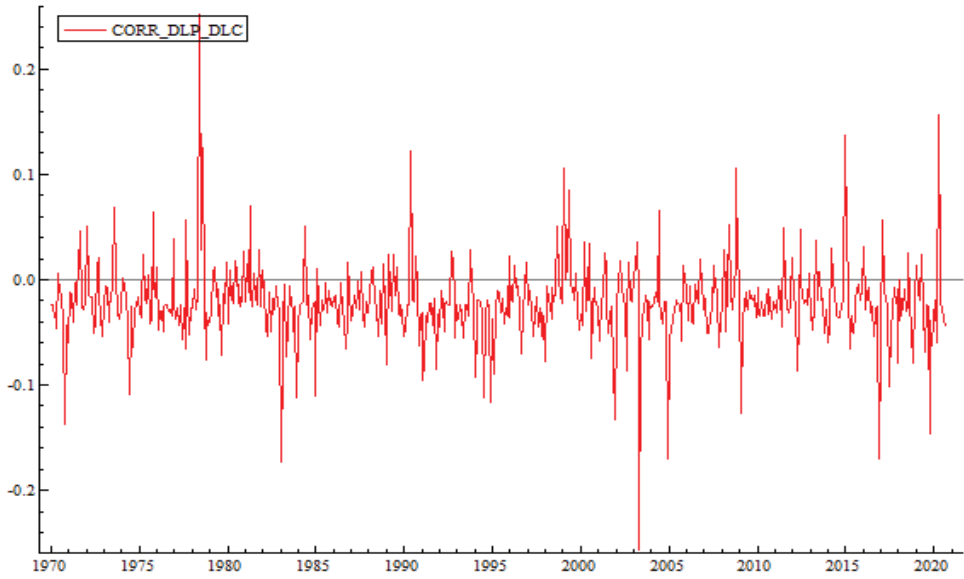

Grafik 6: Japonya Borsa- Enflasyon ilişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

Japonya için DCC- GARCH modelinin yalnızca β parametresinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Japonya’ da enflasyon ve borsa arasındaki ilişki genel itibarıyla, kısa (yaklaşık 3-5 yıllık) devresel hareketler sergilemekte ise de, korelasyon katsayısı birkaç farklı yıl dışında pozitif kalmayı başarmıştır. 1987 yılında gözlemlenen büyük düşüşün sebebi muhtemelen 1987 Ekim ayında ABD borsa endeksi Dow Jones’un değer kaybetmesine Japonya sermaye piyasalarının tepkisidir. Bu değişim finansal krizlerin borsa-enflasyon ilişkisini değiştirebileceğini de ima etmektedir. Dolayısıyla, finansal krizlerin bulaşıcılığı (contagion) yerel ülkenin enflasyon oranlarını da etkileyebilmektedir.

Tablo 10: Kanada için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
ρ	-0.023	0.031	-0.729	0.466
α	0.066	0.067	0.983	0.325
β	0.140	0.310	0.453	0.650
Li ve McLeod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	Prob		
Li-McLeod [5]	7.055	0.988		

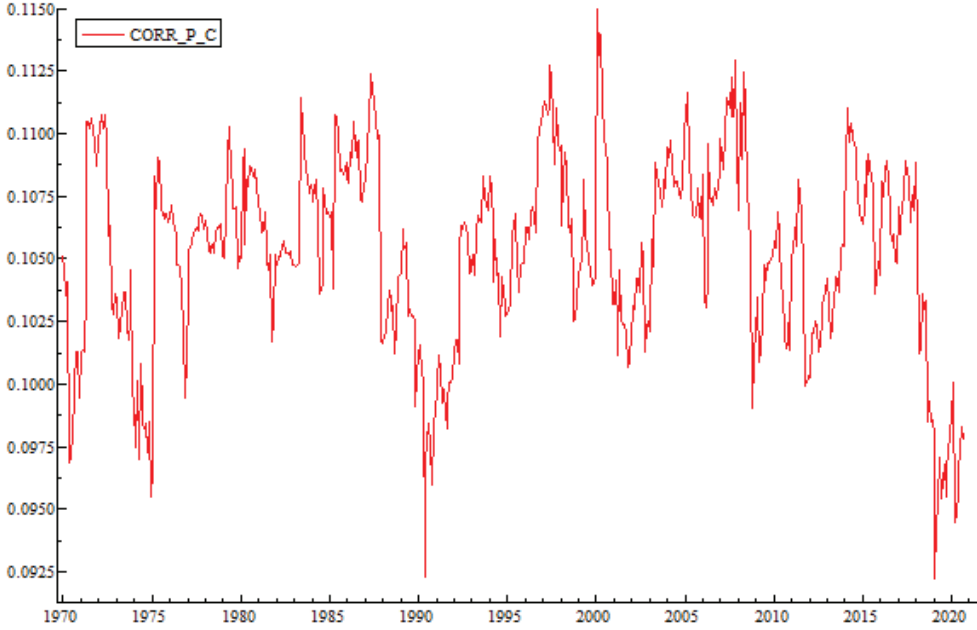

Grafik 7: Kanada Borsa- Enflasyon İlişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

DCC-GARCH modelinin parametreleri istatistiksel olarak Kanada için anlamsızdır. Zaten, borsa ve enflasyon oranları arasındaki zamana bağlı korelasyon katsayısının sıfır değeri civarında sıklıkla değiştiği görülmektedir. Kanada’da yaşayan yatırımcıların enflasyon riskinden korunmak için menkul kıymetler yerine belki de gayrimenkul sektörüne yönelmeleri daha uygun olacaktır.

Tablo 11: İngiltere için DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayı	Std hata	t-değeri	Prob
ρ	0.105	0.044	2.372	0.018
α	0.001	0.017	0.091	0.927
β	0.909	0.068	13.190	0.000
Li ve McLeod Hata Terimlerinin Karesi				
	Test değeri	Prob		
Li-McLeod [5]	19.362	0.369		

Grafik 8: İngiltere Borsa- Enflasyon İlişkisinin Zamana Bağlı Değişimi

İngiltere için DCC- GARCH modelince elde edilen β parametresinin anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre borsa getirileri ile enflasyon arasındaki zamana bağlı ilişki bir dönem önceki korelasyon değerine oldukça duyarlıdır. Grafiğe bakıldığında, borsanın enflasyon ile sürekli pozitif korelasyona sahip olduğu görülmektedir. 1990 ve 2019 yılları civarında korelasyon değeri düşse bile negatif değer almamıştır.

SONUÇ

Bu makalede gelişmiş ülkelerdeki enflasyon riskinden hisse senetlerine yatırım yapılarak korunabilir mi sorununa yanıt aranmıştır. Yöntem olarak DCC-GARCH modeli tercih edilmiş olup, araştırma dönemi 1969-2020 yılları arasını kapsamaktadır. Değişken olarak her bir ülkenin yerel tüketici fiyat endeksleri ve borsa endeksleri kullanıldığı için, örtük olarak yatırımcı hangi ülkede yaşıyorsa o ülkenin borsa endeksine yatırım yaptığı varsayılmıştır. Örneğin, Almanya’da ikamet eden bir yatırımcı DAX endeksine yatırım yaparak Almanya’nın enflasyonuna karşı servetini değer kaybetmeden saklayabilir mi, çalışmada bu araştırılmıştır. Çalışmanın dikkat çeken ilk bulgusu, gelişmekte olan ülkelerin her birinin borsa-enflasyon ilişkisi açısından farklı dinamiklere sahip olmasıdır. Bu yönüyle çalışmanın sonucu, Boamah (2017), Al-Nassar ve Bhatti (2019) ve Antonakakis vd., (2017) bulgularını kısmen destekler niteliktedir. Örneğin Fransa ve Kanada’da hisse senetlerinin aylık ortalama getirileri enflasyon oranlarından yüksek olmasına rağmen adı geçen ülkelerde enflasyon ve borsa arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Üstelik her iki ülkenin de ortalama

yıllık enflasyon oranlarının yaklaşık %1 civarında olması, düşük enflasyon oranlarının borsa endekslerini yukarı yönlü harekete geçireceğinin garantisi olmadığını ima etmektedir. Yine çalışmanın altı çizilmesi gereken bir diğer sonucu, finansal krizlerin borsa ve enflasyon arasındaki korelasyonun işaretini Hollanda ve Japonya'da olduğu gibi, değiştirebilmesidir. Genel olarak değerlendirildiğinde, gelişmiş ülkeler benzer düşük enflasyon oranlarına sahip olmalarına rağmen, her bir ülkenin borsa endeksi ile enflasyon arasındaki ilişki farklılık arz etmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda gelişmekte olan ülkelerin fiyat istikrarı ve borsa getirileri arasındaki ilişki incelenerek literatür zenginleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Alagidede, P. (2009). Relationship Between Stock Returns and Inflation, *Applied Economics Letters*, 16(14), 1403-1408.
- Alagidede, P., & Panagiotidis, T. (2010). Can Common Stocks Provide A Hedge Against Inflation? Evidence from African countries, *Review of financial economics*, 19(3), 91-100.
- Al-Nassar, N. S., & Bhatti, R. H. (2019). Are Common Stocks A Hedge Against Inflation in Emerging Markets?, *Journal of Economics and Finance*, 43(3), 421-455.
- Alqaralleh, H. (2020). Stock Return-Inflation Nexus; Revisited Evidence Based On Nonlinear ARDL, *Journal of Applied Economics*, 23(1), 66-74.
- Ammer, J. (1994). Inflation, Inflation Risk, and Stock Returns, *Board of Governors of The Federal Reserve System (US)*.
- Antonakakis, N., Gupta, R., & Tiwari, A. K. (2017). Has the Correlation of Inflation and Stock Prices Changed in The United States Over the Last Two Centuries?, *Research in International Business and Finance*, 42, 1-8.
- Asab, N. A., & Al-Tarawneh, A. (2020). Inflation Thresholds And Stock Market Development: Evidence of The Nonlinear Nexus From An Emerging Economy, *International Journal of Financial Research*, 11(1), 447-461.
- Bhanja, N., Dar, A. B., & Tiwari, A. K. (2012). Are Stock Prices Hedge Against Inflation? A Revisit Over Time and Frequencies In India, *Central European Journal of Economic Modelling and Econometrics*, 4(3), 199-213.
- Boamah, M. I. (2017). Common Stocks And Inflation: An Empirical Analysis Of G7 and BRICS, *Atlantic Economic Journal*, 45(2), 213-224.
- Bulut, C. (2006). *Ekonomik Yapı ve Politika Analizi: Türkiye Ekonomisi Performans Değerlendirmesi*, Der Yayınları.
- Choudhry, T. (2001). Inflation and Rates of Return on Stocks: Evidence From High Inflation Countries. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 11(1), 75-96.
- Çarıkçı, E. (2004). *Türk Dünyasında Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Engle, R. (2002). Dynamic Conditional Correlation: A Simple Class of Multivariate Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity Models, *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(3), 339-350.
- Eyüboğlu, S., & Eyüboğlu, K. (2018). Enflasyon Oranı ile Borsa İstanbul Sektör Endeks Getirileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(4), 89-100.
- Feldstein, M. (1980). Inflation and the Stock Market, *American Economic Review*, 70(5).
- Gultekin, N. B. (1983). Stock Market Returns and Inflation: Evidence From Other Countries, *The Journal of Finance*, 38(1), 49-65.
- Ilgın, K. S., & Sarı, S. S. (2020) Döviz Kuru, Faiz Oranı ve Enflasyon İle BİST Tüm ve BİST Sektörel Endeksler Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi, *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 485-510.
- Jung, C., Shambora, W., & Choi, K. (2007). The Relationship Between Stock Returns And Inflation in Four European Markets, *Applied Economics Letters*, 14(8), 555-557.

- Karamustafa, O., & Karakaya, A. (2004). Enflasyonun Borsa Performansı Üzerindeki Etkisi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 23-35.
- Kocaka, N. A. (2020). Türkiye'de Hanehalkı ve Reel Sektör Beklentileri Arasındaki İlişkinin Analizi, *Business and Economics Research Journal*, 11(4), 989-1000.
- Li, L., Narayan, P. K., & Zheng, X. (2010). An analysis of inflation and stock returns for the UK. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 20(5), 519-532.
- Lin, S. C. (2009). Inflation and Real Stock Returns Revisited, *Economic Inquiry*, 47(4), 783-795.
- Liu, J., & Serletis, A. (2021). The Complex Relationship Between Inflation and Equity Returns, *Journal of Economic Studies*. 48 (4),
- Norazza M. & Masih, A. (2018). Do Islamic Stock Returns Hedge Against Inflation? A Wavelet Approach, *Emerging Markets Finance and Trade*, 54(10), 2348-2366.
- Phiri, A. (2017). Long-Run Equilibrium Adjustment Between Inflation And Stock Market Returns in South Africa: A Nonlinear Perspective, *International Journal of Sustainable Economy*, 9(1), 19-33.
- Raghubra, C., Sampath, T., & Vadivel, A. (2020). Stock Prices, Inflation, And Output in India: An Empirical Analysis, *Journal of Public Affairs*, 20(3).
- Saleem, F., Zafar, L., & Rafique, B. (2013). Long Run Relationship Between Inflation and Stock Return: Evidence From Pakistan, *Academic Research International*, 4(2), 407.
- Solnik, B. (1983). The Relation Between Stock Prices and Inflationary Expectations: The International Evidence, *The Journal of Finance*, 38(1), 35-48.
- Süslü, C. (2011). Makroekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Getirilerine Etkisi: Türkiye ve Gelişmekte Olan Piyasalar Üzerine Bir İnceleme. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.
- Yıldırım, S., Serdar, Ö. G. E. L., & Alhajrabee, O. (2020). Enflasyon ve Faiz Oranlarının Hisse Senedi Getirilerine Etkisinin Araştırılması: BİST Mali Endeksi Üzerinde Ampirik Uygulama, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 185-191.

EKLER

Tablo 12: DCC-GARCH Modeli Ortalama Denklemi

Ülke	AR	MA
Almanya	1	0
Fransa	1	1
Hollanda	1	0
İspanya	0	0
İtalya	1	1
Japonya	1	1
Kanada	1	1
İngiltere	1	0

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

YAZARLARA BİLGİ, YAYIN POLİTİKASI, ETİK KURALLARA UYGUNLUK VE YAZIM KURALLARI

Yazarlara Bilgi;

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin amacı, bilimsel normlara ve bilim etiğine uygun, nitelikli ve özgün çalışmaları titizlikle değerlendirerek, düzenli aralıklarla yayımlanan ve sosyal bilimler alanında tercih edilen öncelikli dergiler arasında yer almaktır.

Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan Dergi; İktisat, İşletme, Kamu Yönetimi, Maliye, Ekonometri, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Siyaset Bilimi, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık, Felsefe ve Din Bilimleri, Temel İslam Bilimleri, Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları vb. sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaları kapsamaktadır.

Bu derginin hiçbir bölümü yazılı ön izin olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilmez ve dağıtılamaz. Derginin her hakkı saklıdır.

Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Karadeniz Teknik Üniversitesi veya Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün görüşlerini yansıtmaz.

Dergimiz; EBSCO, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Yayın Politikası;

Yayınlanmak üzere yazarlarca gönderilen çalışmalar, yazarların ORCID numaraları ile birlikte DergiPark sistemi üzerinden dergiye iletilir ve tüm yazışmalar yine bu sistem üzerinden yürütülür. Editörler, dergiye gönderilen çalışmaları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Ayrıca yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların intihal programları yardımıyla benzerlik oranları tespit edilir ve Dergi Yayın Kurulu'nun belirlemiş olduğu oranın üzerinde benzerlik taşıyan çalışmalar değerlendirmeye alınmaz. Dergide kör hakemlik uygulaması geçerli olup, bir çalışmanın dergide yayımlanabilmesi için iki hakem tarafından olumlu görüş bildirilmiş olması gerekir. Hakemlerden birinin olumlu diğerinin olumsuz görüş bildirmesi durumunda editör tarafından üçüncü bir hakemin değerlendirmesine başvurulur. Makale değerlendirme süresi ortalama 5-6 aydır.

Etik Kurallara Uygunluk;

1. Yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmalar özet ve tam metin olarak sunulmamış, daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.
2. Çalışmalarda bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygunluk, Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 4, TÜBİTAK Araştırma

ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği Madde 9 ve Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 6'da yer alan hükümler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

3. "Etik Kurul Kararı" gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı ve bu onay çalışmada belirtilerek belgelendirilmelidir.

Yazım Kuralları;

1. Yazılarda metnin başında Türkçe özet ve altında İngilizce başlık ve özet verilmelidir. Özler **9 punto** ile yazılmış ve **200 kelimeyi** aşmayacak şekilde olmalıdır. "Öz" başlığı sola yaslı olarak bold yazılmalıdır. Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda yabancı dildeki özetin altında Türkçe özet yer almalıdır. Özün altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek en az üç en fazla beş adet "anahtar kelime" (**Keywords**) bulunmalıdır. Özde denklem, atıf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.
2. Yazılar, MS Word 97 veya üzeri sürümlerde **A4 kâğıdı** boyutunda, "**Times New Roman**" yazı stili, **tek satır** aralığı ve **(11) punto** ile; dipnotlar, tablo ve şekiller ise başlıkları da dâhil olmak üzere **(9) punto** yazılmalıdır. Paragraflarda ilk satır girintisi **0,7 cm** olmalıdır. Paragraflarda sağ ve sol girintiler **0 cm**, önce ve sonraki aralık ise **6 nk** olmalıdır.
3. Yazıların ana başlığı ortada olacak şekilde, büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Yazarın adı başlığın sağ alt kenarına konulmalı; (9) punto ile ad soyad yazılmalı, yazar birden fazla ise, adları alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın akademik ünvanı, bağlı olduğu kurumu, ORCID numaraları ve e-posta adresi dipnot şeklinde ilk sayfada yer almalıdır. İlk sayfada ayrıca, dipnot olarak çalışmayı destekleyen kuruluşlar vb. de belirtilebilir.
4. Yazı, çizim veya grafiklerin yazım alanı içinde olmalarına dikkat edilmelidir. Yazılarda sayfa kenar boşlukları şu şekilde olmalıdır:
Üst: 6 cm
Alt: 5 cm
Sağ ve Sol: 3,5 cm
5. Yazılar, şekil ve tablolar dâhil **25 sayfayı geçmemelidir**.
6. Yazılardaki resim, şekil ve grafikler "Şekil" adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler bilgisayar ortamında çizilmelidir. Tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ise altında her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yer almalıdır. Ayrıca tablo ve şekillere ait kaynaklar, alt tarafta 9 punto ile verilmelidir.
7. Yazılarda sayfa numarası eklenmemelidir.
8. Yazılar, Giriş bölümü ile ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. "**GİRİŞ**", "**SONUÇ ve DEĞERLENDİRME**" ve "**KAYNAKÇA**" başlıklarına **numara veril-**

memeli ve paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle **bold** yazılmalıdır. Başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır. Yazıda yer alan birinci derece alt başlıklar **1, 2, 3, ...** gibi Romen rakamlarıyla sınıflandırılmalı, tamamen büyük koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. İkinci derece alt başlıklar **1.1, 1.2, 1.3 ...** gibi sınıflandırılmalıdır. Bu başlıklar her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. Üçüncü derece alt başlıklar **1.1.1., 1.1.2. , 1.1.3, ...** gibi rakamlarla sınıflandırılmalıdır. Bu tür başlıklar da her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde, koyu ve paragraf ile hizalı yazılmalıdır. Madde ve işaretlemeler de yine 1,2,3,4.... Şeklinde numerik ve paragraf ile aynı hizada yazılmalıdır.

9. Kaynaklara yapılan atıflar, metnin içinde parantez arasında veya dipnotlarla yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı: sayfa numarası yer almaktadır. (Şahin, 2010: 200). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde “vd” kısaltması kullanılmalıdır. Eğer, yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, yıllar harfler ile farklılaştırılmalıdır. Yapılacak atıf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belli değil ise, parantez içerisindeki ifadeler şu şekilde sıralanmalıdır; internet sitesinin kurumu, erişim yılı. Yabancı dilde yazılan makalelerdeki atıflarda kullanılan bağlaçlar, metin dili ile uyumlu olmalıdır.
10. Metin içerisinde atıfta bulunulan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra ayrı bir sayfada “**KAYNAKÇA**” başlığı altında alfabetik sıraya göre verilmelidir. Kaynakça başlığı paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle bold yazılmalıdır.

Yararlanılan kaynaklar düz metin biçiminde ve iki yana yaslı olarak yazılmalı, tablo yapılmamalı ve her bir kaynağın yazımında ilk satırdan sonraki satırlar 0,9 cm içeriden başlatılmalıdır. Bunun için bilgisayarda “Biçim/Paragraf/Girinti ve Aralıklar/Girinti - Özel - Asılı - Değer - 0,9 cm” ayarının yapılması gerekmektedir.

“Kaynakça” bölümü, APA (American Psychological Association) kurallarına uygun olacak şekilde aşağıdaki örneklerde gösterildiği gibi ve alfabetik sırayla yazılır:

Kitaplar:

Altuğ, O. (1999). *Banka İşlemleri ve Muhasebesi*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Dergiler:

Epstein, M. & Freedman, M. (1994). Social Disclosure and the Individual Investor, *Accounting, Auditing, and Accountability Journal*, 7(4), 52-63.

11. Yukarıdaki formatta olmayan çalışmalar içerik açısından değerlendirilmeye alınmayacak ve editör tarafından yazarına iade edilecektir.

